

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022

WSTĘP	5
I. RAMY PRAWNE PROGRAMU	7
1. UWARUNKOWANIA FORMALNOPRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W POLSCE	7
2. OCHRONA ZABYTEKÓW I OPIEKA NAD ZABYTEKAMI W KRAJOWYCH DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH	10
a) <i>Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020</i>	10
b) <i>Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030</i>	10
c) <i>Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014 – 2017</i>	10
3. OCHRONA ZABYTEKÓW I OPIEKA NAD ZABYTEKAMI W DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH, PLANISTYCZNYCH I PROGRAMOWYCH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO	11
a) <i>Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku)</i>	11
b) <i>Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego</i>	12
c) <i>Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020</i>	13
II. DZIEDZICTWO KULTUROWE WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO - W ZARYSIE	15
1. DZIEDZICTWO KULTUROWE WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO	15
a) <i>Zabytki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO</i>	15
b) <i>Zabytki uznane przez Prezydenta RP za pomniki Historii Państwa Polskiego</i>	16
c) <i>Znak Dziedzictwa Europejskiego</i>	16
d) <i>Parki Kulturowe</i>	16
e) <i>Rejestr Zabytków</i>	17
f) <i>Zabytki nieruchome województwa w wojewódzkiej i gminnych ewidencjach zabytków</i>	18
g) <i>Ochrona ustalana w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i decyzjach lokalizacyjnych</i>	18
2. ZABYTEKI BĘDĄCE W POSIADANIU WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO LUB JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO	19
3. ZAŁOŻENIA URBANISTYCZNE	30
4. ZABYTEKI NIERUCHOME	33
a) <i>Architektura sakralna</i>	33
b) <i>Cmentarze</i>	51
c) <i>Zabytki ruchome</i>	53
d) <i>Zabytki archeologiczne</i>	59
5. KRAJOBRAZ KULTUROWY I WARTOŚCI NIEMATERIALNE – ZRÓŻNICOWANIE REGIONALNE, KULTURA LUDOWA	63
6. ANALIZA MOCNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ SZANS I ZAGROZEŃ DLA OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM (SWOT)	72
III. CELE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM NA LATA 2019 – 2022	74
CEL STRATEGICZNY I. WZMOCNIENIE POTENCJAŁU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO JAKO ELEMENTU ROZWOJU SPOŁECZNO – GOSPODARCZEGO REGIONU	74
<i>Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.</i>	74
<i>Cel operacyjny 2. Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego.</i>	82
CEL STRATEGICZNY II. WYKORZYSTANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO LUBELSZCZYZNY W DZIAŁANIACH PROMOCYJNYCH I EDUKACYJNYCH WPŁYWAJĄCYCH NA ROZWÓJ SPOŁECZNO – EKONOMICZNY	87
<i>Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.</i>	87
<i>Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.</i>	91

WSTĘP

„Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022” powstał w związku z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2017 r. poz. 2187 z późn. zm.)¹ nakładającym na Zarząd województwa, powiatu lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) obowiązek sporządzania na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkiego, powiatowego lub gminnego programu opieki nad zabytkami.

W Województwie Lubelskim w latach 2007 – 2010 obowiązywał pierwszy program na podstawie Uchwały Nr XIII/199/07 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 listopada 2007 r. w sprawie przyjęcia „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2007 – 2010”. W latach następnych obowiązywały kolejne programy: w 2011 – 2014 przyjęty przez Sejmik Województwa Lubelskiego uchwałą Nr X/132/2011 w dniu 27 czerwca 2011 r. (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego Nr 112/2011, poz. 1993); w 2015 – 2018 przyjęty przez Sejmik Województwa Lubelskiego uchwałą Nr IX/129/2015 w dniu 26 czerwca 2015 r. (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego 2015, poz. 2216).

W 2014 r. Rada Ministrów przyjęła Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami² z mocą obowiązywania w latach 2014 – 2017.

Na początku 2018 r. w Departamencie Kultury, Edukacji i Sportu (obecnie Departament Kultury, Edukacji i Dziedzictwa Narodowego) zostały podjęte prace nad Programem na lata 2019 - 2022. Oparto się na wskazówkach Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz własnych doświadczeniach Samorządu Województwa nabytych w szczególności na podstawie sprawozdań z realizacji wojewódzkiego programu. Przygotowania polegały m.in. na zasięgnięciu uzupełniających danych od podmiotów posiadających szczegółową wiedzę związaną z przedmiotem opracowania. Skorzystano z konsultacji komórek organizacyjnych Urzędu takich jak Departament Mienia i Inwestycji,

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022, do spełnienia rolę promującą ideę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim, która mimo wielu pozytywnych przykładów, wymaga nadal głębokiego społecznego zrozumienia i poparcia. Głównym celem programu jest wyznaczenie pożądanych kierunków zmian w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami możliwych do rozpoczęcia lub osiągnięcia w perspektywie czasowej 4 lat. Zadeklarowane cele strategiczne, cele operacyjne i działania skonstruowane są w odniesieniu do województwa będącego zbiorem jednostek samorządu terytorialnego, w tym także Samorządu Województwa, instytucji działających w tej sferze i zainteresowanych środowisk. Program służyć powinien inicjowaniu działań dotyczących wspierania i koordynowania badań, prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. W WPOZ podjęto także problem dziedzictwa niematerialnego, które rozszerza perspektywę opieki nad zabytkami o elementy kultury ważne dla całokształtu dziedzictwa regionu o aspekty społeczne, w tym podkreślane w strategii rozwoju województwa lubelskiego potrzeby budowania więzi regionalnych. Program może też służyć jednostkom samorządu terytorialnego, środowiskom naukowym i badawczym, właścicielom i posiadaczom obiektów zabytkowych, a także osobom zainteresowanym kulturą i dziedzictwem kulturowym.

Zadania w nim zaplanowane mają charakter otwarty, postulatywny, skierowany na zainicjowanie zainteresowania opieką nad zabytkami całego województwa rozumianego także jako wspólnota społeczna. Nie rodzi skutków finansowych dla województwa.

Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie województwa lubelskiego, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Ważne jest, aby poprawa

¹ W dalszej części dokumentu zwana „ustawą o zabytkach”.

² Uchwała Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

ta dokonywała się przy udziale mieszkańców województwa, w różnych formach ich życiowej aktywności (praca zawodowa, czy działalność społeczna).

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022 uwzględnia uwarunkowania prawne wynikające ze zmian przepisów prawa, a w szczególności ustawy o zabytkach z 2018 r., zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i stan zachowania dziedzictwa. Konstruując program podjęto próbę odejścia od widocznego jeszcze biernego administrowania zabytkami na rzecz idei aktywnego zarządzania dziedzictwem, myślenia o kulturze, jako czynnika rozwoju, nowej filozofii ochrony dziedzictwa poprzez włączanie go w obieg społeczno - gospodarczy.

Pierwszy rozdział obejmuje charakterystykę podstawowych aktów prawa powszechnie obowiązujących na terenie kraju i województwa dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz opracowań planistycznych Województwa.

W drugim rozdziale dokonano charakterystyki dziedzictwa kulturowego znajdującego się na terenie województwa. Z uwagi na wielkość potencjału została ona przedstawiona w zarysie. Szczególną uwagę, obok dziedzictwa materialnego, położono na sferę dziedzictwa niematerialnego, coraz bardziej zauważanego w ostatnim czasie.

W rozdziale trzecim opisano dwa cele strategiczne zaprojektowane do realizacji na lata 2019 – 2022 w podziale na cele operacyjne skupiające się na działaniach mających przynieść wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa i wykorzystaniu go w działaniach promocyjnych i edukacyjnych, a także oddziaływaniu na rozwój społeczno – gospodarczy regionu. Realizację celów operacyjnych zaplanowano poprzez wytyczone działania.

I. Ramy prawne Programu

Przy sporządzaniu Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022 brane były pod uwagę:

- akty prawne:
  - Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067 z późn. zm.);
  - Ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010 r. poz. 474);
  - Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2018 r. poz. 720);
  - Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2018 r. poz. 574);
  - Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2018 r. poz. 994, z późn. zm.);
  - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2018 r. poz. 995, z późn. zm.);
  - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 512);
- dokumenty strategiczne, planistyczne i programowe województwa lubelskiego:
  - Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku) przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XXXIV/559/2013 z dnia 24 czerwca 2013 r.;
  - Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XI/162/2015 z dnia 15 października 2015 r. (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego z 2015 r. poz. 5441);
  - Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 przyjęty przez Komisję Europejską w dniu 12 lutego 2015 r. (uchwała Zarządu Województwa Lubelskiego Nr VI/72/2014 z dnia 18 grudnia 2014 r.);
- oraz krajowe dokumenty strategiczne i programowe:
  - Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 przyjęta Uchwałą Nr 61 Rady Ministrów w dniu 26 marca 2013 r.;
  - Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 przyjęta Uchwałą Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r..

1. Uwarunkowania formalnoprawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce

Podstawą prawną ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2018 poz. 2067), która reguluje ich zasady. W szczególności ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 3), określa zakres „ochrony zabytków” (art. 4) i „opieki nad zabytkami” (art. 5), ponadto jej przedmiot (art. 6), formy i sposób ich ochrony (art. 7 - 24).

W Polsce ustanowiono pięć prawnych form ochrony zabytków. Są to:

- wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Ustawa określa procedurę dokonywania wpisu, skreślenia zabytku z rejestru oraz skutki prawne w zakresie uprawnień i obowiązków wynikających z wpisania obiektu do rejestru zabytków. Skutki wpisania do rejestru zabytków określone są również przepisami innych ustaw, w szczególności: Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 912 z późn. zm.); Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatkach od spadków i darowizn (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 644 z późn. zm.); Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1892 z późn. zm.); Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1445 z późn. zm.); Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2129); Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r.

o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1614); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1202 z późn. zm.); Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1161); Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2204); Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 799 z późn. zm.).

- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, zabytku ruchomego o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego. Listę prowadzi minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego.
- uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków);
- utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (może być utworzony na podstawie uchwały rady gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ustawa wprowadza Krajowy rejestr utraconych dóbr kultury, zasady jego prowadzenia i organy (Rozdział 2a art. 24a – 24f).

Ustawa określa organy administracji powołane do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz wskazuje ich kompetencje. Organami administracji rządowej są: minister właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków oraz wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków (art. 89). Zadania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wymienione są w szczególności w art. 91 ust. 4 ustawy oraz w art. 4, 8-10a, 12, 14, 36. Ustawa przewiduje również działanie ciał doradczych Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Generalnego Konserwatora Zabytków i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (art. 97 – 99).

Na mocy omawianej ustawy również na administracji samorządowej ciąży obowiązek w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, różne w zależności od jej szczebla. Jednak dla wszystkich samorządów ustawodawca wprowadził obowiązek posiadania przez jednostki samorządu terytorialnego 4-letniego programu opieki nad zabytkami (art. 87), który ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Zgodnie z wymogami ustawy w przypadku, gdy samorząd jest właścicielem lub posiadaczem zabytku ciężar na nim takie same obowiązki jak na każdym innym posiadaczu

zabytku (art. 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36). Ponadto, na mocy art. 71 i 72, „Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki.”. Jednostka samorządu terytorialnego ma obowiązek finansowania tych prac z dochodów własnych jednostki.

Podobnie jest w przypadku prowadzenia prac przy zabytkach będących w posiadaniu jednostek organizacyjnych jednostek samorządu terytorialnego, które również są finansowane ze środków finansowych przyznanych przez jednostki samorządu terytorialnego, którym podlegają te jednostki.

Ustawodawca w obu wskazanych wyżej przypadkach dopuszcza możliwość ubiegania się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie ww. prac przy zabytku wpisanym do rejestru.

Na mocy art. 12 ustawy o zabytkach starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek podlega ochronie.

Starosta ma prawo, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, ustanowić społecznego opiekuna zabytków, któremu wydaje legitymację (art. 103 i 105).

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie kart adresowych (art. 22 ust. 4).

Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy. (art. 16).

Uznając ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami jako wspólne dobro ogółu społeczeństwa nałożono dodatkowe obowiązki na jednostki samorządu terytorialnego ustawami określającymi reguły ich funkcjonowania.

Wg ustawy o samorządzie województwa: samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim, określone ustawami, m.in. w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 14 ust. 1, pkt. 3 ustawy o samorządzie województwa) oraz zagospodarowania przestrzennego (art. 14 ust. 1, pkt. 7 ustawy o samorządzie województwa). Samorząd województwa w strategii rozwoju województwa do swoich celów ma obowiązek włączenia, w szczególności: „pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców” (art. 11 ust. 1, pkt. 1 ustawy o samorządzie województwa); „zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń” (art. 11 ust. 1, pkt. 4 ustawy o samorządzie województwa); „kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego” (art. 11 ust. 1, pkt. 5 ustawy o samorządzie województwa). Na politykę rozwoju województwa składa się m.in. wspieranie rozwoju kultury oraz ochrona i racjonalne wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego (art. 11 ust. 2, pkt. 7 ustawy o samorządzie województwa).

Samorząd powiatowy wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m.in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 4 ust. 7 ustawy o samorządzie powiatowym).

Podobnie - samorząd gminny wykonuje obowiązkowe działania o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami dla innych podmiotów. Do takich zadań własnych gminy, służących zaspokajaniu zbiorowych potrzeb wspólnoty, należą m.in. sprawy kultury, w tym ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 6 i 7 ustawy o samorządzie gminnym).

2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w krajowych dokumentach strategicznych i programowych

a) Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 została przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 26 marca 2013 r. uchwałą Nr 61. Porusza zagadnienia związane z kulturą w celu szczegółowym 4. Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego. Mówi się tam, że: „Podstawą silnego kapitału społecznego jest wzmacnianie więzi opartych na wspólnej tożsamości i umiejętności jej ciągłej, twórczej reinterpretacji. Natomiast jego integralnym elementem jest otwartość na inne wzorce kulturowe, umiejętność współdziałania i współżycia osób reprezentujących różne wartości, tradycje, normy zachowań i sposoby życia. Obydwa te aspekty są ze sobą silnie związane i warunkowane przez znajomość własnej tradycji, kultury, historii oraz indywidualną kreatywność, otwartość na inspiracje i nowe rozwiązania.”

W zakresie opieki nad zabytkami i ochrony zabytków dla realizacji ww. celu zaplanowano w *Priorytecie 4.1. Wzmocnienie roli kultury w budowaniu spójności społecznej, działanie 4.1.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz krajobrazu.*

W uzasadnieniu czytamy, że planowane jest upowszechnianie i ułatwianie dostępu do dóbr kultury, również tych najnowszych; wypracowanie ulepszonego, spójnego systemu ochrony zabytków oraz upowszechnianie zintegrowanego podejścia do krajobrazu kulturowego.

b) Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 została przyjęta w dniu 13 grudnia 2011 r. uchwałą Nr 239 Rady Ministrów. W dokumencie przedstawiono wizję zagospodarowania przestrzennego kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat, określając cele i kierunki polityki zagospodarowania kraju, wskazano również zasady oraz mechanizmy koordynacji i wdrażania publicznych polityk rozwojowych.

Celem strategicznym dokumentu jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie czasu.

Zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym pojawiają się głównie w dwóch celach operacyjnych: 4. *kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski* oraz 6. *przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego, jako ważnego elementu warunkującego rozwój kraju* głównie w aspekcie rozwoju regionalnego uwzględniającego ochronę krajobrazu kulturowego.

c) Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019 – 2022³

Projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022, ma na celu realizację przepisu zawartego w art. 84 w związku z art. 86 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2018 r. poz. 2067 i 2245). Powyższe przepisy ustawowe nakładają na ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego obowiązek przygotowania, przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków, projektu krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na okres 4 lat. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest uchwalany przez Radę Ministrów, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Obowiązki dotychczasowego programu zakończyło się w dniu 31 grudnia 2017 r.

³ Informacje zaczerpnięte z Biuletynu Informacji Publicznej Kancelarii Prezesa Rady Ministrów <https://bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r750131964,Projekt-uchwały-Rady-Ministrow-w-sprawie-ustanowienia-Krajowego-programu-ochrony.html>

Zgodnie z art. 85 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w Krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami określa się cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji.

Głównym celem projektu Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022 jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami, który w okresie 4 lat realizowany będzie we współpracy z państwowymi instytucjami kultury i organami administracji publicznej poprzez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania, tj.:

Cel szczegółowy 1: „Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego”, podzielony na kierunki działania:

Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym;

2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym;

Cel szczegółowy 2: „Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami”, podzielony na kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami;

2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego;

Cel szczegółowy 3: „Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa”, podzielony na kierunki działania:

1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa i jego wartości;

2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

3. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w dokumentach strategicznych, planistycznych i programowych Województwa Lubelskiego

a) Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku)

Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku) przyjęta została uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego w dniu 24 czerwca 2013 r.

Zakłada się, że jeżeli otoczenie regionu nie zostanie dotknięte długotrwałym, głębokim załamaniem gospodarczym to przyjęta strategia przyczyni się m.in. do kulturalnej i społecznej integracji regionu lubelskiego poprzez przełamanie obecnych partykularyzmów subregionalnych i związanego z tym słabego poczucia tożsamości regionalnej.

Na podstawie diagnozy prospektywnej m.in. w obszarze kultury wyznaczono czwarty cel strategiczny: *Funkcjonalna, przestrzenna, społeczna i kulturowa integracja regionu*. Zakłada się w nim, że region zintegrowany poczuciem społecznej tożsamości terytorialnej, wspomaganą silnymi więziami współzależności gospodarczej i kulturowej, ze sprawnym systemem wewnętrznej komunikacji i transportu, ma znacznie większe szanse na rozwój w otwartej, konkurencyjnej gospodarce, niż region fragmentowany, którego poszczególne układy lokalne nie są zdolne do współpracy, a mieszkańcy mają nikłą świadomość wspólnych korzeni i wspólnych interesów.

Ww. cel strategiczny realizowany będzie m.in. za pomocą celu operacyjnego 4.3: *Wzmacnianie społecznej tożsamości regionalnej i rozwijanie więzi i współpracy wewnątrzregionalnej* m.in. przez odwoływanie się do tradycji wielokulturowości i włączaniu jej do regionalnych programów edukacyjnych i selektywnie wspieranych działań kulturotwórczych oraz stymulowanie podejmowania wspólnych przedsięwzięć gospodarczych, organizacyjnych i edukacyjnych.

W ramach celu operacyjnego wskazano 6 kierunków działań w perspektywie do 2020 roku, w tym 1 do 2030 roku:

- Opracowanie programów edukacyjnych nt. historii regionu, jego tradycji etnicznych i kulturowych, włączenie ich do nurtu edukacji obywatelskiej w szkołach.
- Wspieranie inicjatyw odtwarzania tradycji kulturowych, gospodarczych i etnicznych regionu, wzmacnianie ich edukacyjnej i kulturotwórczej roli (w perspektywie do 2030 roku).

- Wspieranie organizacji prowadzących działalność promującą tradycje regionu oraz jego szanse rozwojowe.
- Stymulowanie podejmowania i wspieranie wspólnych przedsięwzięć gospodarczych, społecznych, edukacyjnych i kulturalnych (np. odtwarzania tradycji) przez społeczności lokalne.
- Kompleksowe i systemowe oznakowanie tras turystycznych i dziedzictwa kulturowego regionu.
- Powołanie regionalnego forum terytorialnego.

W efekcie ma zostać wzmocnione poczucie wspólnoty regionalnej, osadzenie jej w tradycji i historii oraz wykorzystywanie tych czynników dla podejmowania nowych inicjatyw kulturotwórczych i edukacyjnych wskazujących na możliwości wykorzystania tych czynników dla celów rozwojowych. Działania te mogą pobudzić aktywność społeczną, która może stać się jednym z czynników dynamizujących rozwój i poprawę warunków życia mieszkańców.

Ponadto, realizacja celu pozwoli na usprawnienie funkcjonowania samorządów lokalnych w regionie. Współpraca władz samorządowych umożliwi poszerzenie ogólnoregionalnych inicjatyw gospodarczych, społecznych i edukacyjnych, przyczyniając się do rozwoju gospodarczego i poprawy warunków życia mieszkańców.

Społeczne inicjatywy mieszkańców zwiększą ich aktywność obywatelską, co przyczyni się do podniesienia poziomu edukacji, tworzenia i uczestnictwa w kulturze, a także do lepszego współdziałania władz samorządowych ze społecznościami lokalnymi.

b) Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego został przyjęty przez Sejmik Województwa Lubelskiego 30 października 2015 r. uchwałą Nr XI/162/2015 (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego z 2015 r. poz. 5441).

Obowiązujący Plan był opiniowany, pod kątem ochrony dziedzictwa kulturowego, w różnych jej aspektach, przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie. Jego autorzy szczególnie mocno artykułują wartości dziedzictwa kulturowego i konieczność ich ochrony, jako przesłankę do aktywizacji społecznej i gospodarczej województwa lubelskiego, a także jako istotny czynnik zachowania kulturowej odrębności i tożsamości regionu, stanowiącego fragment wschodniej granicy Unii Europejskiej z wynikającymi z tego statusu konsekwencjami transgraniczności.

W Planie odnotowano, że w latach 2005 – 2012 w ochronie i wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego odnotowano wiele pozytywnych zmian. Na podkreślenie zasługują: wzmożone tempo prac związanych z rewaloryzacją zespołów zabytkowych, poprawa standardu funkcjonalnego i technicznego wybranych zabytków nieruchomych, głównie obiektów sakralnych, pałaców, dworów, willi i kamienic oraz rozwój szlaków turystycznych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu. Ponadto podkreślono, że po akcesji Polski do UE w kilku miastach przyśpieszono proces rewitalizacji substancji zabytkowej na skutek pozyskania przez samorządy funduszy unijnych przeznaczonych na ten cel.

W Planie zauważono, że skutkiem wynikającym z postępującego procesu urbanizacji, wyludniania się dzielnic śródmiejskich, a także braku kompleksowych działań rewitalizacyjnych są często niekorzystne zmiany w krajobrazie kulturowym, w tym przede wszystkim w odniesieniu do struktury zabytkowej i zabudowy śródmiejskiej oraz stanu technicznego części obiektów zabytkowych. Szczególnym problemem jest dysharmonia wynikająca z braku powiązań obiektów nowoprojektowanych z obiektami zabytkowymi. Dotyczy to przede wszystkim obszarów podlegających silnej presji inwestycyjnej. Ponadto zagrożeniem dla substancji zabytkowej miast jest ruch tranzytowy w szczególności w obrębie takich miast jak: Janów Lubelski, Łuków, Ryki, Opole Lubelskie, Annopol, Frampol. Innego typu problemem jest komasacja obszarów zacierająca historycznie ukształtowane rozłogi.

W Planie ustalono, że polityka regionalna w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego przejawia się z jednej strony w kompleksowym podejściu do dziedzictwa kulturowego, z drugiej zaś w eksponowaniu w zagospodarowaniu wyróżniających się historycznie przestrzeni kulturowych.

W związku z powyższym wyznaczono:

Kierunek 1. Ochrona obiektów dziedzictwa kulturowego o znaczeniu światowym, europejskim i krajowym realizowany poprzez: Działanie 1 Wykorzystywanie obiektów i kształtowanie zagospodarowania przestrzeni kulturowych odpowiednio do ich statusu (światowego, europejskiego, krajowego) i Działanie 2. Włączenie obiektów o wysokich wartościach kulturowych w system ochrony światowego i krajowego dziedzictwa.

Kierunek 2. Ochrona i opieka nad zabytkami nieruchomymi realizowany poprzez: Działanie 1. Rewaloryzacja oraz rewitalizacja układów urbanistycznych, ruralistycznych i przestrzennych; Działanie 2. Rewaloryzacja obiektów i zespołów zabytkowych; Działanie 3. Ochrona przed zabudową i eksponowanie miejsc pamięci narodowej, w tym miejsc wydarzeń i walk historycznych; Działanie 4. Ucztelnianie relikwii zabytków archeologicznych.

Kierunek 3. Ochrona zabytkowego krajobrazu kulturowego realizowany poprzez: Działanie 1. Wspieranie tworzenia parków kulturowych; Działanie 2. Zachowanie i konserwacja zieleni komponowanej; Działanie 3. Ochrona panoram w celu zachowania historycznych sylwet obiektów i zespołów urbanistycznych; Działanie 4. Ochrona zagrożonych zanikiem tożsamości historycznie ukształtowanych krajobrazów rolniczych, Działanie 5. Ochrona i odtwarzanie historycznych przestrzeni publicznych o potencjale kulturowym; Działanie 6. Tworzenie szlaków kulturowych.

W Planie Zagospodarowanie Przestrzennego Województwa Lubelskiego podjęto też zagadnienie ochrony dóbr kultury współczesnej.

Plan wskazuje dobra kultury współczesnej o charakterze regionalnym i zakłada: ciągłość prac obejmujących aktualizację listy dóbr kultury współczesnej o znaczeniu regionalnym oraz formułowanie zakresu ochrony oraz identyfikację granic dóbr kultury współczesnej w gminnych dokumentach planistycznych (najbardziej efektywnym sposobem ochrony dóbr kultury są ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego).

Kierunek 1. Ochrona dóbr kultury współczesnej realizowany jest poprzez: Działanie 1. Ochrona przed deformacją układów urbanistycznych; Działanie 2. Ochrona przed zmianą formy i kompozycji architektonicznej obiektów; Działanie 3. Ochrona i rewitalizacja przestrzeni publicznych o potencjale kulturowym.

c) Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020

Podstawowym dokumentem służącym realizacji Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego jest Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 przyjęty decyzją Komisji Europejskiej C(2015)887 z dnia 12 lutego 2015 r.

Działania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawierają się w celu tematycznym nr 6: *Zachowanie i ochrona środowiska oraz promowanie efektywnego gospodarowania zasobami*, w Priorytecie inwestycyjnym 6 c: *Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego*.

Jako uzasadnienie wybranego priorytetu wskazano, że zgodnie z celami UE, niezbędne są inwestycje w infrastrukturę, które wpłyną na zwiększenie możliwości zatrudnienia, w perspektywie długookresowej poprzez podniesienie konkurencyjności regionu. Dostrzeżono potencjalne możliwości w obszarze infrastruktury turystycznej i kulturalnej wykorzystującej walory przyrodniczo - krajobrazowe, czyste środowisko, a także bogactwo dziejów oraz spuściznę wielu przenikających się kultur. Na podstawie Umowy Partnerstwa podano zapis: zwiększenie konkurencyjności gospodarki i efektywności wykorzystania zasobów naturalnych i kulturowych oraz ich zachowanie. Jako podstawę wyboru priorytetu ze Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego zapisano: Dziedzictwo kulturowe oraz przyrodnicze jako ważne czynniki budowania tożsamości mieszkańców województwa, a zarazem zasoby na bazie których pojawiają się nowe modele biznesu - cel strategiczny 4, cel operacyjny 4.3, 4.5.

Strategia inwestycyjna Programu zakłada dofinansowanie zadań realizowanych w ramach celów szczegółowych: *Zwiększona dostępność zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego regionu i Wzmocnione mechanizmy ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie* w łącznej kwocie 70.707.126,00 EURO, co stanowi 3,17 % EFRR w ramach osi priorytetowej 7 *Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego*. Wkład krajowy 12.477.729,00 EURO.

Oś priorytetowa 7 będzie realizowana m.in. poprzez priorytet: 6 c *Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego*. Działanie ma na celu zwiększenie dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego jednego z ciekawszych kulturowo regionów Polski. Stwierdza się, że bogactwo tradycji i czyste środowisko nie są w pełni wykorzystywane dla tworzenia dochodu i nowych miejsc pracy. Jako przyczynę braku możliwości całkowitego wykorzystania potencjału regionu ustalono niedostateczny stan infrastruktury kultury i turystyki.

II. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego - w zarysie

1. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego

a) Zabytki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

Na terenie województwa lubelskiego jeden obiekt uzyskał w 1992 r. wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jest nim Stare Miasto w Zamościu.

Zespół zabytkowy obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX w. Idealne pod względem struktury przestrzennej i organizacyjnej, wielofunkcyjne miasto – twierdza, założył w 1580 r. kanclerz wielki koronny hetman Jan Zamoyski, wg proj. włoskiego architekta Bernarda Morando. Późnorenesansowa twierdza bastionowa stanowiła na gruncie polskim całkowitą nowość techniczną, rozpowszechnioną dopiero w następnym stuleciu.

Twierdza Zamość przez wieki unowocześniana, w 1821 r. została odsprzedana przez Zamoyskich rządowi Królestwa Polskiego. Otrzymała wówczas status „twierdzy krajowej”, a konsekwencją tej decyzji była jej generalna modernizacja przeprowadzona w latach 1821 – 1831 pod kierunkiem wybitnego fortyfikatora gen. Jana Mallet – Malletskiego. Pomimo kontynuowania modernizacji twierdzy w l. 30, 40. XIX w., dosyć niespodziewanie, w 2 poł. stulecia oceniono ją jako przestarzałą i zdecydowano o skasowaniu (1866 r.). Z miejsca rozpoczął się proces likwidacji elementów obwodu fortyfikacyjnego. Tak zakończyła się bojowa rola Twierdzy, która kilkakrotnie dzielnie stawiała czoła nieprzyjaciółom, jak choćby w 1648 r., podczas oblężenia przez wojska kozackie i tatarskie pod wodzą B. Chmielnickiego, w 1656 r. w czasie oblegania przez Szwedów pod dowództwem Karola X Gustawa, czy podczas Powstania Listopadowego, jako ostatni w kraju punkt oporu, dowodzony przez gen. Jana Krysińskiego.

Po ustąpieniu ograniczeń wojskowych, pod k. XIX w. nastąpiło ożywienie Zamościa jako miejskiego ośrodka administracyjno – gospodarczego.

Świadomość wyjątkowej wartości zabytkowej miasta – twierdzy spowodowała, że już w okresie międzywojennym zapoczątkowano proces odbudowy niszczących fortyfikacji. Na przełomie l. 20. i 30. XX w. przeprowadzono pierwsze prace restauracyjne przy obydwóch Bramach Lwowskich (T. Zaremba i M. Wtorzecki). W 1936 r. renesansowy zespół miasta – twierdzy Zamość uznano oficjalnie za zabytek i objęto ścisłą ochroną konserwatorską. Kolejnymi pracami konserwatorskimi przy Bramie Lwowskiej Starej kierował w latach 1938 – 39 profesor Politechniki Warszawskiej arch. J. Zachwatowicz. Po II wojnie światowej, w latach 70 – 80 przeprowadzono kompleksową restaurację, w związku z zamierzonym wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Podjęto wówczas rewaloryzację założenia architektoniczno – przestrzennego, łącznie z fortyfikacjami. Główne prace badawcze, projektowe i wykonawcze realizowano w ramach oddziałów: warszawskiego, lubelskiego i zamojskiego P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków oraz Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Budownictwa Komunalnego, potem Kombinat Budownictwa Komunalnego. Substancja zespołu urbanistyczno – obronnego jest objęta ochroną konserwatorską i podlega permanentnej restauracji.

W 2007 r. rozpoczęto realizację zadania odtworzenia krajobrazu obronnego Zamościa od szczegółowych analiz naukowych. Przy realizacji uwzględniono takie zasady jak: konserwacja – wszelkie zabiegi, których celem jest utrzymanie stanu obecnego wnętrza Twierdzy Zamość, z uzupełnieniami i uczytelnieniami, integracja – łączenie substancji starej i nowej, scalanie układów rozerwanych i zatartych, rekonstrukcja – odtwarzanie nieistniejących elementów i zespołów wg danych historycznych, rekompozycja – tworzenie nowych wartości z wykorzystaniem lub zaznaczeniem reliktów dawnych układów. Powstał wysokiej wartości „produkt turystyczny” – rozległa przestrzeń jako unikalny przykład odzyskanych zarysów historycznych urządzeń fortecznych i widoków bastionowej twierdzy z XVIII – XIX wieku, o starszym renesansowym rodowodzie. Daje on oprawę dla sylwety renesansowego miasta podbudowana „pasem” bastionów.

b) Zabytki uznane przez Prezydenta RP za pomniki Historii Państwa Polskiego

Na terenie województwa lubelskiego znajdują się cztery Pomniki Historii:

„Zamość” - historyczny zespół miasta w zasięgu obwarowań XIX w.” uznany za Pomnik Historii Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r. (MP Nr 50, poz. 426). Pomnik obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX w. Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

„Kazimierz Dolny” uznany za Pomnik Historii Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r. (MP Nr 50, poz. 417). Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

„Kozłówka – zespół pałacowo – parkowy” uznany za Pomnik Historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 25 kwietnia 2007 r. (Dz. U. Nr 86, poz. 573). Celem tej ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne i artystyczne, zespołu, który od powstania w XVIII wieku przetrwał z kolejnymi nawarstwieniami stylowymi i wyposażeniem wewnątrz i jest obecnie jedną z najlepiej zachowanych rezydencji arystokratycznych w Polsce. Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

„Lublin — historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny” uznany za Pomnik Historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 25 kwietnia 2007 r. (Dz. U. Nr 86, poz. 574). Celem tej ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, artystyczne, wartości materialne i niematerialne, zespołu urbanistyczno - architektonicznego, nierozzerwalnie związanego z wieloma najważniejszymi wydarzeniami w historii Państwa Polskiego.

W skład Historycznego Zespołu Architektoniczno - Urbanistycznego m. Lublina wchodzi, jako elementy o zasadniczym znaczeniu strukturalnym i przestrzennym: Wzgórze Zamkowe z historyczną zabudową, Stare Miasto. Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

c) Znak Dziedzictwa Europejskiego

Znak Dziedzictwa Europejskiego to prestiżowy tytuł przyznawany przez Komisję Europejską by promować na szeroką skalę europejski wymiar obiektów historycznych. Został stworzony w celu wskazania znaczącej roli, jaką dziedzictwo europejskie odegrało w procesie integracji europejskiej. Program ten ma docelowo stać się działaniem wspólnotowym, które wzmocni współpracę pomiędzy Unią Europejską i jej państwami członkowskimi. Program „Znak Dziedzictwa Europejskiego” ma być ponadto środkiem promowania i zachowywania obiektów kultury, zabytków, obiektów przyrodniczych lub miejskich, w tym również dziedzictwa nie mającego charakteru fizycznego, namacalnego i nienamacalnego, dziedzictwa współczesnego i tradycyjnego oraz miejsc, które mają kluczowe znaczenie dla rozumienia historii i kultury Europy w jej wymiarze ponadnarodowym.

W grudniu 2014 r. zespół ekspertów przyznał Lublinowi Znak Dziedzictwa Europejskiego, jako miastu, które jest symbolem europejskich idei integracyjnych, ponadnarodowego dziedzictwa demokracji i tolerancji oraz dialogu kultur między Wschodem a Zachodem. Uznano, że idee przyświecające Unii Lubelskiej, reprezentowane są materialnie przez zachowane w mieście zabytki: kaplicę Trójcy Świętej na wzgórzu zamkowym w Lublinie, pomnik Unii Lubelskiej oraz bazylikę pw. św. Stanisława i klasztor dominikanów. W tym znaczeniu Znak ten obejmuje istotne aspekty budujące tożsamość całego miasta.

Uroczysta ceremonia wręczenia Znaku odbyła się 15 kwietnia 2015 r. w Brukseli.

d) Parki Kulturowe

Park kulturowy jest formą ochrony krajobrazu kulturowego mającą na celu utrzymanie i wyeksponowanie ukształtowanych w wyniku działalności człowieka wyróżniających się krajobrazowo terenów z zachowanymi zabytkami charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Dla terenu województwa lubelskiego zbadano i określono w 2005 r. obszary o potencjale kulturowo – przyrodniczym pozwalającym na utworzenie parków kulturowych. Delimitacja Parków Kulturowych uwzględniona jest w obowiązującym Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego⁴. Zgodnie z opracowaniem Delimitacja Parków Kulturowych do PZPWL (ROBiDZ, 2006) wskazuje się 55 obszarów o potencjale do utworzenia parków kulturowych.

Wykaz proponowanych parków kulturowych: Archeologiczny Park Kulturowy Dolnej Chodelki (gm. Karczmiska, gm. Łaziska, gm. Wilków, gm. Opole Lubelskie); Archeologiczny Park Kulturowy Grzędy Sokalskiej (gm. Tomaszów Lubelski, gm. Jarczów, gm. Ulhówek); Białkopodlaski Park Kulturowy (m. i gm. Biała Podlaska); Chełmski Park Kulturowy (m. i gm. Chełm); Chodelski Park Kulturowy (gm. Chodel); Czemiernicki Park Kulturowy (gm. Czemierniki); Horodyski Park Kulturowy (gm. Wisznice); Hrubieszowski Park Kulturowy (gm. Hrubieszów); Jabłoński Park Kulturowy (gm. Jabłoń); Kodeński Park Kulturowy (gm. Kodeń); Kozłowiecki Park Kulturowy (gm. Kamionka); Lubartowski Park Kulturowy (m. Lubartów, gm. Serniki); Lubelski Park Kulturowy – Południowy (m. Lublin); Łęczyński Park Kulturowy (m. i gm. Łęczna); Międzyrzeczki Park Kulturowy (m. Międzyrzec Podlaski); Modliborzycki Park Kulturowy (gm. Modliborzyce); Mysłowski Park Kulturowy (gm. Wola Mysłowska); Nałęczowski Park Kulturowy (gm. Wąwolnica, m. i gm. Nałęczów); Okrzejski Park Kulturowy (gm. Kłoczew, gm. Krzywda); Opolski Park Kulturowy (m. i gm. Opole Lubelskie); Pawłowski Park Kulturowy (gm. Rejowiec Fabryczny); Park Kulturowy Doliny Środkowej Wisły (m. Dęblin, gm. Stężycza, m. gm. Puławy); Park Kulturowy Dolnego Wieprza (gm. Jeziorzany, gm. Baranów, gm. Ułęż); Park Kulturowy Florianka (gm. Józefów); Park Kulturowy Hoła (gm. Stary Brus); Park Kulturowy Horostyta (gm. Dębowa Kłoda, gm. Wiryki, gm. Stary Brus); Park Kulturowy Jabłeczna (gm. Sławatycze); Park Kulturowy Kocka (m. i gm. Kock); Park Kulturowy Leśna Podlaska (gm. Leśna Podlaska); Park Kulturowy Łabunie (gm. Łabunie); Park Kulturowy Przełomu Środkowej Wisły – Południowy (gm. Łaziska, gm. Józefów); Park Kulturowy Przełomu Środkowej Wisły – Północny (gm. Wilków, m. i gm. Kazimierz Dolny, gm. Janowiec); Park Kulturowy Rejowiec (gm. Rejowiec); Park Kulturowy Renesansowego Założenia Lokacyjnego Zamościa (m. Zamość); Park Kulturowy Siedliszczce (gm. Siedliszczce); Park Kulturowy Stare Miasto (m. Lublin); Park Kulturowy Stołpie (gm. Chełm, gm. Rejowiec); Park Kulturowy Środkowej Bystrzycy i Kosarzewki (m. i gm. Bychawa, gm. Strzyżewice, gm. Zakrzew, gm. Zakrzówek); Park Kulturowy Umocnień Twierdzy Brzeskiej (gm. Terespol, gm. Zalesie); Podlaski Park Kulturowy (gm. Janów Podlaski); Południoworostoczański Park Kulturowy (gm. Lubycza Królewska); Radzyński Park Kulturowy (m. Radzyń Podlaski); Roztoczański Park Kulturowy (gm. Adamów [pow. zamojski], gm. Zwierzyniec); Różański Park Kulturowy (gm. Włodawa); Sawiński Park Kulturowy (gm. Sawin); Sosnowicki Park Kulturowy (gm. Sosnowica); Studziański Park Kulturowy (gm. Łomazy, gm. Piszczac, gm. Biała Podlaska); Suchowolski Park Kulturowy (gm. Wołyń); Tyszowiecki Park Kulturowy (gm. Tyszowce, gm. Werbkowice); Urzędowski Park Kulturowy (gm. Urzędów); Włodawski Park Kulturowy (m.gm. Włodawa); Wołyński Park Kulturowy (gm. Wołyń); Wojsławicki Park Kulturowy (gm. Wojsławice); Wrzelowiecki Park Kulturowy (gm. Opole Lubelskie); Wirycki Park Kulturowy (gm. Wiryki); Zawieprzycki Park Kulturowy (gm. Spiczyn); Żółkiewski Park Kulturowy (gm. Gorzków, gm. Krasnystaw).

Pomimo powyższych ustaleń, na terenie województwa lubelskiego, dotychczas nie powstał żaden park kulturowy.

e) Rejestr Zabytków

Ogółem w województwie lubelskim wpisanych jest do rejestru zabytków nieruchomych ok. 3680⁵ zabytków, a wśród nich są: historyczne układy przestrzenne, historyczne układy ruralistyczne, świątynie różnych wyznań, klasztory, inne obiekty sakralne, budowle użyteczności publicznej, pałace i wille, dwory, domy mieszkalne, budynki przemysłowe, parki, zabytki archeologiczne, cmentarze.

⁴ Uchwała Nr XI/162/2015 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 października 2015 r. w sprawie uchwalenia Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego s. 81.

⁵ Pismo Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie z dn. 18 czerwca 2019 r. znak KD.5120.5.1.2019.

f) Zabytki nieruchome województwa w wojewódzkiej i gminnych ewidencjach zabytków

Wojewódzką ewidencję zabytków prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków w formie kart ewidencyjnych: zabytków nieruchomych, zabytków ruchomych, zabytków archeologicznych, znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2). Wojewódzka ewidencja zabytków obejmuje zabytki wpisane oraz nie wpisane do rejestru zabytków.

O włączeniu i wyłączeniu karty ewidencyjnej zabytków nieruchomych Wojewódzki Konserwator Zabytków zawiadamia Gminę właściwą dla miejsca położenia zabytku. Wykazy kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych włączonych dotychczas do wojewódzkiej ewidencji zabytków zostały przekazane do dnia 6 grudnia 2010 r. przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie gminom i powiatom województwa lubelskiego. W przypadku włączania obiektów (kart) do wojewódzkiej ewidencji zabytków po 2010 roku, WKZ informuje o tym fakcie właściwe terytorialnie samorzady gmin i powiatów.

Włączenie do wojewódzkiej ewidencji zabytków karty ewidencyjnej zabytku ruchomego może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku (art. 22 ust. 3).

Gminną ewidencję zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) w formie kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków, inne zabytki nieruchome ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków (art. 22 ust. 4 i 5). Samorzady były zobligowane do założenia gminnej ewidencji zabytków w terminie 2 lat od otrzymania od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wykazów zabytków włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków (art. 7 ustawy z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - Dz. U. Nr 75 poz. 474). W przypadku Województwa Lubelskiego było to do 6 grudnia 2012 r.

Sposób prowadzenia ewidencji zabytków określa rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

g) Ochrona ustalana w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i decyzjach lokalizacyjnych

Jedną z prawnych form ochrony zabytków są ustalenia w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, stanowiących, po uchwaleniu przez Radę Gminy, prawo miejscowe. Wojewódzki Konserwator Zabytków, powiadomiony o przystąpieniu do sporządzania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, formułuje wytyczne w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego, stref ochrony dla zabytków nieruchomych oraz podaje spis zabytków znajdujących się w rejestrze zabytków i ewidencji wojewódzkiej. W dalszym toku postępowania plan podlega uzgodnieniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ponadto, zgodnie z art. 7 pkt 4 cyt. ustawy z dnia 18 marca 2010 r., oprócz ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, obecnie ochronę zabytków zapewnia się poprzez ustalenia w decyzji o ustaleniu warunków lokalizacji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy i innych decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji – w odniesieniu do obiektów objętych ustawowymi formami ochrony konserwatorskiej oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Do czasu założenia gminnej ewidencji zabytków decyzje o ustaleniu lokalizacji celu publicznego oraz decyzje o warunkach zabudowy wydaje się po uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków – w odniesieniu do zabytków znajdujących się w wykazach, o których mowa powyżej.

2. Zabytki będące w posiadaniu Województwa Lubelskiego lub jednostek organizacyjnych Województwa Lubelskiego

Województwo Lubelskie posiada mienie, w zasobie którego znajdują się obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa lubelskiego lub mające charakter zabytkowy. Poniżej przedstawiono ich zestawienie.

We władaniu jednostek edukacyjnych pozostaje kamienica przy ul. Dominikańskiej 5 w Lublinie.

Obiekty użytkowane przez wojewódzkie samorządowe instytucje kultury:

1. Budynek teatru przy ul. G. Narutowicza 17 w Lublinie użytkowany przez Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie,
2. Pałac Tarłów przy ul. Dolnej Panny Marii 3 w Lublinie użytkowany przez Wojewódzki Ośrodek Kultury w Lublinie,
3. Zespół pałacowo – parkowy w Gardzienicach Pierwszych użytkowany przez Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”,
4. Budynki przy ul. G. Narutowicza 4 w Lublinie, w tym 2 oficyny popijarskie, użytkowane przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną im. H. Łopacińskiego w Lublinie.
5. Użytkowane przez Muzeum Lubelskie w Lublinie:
  - Brama Krakowska przy ul. Bramowej 1 w Lublinie.
  - Zespół zamkowy przy ul. Zamkowej 9 w Lublinie.
  - Chata Żeromskiego, mauzoleum Adama Żeromskiego i ogród ze studnią przy ul. S. Żeromskiego 8 w Nałęczowie.
  - Dwór Wincentego Pola przy ul. Kalinowszczyzna 13 w Lublinie.
6. Zespół krajobrazowo – architektoniczny skansenu przy Al. Warszawskiej 96 w Lublinie użytkowana przez Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie.
7. Użytkowane przez Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym:
  - Zamek w Janowcu – Oblasy,
  - Dwór z Moniaków w Janowcu,
  - Willa przy ul. Krzywe Koło 4 w Kazimierzu Dolnym.
  - Willa przy ul. Małachowskiego 19 w Kazimierzu Dolnym.
  - Kamienica ul. Senatorskiej 11/13 w Kazimierzu Dolnym.
  - Spichlerz Ulanowskich przy ul. Puławskiej 54 w Kazimierzu Dolnym.
  - Spichlerz Feiersteina przy ul. Puławskiej 60 w Kazimierzu Dolnym.
  - Dom Wójtowski z Modliborzyc przy ul. Puławskiej w Kazimierzu Dolnym.
  - Dwór z Gościeradowa przy ul. Podzamcze 20 w Kazimierzu Dolnym.
8. Zespół pałacowo – parkowy w Kozłowiec użytkowany przez Muzeum Zamoyskich w Kozłowiec.

Obiekty użytkowane przez Zarząd Nieruchomości Wojewódzkich:

- Zespół dworsko – parkowy w Zamieściu (właściwy obręb geod. Świerże),
- Budynek przy ul. Plebanka 17a w Kazimierzu Dolnym

Obiekt użytkowany przez Wojewódzkie Biuro Geodezji w Lublinie:

- Budynek przy ul. Zamenhofa 4 w Zamościu nie jest wpisany do rejestru zabytków, ale znajduje się na terenie Zespołu Starego Miasta.

Obiekty użytkowane przez jednostki ochrony zdrowia:

1. Zespół dworsko – parkowy w Suchowoli użytkowany przez Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Suchowoli,
2. Zespół pałacowo – parkowy w Celejowie użytkowany przez Samodzielny Publiczny Psychiatryczny Zakład Opiekuńczo – Lecznicy w Celejowie,
3. Zespół poklasztorny w Radecznicy użytkowany przez Samodzielny Publiczny Wojewódzki Szpital Psychiatryczny w Radecznicy,

4. Zespół kościelno – klasztorny przy ul. Biernackiego 5/9 w Lublinie użytkowany przez Samodzielny Publiczny Szpital Wojewódzki im. Jana Bożego w Lublinie,
5. Zespół pałacowo – parkowy w Adampolu użytkowany przez Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Gruźlicy i Chorób Płuc w Adampolu,
6. Zespół dworsko – parkowy przy ul. Abramowickiej 2 w Lublinie użytkowany przez Szpital Neuropsychiatryczny im. prof. M. Kaczyńskiego SP ZOZ w Lublinie,

Samorząd Województwa Lubelskiego systematycznie realizuje kolejne inwestycje i remonty w obiektach zabytkowych. Dla przykładu:

Muzeum Lubelskie w Lublinie zrealizowało projekt pn.: „Konserwacja najcenniejszych zabytków Lublina – Kaplicy Trójcy Świętej i zabudowy wzgórza zamkowego oraz Bramy Krakowskiej”

Ogółem koszty projektu wyniosły	14.176.979,48 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	10.031.579,68 zł
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	3.326.255,04 zł
Środki finansowe z innych źródeł	819.144,76 zł

Dla Muzeum był to już drugi etap prac. Pierwszy został zrealizowany ze środków przedakcesyjnych (ZPORR) w okresie październik 2006 - czerwiec 2008 r. Całkowita wartość tego projektu wynosiła 10.461.721,84 zł.

Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie zrealizowało projekt pn.: „Miasteczko prowincjonalne Europy Środkowej w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie – etap I”

Ogółem koszty projektu wyniosły	10.974.544,59 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	7.373.152,61 zł
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	3.147.057,32 zł
Środki finansowe z innych źródeł	454.334,66 zł

Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym zrealizowało projekt pn.: „Odbudowa Muzeum Sztuki Złotniczej w Kazimierzu Dolnym przy ul. Rynek 19”

Ogółem koszty projektu wyniosły	7.113.801,62 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	3.534.414,59 zł
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	3.579.387,03 zł

Równocześnie Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice” zrealizował projekt pn.: „Budowa Europejskiego Ośrodka Praktyk Teatralnych w Gardzienicach”

Ogółem koszt projektu wyniósł	18.844.356,63 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	15.959.382,78 zł
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	1.950.517,09 zł
Środki finansowe z innych źródeł	934.456,76 zł

Samorząd Województwa Lubelskiego był inwestorem i zarazem beneficjentem przy dużej realizacji ze środków UE, w wyniku której powstała nowa instytucja kultury: Centrum Spotkania Kultur w Lublinie.

Ogólne koszty projektu planowane są na kwotę	164.839.500,00 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	124.292.799,76 zł
Środki Województwa Lubelskiego	40.546.700,24 zł.

a) Ochrona zabytków w latach 2019 - 2022

W chwili obecnej rozpoczęła się realizacja projektów z dotacji UE w Muzeum Nadwiślańskim w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Lubelskim w Lublinie, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie oraz w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie.

Wartość wszystkich projektów szacowana jest na 80.384.879,27 zł, w tym dofinansowanie UE 54.695.803,46 zł.

- *Muzeum Lubelskie w Lublinie przystępuje do realizacji projektu „Muzeum Lubelskie – ochrona dziedzictwa przeszłości i nowe wyzwania przyszłości: edukacja, nauka, innowacyjność promocja regionu, turystyka”.*

Ogółem koszty projektu planuje się na kwotę	26.490.983,51 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	17.690.712,41 zł,
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	3.121.890,43 zł.

W ramach projektu wykonane zostaną prace na Zamku Lubelskim (ul. Zamkowa 9, 20-117 Lublin, Wpis do rejestru zabytków dział A/161, z dnia 25 stycznia 1967 r.) i w Muzeum Regionalnym w Kraśniku - Filia Muzeum 24. Pułku Ułanów im. Hetmana Wielkiego Koronnego Stanisława Żółkiewskiego, ul. Piłsudskiego 7, 23-200 Kraśnik.

Realizacja zadania będzie miała miejsce od lipca 2018 do maja 2020 r.

Działania przedstawione w wielobranżowym projekcie na przebudowę, prace remontowe, aranżacyjne i wystawiennicze w Zamku Lubelskim mają na celu pełne wykorzystanie potencjału Muzeum Lubelskiego oraz prezentacji zbiorów na poziomie wymagań współczesnego odbiorcy, z wprowadzeniem rozwiązań odpowiadających współcześnie upowszechnianym standardom wystawienniczym, wspieranym najnowszymi możliwościami technicznymi. Zakładane jest wypełnienie założeń programowych przy uwzględnieniu zaleceń konserwatorskich z ograniczeniem do niezbędnego minimum ingerencji w zabytkową substancję budowli, bez dokonywania zmian w zewnętrznym wyglądzie całego zespołu ulokowanego na Wzgórzu Zamkowym, a w przypadku rozwiązań wnętrzarskich, postępowanie nie naruszające kompozycji wewnątrz i nie zakłócające widoku na zabytek.

Zaprojektowano kompleksową przebudowę wschodniej części skrzydła północnego Zamku, w ramach której w miejsce powierzchni wystawienniczej I piętra i mieszczącego się nad nim poddasza o zużytej i niewykorzystywanej obecnie funkcji technicznej, uzyskano dwie klimatyzowane sale wystawiennicze: na I piętrze – salę ekspozycyjną z zapleczem technicznym i sanitarnym oraz pomieszczeniem pomocniczym do prowadzenia działań edukacyjnych; na II piętrze salę ekspozycyjną z zapleczem gospodarczym, sanitarnym i socjalnym. Te działania okazały się możliwe przy likwidacji nieużytkowanego szybu windowego oraz kompleksowej przebudowie istniejącej klatki schodowej, nie spełniającej obecnie warunków ewakuacyjnych – od piwnic po II piętro. Ww. nowe sale usytuowane są jedna nad drugą i przedzielone stropem z pasmowymi szklanymi świetlikami podłogowymi, dla penetracji światła naturalnego z sali do sali, spełniającymi wymagania dla przegród o odpowiedniej wytrzymałości konstrukcyjnej i izolacyjności akustycznej. Salę górną przykryto stropodachem ze zlokalizowanym w jego pasie środkowym świetlikiem wykonanym w systemie grzewczo-fotowoltaicznym o łącznej powierzchni 114,7 m², jako konstrukcja aluminiowa słupowo-ryglowa na stalowej podkonstrukcji stropodachu. Wewnętrzny szklany sufit świetlika posiada warstwę akustyczną i komplet niezbędnych akcesoriów. Rozwiązania tej sali – galerii Malarstwa XIX i XX wieku uwzględniają jej wielofunkcyjność. Podstawowa funkcja to ekspozycja dzieł sztuki - obrazów, gdzie główny, centralnie umieszczony eksponat, to „Unia Lubelska” – dzieło Jana Matejki (298 x 512 cm, olej na płótnie z 1869 r. w masywnej ramie). Ponadto w tej reprezentacyjnej galerii malarstwa mają się odbywać wernisaże, koncerty, konferencje itp. wydarzenia kulturalne. W sali zaprojektowano przed ścianami zewnętrznymi przedścianki, których powierzchnie są przeznaczone do ekspozycji obrazów. W ścianach zewnętrznych podłużnych, za przedściankami znajdują się istniejące okna pozostawione jako architektoniczne elementy elewacyjne, które zaślepiono po stronie wewnętrznej – ze względu na konieczność spełnienia wymagań przegród zewnętrznych w zakresie izolacyjności termicznej wymaganej w sali klimatyzowanej oraz spełnienia warunków akustycznych odpowiednich dla funkcji koncertowej sali i jej odizolowania od hałasu zewnętrznego. Przestrzeń za przedściankami, dostępną dla obsługi technicznej, wykorzystano do prowadzenia instalacji klimatyzacyjnych i innych. Ściana wejścia głównego tej sali otrzymała obudowę rozpraszającą dźwięk, wyposażoną w wewnętrzne kotary rozwijane z użyciem elektrycznego napędu, niezbędne dla uzyskania właściwych warunków akustycznych przy funkcji czysto wystawienniczej. Wszystkie elementy aranżacji, wystroju

i wyposażenia wewnątrz uwzględniają wymagania akustyczne, odpowiednie dla odbywających się wydarzeń kulturalnych.

W zachodniej części skrzydła północnego Zamku, w kondygnacji piwnic, przebudowano zespół pomieszczeń z istniejącą kotłownią. Zmieniono również poziom stropu korytarza oraz wprowadzono nowe rozwiązanie zachodniego wejścia, celem wewnętrznego skomunikowania sali nr 54 usytuowanej na parterze ze strefą Zamku ekspozycyjną dostępną dla zwiedzających i administracyjną. Zespół pomieszczeń o funkcji edukacyjno-konferencyjno-warsztatowej z aneksem cateringowym, przebudowano z wymianą istniejącej ściany pomiędzy pomieszczeniami na ścianę mobilną oraz niezbędną wymianą fragmentu stropu nad tymi pomieszczeniami. Przewidziano trwałą wystrój aranżacyjno-wnętrzarski tych pomieszczeń, uwzględniający konieczność stworzenia odpowiednich warunków akustycznych, z zastosowaniem okładzin pochłaniających ze sztywnych paneli z wełny mineralnej i finalnej obudowy z siatek architektonicznych z możliwością ekspozycji. Pozyskano pomieszczenie nr 52 dla zaplecza edukacyjnego sali nr 54. Na II piętrze połączono pomieszczenia 240, 241, 242 i 243 w jedno, uzyskując powiększoną powierzchnię ekspozycyjną, zaaranżowaną przedścianką o „miękkiej” formie i stalowymi konstrukcjami do zawieszania elementów ekspozycji, tworzących wewnątrz odpowiadające charakterowi prezentacji.

W skrzydle zachodnim Zamku – hol główny Muzeum, na parterze, w którym szczególnie zadbano o pozbawioną barier wysokościowych dostępność całej strefy wejścia poprzez zaprojektowanie lokalnych pochylni, poprawę funkcjonalności i estetyki przestrzeni otwartych i poszczególnych pomieszczeń oraz wprowadzono ekspozycję zapowiadającą treści prezentowane w tym obiekcie kultury. Przewidziano wymianę istniejącej, zużytej technicznie i wizerunkowo zabudowy arkad na nową, dla widokowego otwarcia na XIII-wieczny romański donżon i XIV-wieczną Kaplicę Trójcy Świętej oraz uzyskania bezpośredniego wyjścia z holu na dziedziniec zamkowy. Ze względu na zły stan techniczny stropu nad celą dozorową znajdującą się pod holem wejściowym, zaprojektowano jego wymianę, z wykonaniem dostępnego i bezpiecznego wjazdu do tego miejsca, dotąd nieprzebadanego archeologicznie i opracowanego naukowo. W bramkach wejściowych zastosowano system kontroli i zliczania zwiedzających, powiązany z siecią strukturalną dla całego obiektu. W Sali 118 I piętra – Galerii Trybunału Koronnego w dziejach Rzeczypospolitej zaaranżowano i rozbudowano powierzchnię ekspozycyjną z zastosowaniem przedścianek celem zwiększenia powierzchni prezentowanych dzieł. W pracowniach konserwatorskich zlokalizowanych na II piętrze skrzydła zachodniego Zamku zaprojektowano zamianę istniejących, zużytych funkcjonalnie i technicznie świetlików, na okna połaciowe o wysokiej klasie użytkowej, technicznej i bezpieczeństwa, wyposażonych w markizy zewnętrzne i rolety wewnętrzne. Zaprojektowano przebudowę, znajdującego się w złym stanie funkcjonalnym i technicznym, zespołu sanitarnego usytuowanego na II piętrze.

W skrzydle południowym Zamku na parterze w pom. nr 7, 10, 11 i 15 wprowadzono ekspozycję oraz wzbogacono i rozbudowano ekspozycję w pom. 12, 13, 16, 19 i 20. Na całej długości pomieszczenia nr 19 wprowadzono pochylnię o bardzo łagodnym spadku. W parterze skrzydła południowego, z uwagi na istniejące zawilgocenia posadzek i dolnych partii ścian, zaprojektowano przepony izolacji przeciwwilgociowej poziomej metodą iniekcji krystalicznej oraz izolacje pionowe powłokowe ścian do głębokości 70 cm poniżej projektowanych poziomów posadzek. Na I piętrze usunięto bariery dostępności znajdujące się na drodze dojścia do Kaplicy Trójcy Świętej, projektując pochylnie w pom. 106 i 108. Powiększono pomieszczenie nr 209 z przeznaczeniem na serwerownię obsługującą cały obiekt.

Poza kompleksową przebudową skrzydła północnego zamku w jego części wschodniej na poziomach I i II piętra nie przewiduje się wprowadzania zasadniczych zmiany w strukturze funkcjonalnej obiektu.

Projekt przebudowy, prac remontowych, aranżacyjnych i wystawienniczych całego obiektu – Zamku Lubelskiego uwzględnia: wytyczne konserwatorskie i programy zalecanych badań konserwatorskich; wprowadzenie ekspozycji do przestrzeni komunikacyjnych dostępnych dla zwiedzających (klatki schodowe i hole); utrzymanie ekspozycji obecnej

z dążeniem do jej wzbogacenia i rozbudowania w pomieszczeniach obecnie dostępnych dla zwiedzających, znajdujących się poza zakresem projektu; kompleksową ochronę przeciwpożarową całego obiektu, uwzględniającą zalecenia Lubelskiego Komendanta Wojewódzkiego PSP, wynikające z konieczności uzyskania zgody na zastosowanie rozwiązań zamiennych wskazanych w opracowanej „Ekspertyzie technicznej w zakresie bezpieczeństwa przeciwpożarowego”; udrożnienie lub wykonanie wentylacji pomieszczeń niewentylowanych, wyposażenie obiektu w instalacje sanitarne; wyposażenie obiektu w instalacje elektryczne; wyposażenie obiektu w instalacje AV; zabezpieczenie akustyczne wnętrza sali wielofunkcyjnej nr 246 przed hałasem zewnętrznym; zapewnienie dobrych warunków akustycznych we wnętrzach pomieszczeń o funkcjach takich warunków wymagających; aranżację wnętrz. W ramach inwestycji przewidziano system audiowizualny do prezentacji opracowanych treści wystawienniczych. Przewidziano, że będzie się on składał się z następujących podsystemów: System prezentacji treści - monitory, projektory, źródła dźwięku wraz z wszystkimi elementami niezbędnymi do ich pracy zgodnie z przyjętymi założeniami; System zarządzania ekspozycją – oprogramowanie zarządzające wyświetlanymi informacjami, umożliwiające ich zmianę oraz zarządzające stanem urządzeń i monitorujące ich pracę. Muzeum planuje wszystkie eksponaty na zaaranżowane wystawy, a pochodzące ze zbiorów muzealnych poddać digitalizacji i uwzględnić w systemie prezentacji treści⁶.

Muzeum Regionalne w Kraśniku posiada zbiory regionalistyczne, historyczne, etnograficzne, a także znane daleko poza Kraśnikiem zabytki archeologiczne. Zbiory etnograficzne obejmują zabytki związane z kulturą i sztuką ludową regionu, w tym m.in. kolekcję ceramiki urzędowskiej od XVIII wieku po czasy współczesne, duży zbiór eksponatów dotyczących kultury materialnej wsi i plastyki obrzędowej – wycinanki, pisanki, palmy wielkanocne. Zbiory historyczne obejmują dokumenty z okresu okupacji oraz fotografie dawnego Kraśnika i jego mieszkańców, zbiory militariów z I i II wojny oraz oporządzenia wojskowego. Zabytki archeologiczne pochodzą głównie z odkrytych starożytnych cmentarzysk. Filia 24. Pułku Ułanów posiada ponad 2 tysiące eksponatów i fotografii, w tym są to: kolekcja kilkudziesięciu mundurów wraz z oporządzeniem, rysunki, akwarele, obrazy znanych artystów-żołnierzy, kolekcja osobistych pamiątek, odznaczeń i fotografii ułanów, w tym ostatniego dowódcy pułku płk. dypl. T. Wysockiego, albumy fotograficzne, srebrne przedmioty pamiątkowe, nagrody za udział w zawodach sportowych, archiwum pułkowe, zdeponowane wcześniej w Instytucie i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (ewidencja pułkowa, dokumenty), sztance i pieczętki, replika sztandaru polowego, ufundowana przez byłych ułanów oraz prywatnych ofiarodawców w 1978 r., oryginalne mapy sztabowe terenu Normandii.

Planuje się zachowanie charakteru istniejącego obiektu, przy jednoczesnej modernizacji. Stan techniczny budynku nie odpowiada współczesnym wymaganiom stawianym budynkom muzealnym zarówno w warstwie obowiązujących przepisów funkcjonalnej, jak również konstrukcyjno-budowlanej. W celu zapewnienia bezpieczeństwa użytkownika oraz uzyskania maksymalnej możliwej powierzchni użytkowej rozebrany zostanie dach oraz strop nad parterem. Wszystkie elementy zostaną odtworzone w formie zbliżonej do pierwotnej przy użyciu współczesnych, zgodnych z normami i przepisami technologii i materiałów. Nowy budynek pokryje dach przemysłowo patynowany blachą miedzianą w kolorze zielonym, układaną w tradycyjnych pasach na rąbek. Na lukarnach oraz łączniku zastosowany zostanie ten sam materiał jednak w innym, ciemnobrązowym kolorze. Zróżnicowanie materiałów nada lekkości powiększonej kubaturze dachu oraz pozwoli na optyczne oddzielenie od dobudowanego skrzydła. Odczucie to wzmagać będzie nowoczesny, prostopadłościenny kształt nowej części. Jej ściany pokryje, podobnie jak dach, zielona blacha miedziana z wyraźnie zaakcentowanymi pionowymi podziałami oraz oknami schowanymi za żaluzjami wpisującymi się w rysunek pionowych rąbków blachy.

W istniejącym budynku do 2015 r. znajdowało się Muzeum Regionalne, filia 24. Pułku Ułanów. Planowana inwestycja nie zmienia przeznaczenia budynku. Po przebudowie i rozbudowie w budynku znajdować się będzie hol wejściowy z szafą na odzież wierzchnią

---

⁶ Studium wykonalności projektu.

oraz plecaki grup szkolnych. W holu zlokalizowano klatkę schodową z windą. Zapewniono dojście do węzła sanitarnego oraz wejścia do sal wystawowych. Na parterze zlokalizowano dwie sale wystaw stałych, z czego jedna z możliwością aranżacji na salę wielofunkcyjną dla nie więcej niż 50 osób. Na piętrze znajduje się jedna sala wystaw stałych i jedna sala wystaw zmiennych (regionalnych) oraz dwa pomieszczenia biurowe. W jednym z nich zlokalizowano mały aneks socjalny. W piwnicy zlokalizowano pomieszczenia magazynowe oraz techniczne.

W budynku muzeum przewiduje się stałe miejsce pracy dla 2-4 pracowników (pomieszczenia biurowe). Jednocześnie w budynku, na wystawie oraz w części biurowej i magazynowej przebywać będzie do 50 osób. Przewidywana przepustowość wystawy wynosi maksymalnie ok 30-35 osób na jeden cykl zwiedzania, który może trwać 1-2,5 godziny, w zależności od potrzeb.

Przebudowa i rozbudowa Oddziału Muzeum Regionalnego w Kraśniku, Filii Muzeum 24. Pułku Ułanów w Kraśniku – roboty budowlane/Infrastruktura niezabytkowa przewiduje: rozbiórkę częściową istniejącego budynku, rozbiórkę ogrodzenia od strony ul. Piłsudskiego oraz likwidację słupa telekomunikacyjnego nieczynnej sieci, wykonanie utwardzonej nawierzchni przed wejściem do budynku wraz z niwelacją zapewniającą wjazd do budynku dla osób poruszających się na wózkach, rozbudowę budynku od strony południowo-wschodniej o nowe, dwukondygnacyjne, w całości podpiwniczone skrzydło wraz z częściowym ogrodzeniem od strony ul. Piłsudskiego, zakres przebudowy obejmuje zmianę układu funkcjonalnego wnętrza, zwiększenie powierzchni użytkowej m.in. poprzez zmianę geometrii dachu oraz powiększenie piwnic, zmiany sieci zewnętrznych na działce oraz instalacji wewnętrznych – zgodnie z projektami branżowymi, montaż oświetlenia zewnętrznego strefy wejściowej (oprawa nad wejściem do budynku w podcieniu, oprawy zewnętrzne przy murku w części frontowej i podświetleniem logotypu muzeum), wykonanie aranżacji wystaw.

Dzięki realizacji projektu w obu przedmiotowych budynkach zostaną zaaranżowane nowe i zmodernizowane obecne ekspozycje. Zostaną wykorzystane obecne przestrzenie wystawiennicze oraz, dzięki projektowi zostaną przebudowane przestrzenie do tej pory niewykorzystywane do celów ekspozycyjnych. Zarówno na Zamku Lubelskim jak i w Muzeum Regionalnym w Kraśniku wystawy i ich aranżacja w projekcie, spełnią rolę czynnika kulturotwórczego. Nowe ścieżki zwiedzania pozwolą na zapoznanie nie tylko zbiorami do tej pory obecnymi na ekspozycjach, ale również obiektami, które najczęściej były przechowywane w magazynach, bez szansy na ich pokazanie szerokiej publiczności. To z kolei pozwoli na opracowanie powiększonej o nowe zagadnienia oferty edukacyjno-kulturalnej.

– ***Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym rozpoczyna realizację projektu „Remont konserwatorski i modernizacja ekspozycji w wybranych zabytkowych obiektach Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym”. Celem projektu jest wykonanie kompleksowego remontu konserwatorskiego Kamienicy Celejowskiej, Domu Kuncewiczów, Domu wójtowskiego z Modliborzyc, Spichlerza zbożowego (siedziba Oddziału Przyrodniczego), Dworu z Gościeradowa oraz ich otoczenia wraz z przystosowaniem obiektów do współczesnych standardów budowli użyteczności publicznej i stworzenia w nich nowych przestrzeni ekspozycyjnych i edukacyjnych. Realizacja projektu w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014-2020, Działanie 8.1 Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury***

Ogółem koszty projektu planuje się na kwotę	14.006.843,60 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	9.713.318,72 zł,
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	1.714.115,43 zł.

Termin realizacji projektu został przedłużony do 30 września 2019 r.

Projekt obejmuje m.in. wzmocnienie i zabezpieczenie konstrukcji budynków, remonty pokrycia dachowego, konserwacje zachowanej oryginalnej stolarki okiennej i drzwiowej, remonty konserwatorskie podłóg, modernizacje instalacji sanitarnych oraz elektrycznych

i teletechnicznych, modernizację infrastruktury wystawienniczej, z wprowadzeniem nowych elementów aranżacyjnych, remont ścian wewnętrznych, remont elewacji, renowacje drewnianych schodów.

W przypadku modernizacji i rewaloryzacji terenów wokół remontowanych budynków prace prowadzone będą zarówno przy zachowaniu istniejących zabytkowych drzewostanów jak i prowadzone będą nowe nasadzenia z wykorzystywaniem historycznych opisów oraz nawiązując do roślinności występującej.

W wyniku prac remontowych i modernizacyjnych w zabytkowych budynkach, mieszczących siedziby oddziałów i działów Muzeum powierzchnia użytkowa przeznaczona na funkcje wystawiennicze oraz użytkowe zostanie przeobrażona. Modernizacja przestrzeni ekspozycyjnych pozwoli na przygotowanie nowych aranżacji trzech wystaw stałych oraz stworzenie warunków do prezentacji równoległe wystaw czasowych, a przy tym organizację wydarzeń kulturalnych i edukacyjnych na znacznie większą skalę. Nowy wymiar uzyska opowieść o zjawisku kolonii artystycznej – aranżacji zostanie poddana stała ekspozycja Kamienicy Celejowskiej.

Przestrzenie ekspozycyjne oraz sale edukacyjne zostaną dostosowane do potrzeb osób słabo widzących i niedowidzących. Opracowany zostanie dedykowany dla nich program zwiedzania i warsztatów. Podpisy pod obiektami zostaną wykonane m.in. w alfabecie Braille'a, a same obiekty oraz sale będą odpowiednio oświetlone. Zostaną utworzone specjalne ścieżki dotykowe, jak również specjalne oznaczenia i informacji w postaci map dotykowych wykorzystujących alfabet Braille'a oraz odpowiednie oznaczenie komunikacji poziomej i pionowej (schodów) z zastosowaniem właściwych materiałów oraz oświetlenia.

Wdrożona zostanie nowa oferta edukacyjna, uzupełniająca dotychczasowe działania Muzeum Nadwiślańskiego. Dla turystów i gości otworzona zostanie przestrzeń ogrodu edukacyjno – kulturalnego przy Spichlerzu Ulanowskiego, a przy Kamienicy Celejowskiej zostanie odtworzony ogród renesansowy. Odbywać się tu będą m.in. letnie seanse filmowe w plenerze, kameralne koncerty oraz spektakle i spacerów tematyczne, jak również warsztaty w pracowniach rzemieślniczych łączące doświadczenia międzypokoleniowe.

Budynek Domu Kuncewiczów, drewniany, zwany też „Willą pod Wiewiórką”, został wzniesiony w 1936 r., według projektu architekta Karola Sicińskiego. Dom był letnią siedzibą Marii i Jerzego Kuncewiczów. Od 2005 roku budynek znajduje się w rękach Muzeum Nadwiślańskiego i pełni funkcje muzeum miejsca, poświęcone biografii Marii i Jerzego Kuncewiczów. Obecna stała ekspozycja opracowana jest na podstawie bogatej dokumentacji naukowej, dzięki której udało się zachować autentyczny wystrój domu. Dom Kuncewiczów prowadzi działalność edukacyjną, artystyczną i ekspozycyjną związaną z literaturą oraz dziejami inteligencji polskiej XIX i XX wieku.

W ramach projektu planuje się m. in. poszerzenie podjazdu do budynku garażowo-gospodarczego wraz z lokalizacją dwóch miejsc parkingowych. Projekt uwzględnia również remont chodników, alejek, wymianę lub budowę nowego ogrodzenia, odtworzenie historycznych kwietników oraz częściowe odtworzenie historycznego podjazdu z nieregularnych płyt kamiennych od strony wąwozu, który ma służyć jako miejsce spotkań i imprez plenerowych.

W planach jest rekonstrukcja studni na dziedzińcu Domu Kuncewiczów w nawiązaniu do istniejącej lokalizacji, inspirowanej (detal, proporcje elementów) studnią z kazimierskiego rynku wraz z wykonaniem zadaszania studni. Dla budynku Domu Kuncewiczów projektuje się lokalizację paneli fotowoltaicznych.

Budynek Domu Wójtowskiego z Modliborzyc został przeniesiony z Modliborzyc, gdzie był wzniesiony w drugiej połowie XIX wieku. To obiekt trzykondygnacyjny, podpiwniczony, z poddaszem użytkowym. W tym budynku planuje się remont pokrycia dachowego, remont elewacji, remont pomieszczeń, konserwację istniejącej stolarki okiennej i drzwiowej wraz z odtworzeniem form historycznych.

Budynek Spichlerza Ulanowskich, dawniej zwanym Spichlerzem Mikołaja Przybyły, to najstarszy spichlerz w Kazimierzu Dolnym, wybudowany w II połowie XVI w. Posiadał dwie komory, od frontu dobudowana została piętrowa loggia z arkadami. Podczas I wojny światowej uległ uszkodzeniu, mimo to od około XIX wieku użytkowany był, jako garbarnia.

W latach 1946 – 49 został powierzchownie wyremontowany, a od roku 1975 służył, jako magazyn nawozów sztucznych Gminnej Spółdzielni Samopomoc Chłopska. Kolejny remont miał miejsce około 1976 – 86 roku. Podczas prac konserwatorskich w 1980 roku oprócz daty powstania obiektu, wyeksponowano gmerk Przybyłów i monogram będący swego rodzaju podpisem właściciela. Obecnie budynek, jako Spichlerz Ulanowskich służy celom kulturalnym, wystawowym oraz szeroko pojętej edukacji prowadzonej przez Muzeum Nadwiślańskie.

Budynek Spichlerza Ulanowskich jako jeden z najstarszy remontowanych w projekcie zabytków sprawia wiele niespodziewanych prac i konsultacji.

W początkowym okresie prace zostały wstrzymane z powodu odkrycia fragmentów starych drewnianych kadzi(?) w obrębie głównej komory spichlerza, które zostały poddane inwentaryzacji archeologicznej i zabezpieczone.

Dodatkowym problemem stał się stwierdzony niemal całkowity brak fundamentów w obiekcie, co spowodowało kolejne konsultacje konstruktorskie i konserwatorskie w celu ustalenia dalszych prac ratujących obiekt, i dodatkowe prace.

Następnie stwierdzono konieczność przeprowadzenia prac rekonstrukcyjnych i konserwatorskich na znacznie większą skalę niż pierwotnie zakładał projekt w zakresie remontu elewacji zewnętrznej spichlerza. Koniecznym stało się całkowite niemal skucie tynków i w przyszłości pokrycie ścian tynkiem renowacyjnym zgodnie ze sztuką konserwatorską.

Obecnie kolejnym olbrzymim problemem stała się zniszczona i zagrożona więźba dachowa wraz ze stropami. Opracowana na dzień obecny ekspertyza konstruktorsko – budowlana zakłada znacznie poszerzone prace dodatkowe, co skutkuje uwzględnieniem dodatkowych środków finansowych oraz generuje przedłużenie terminu realizacji projektu.

W grudniu 2018 r. roboty przy obiekcie zostały wstrzymane.

Pomiędzy budynkami Domu Wójtowskiego z Modliborzyc oraz Spichlerzem Ulanowskich powstanie ogród dydaktyczno-botaniczny.

Dwór z Gościeradowa został zbudowany w 2 poł. XVIII w. w Gościeradowie, jako element zespołu pałacowego, służący za mieszkanie oficjalisty i służby. W 2 poł. XIX w. budynek przeszedł gruntowny remont. W 1974 roku nieodpłatnie przekazano dwór przez Prewentorium Przeciwgruźlicze w Gościeradowie na rzecz Muzeum. W latach 1975 – 1980 translokowano dwór do Kazimierza Dolnego i adaptowano dla potrzeb archiwum, biblioteki, pracowni projektowej i administracji Muzeum. Drewniany budynek charakteryzuje się dachem łamanym polskim.

Przy budynku planuje się rewaloryzację terenu poprzez ustabilizowanie skarpy - dogęszczenie oraz nasadzenia i uporządkowanie zieleni istniejącej, z wykorzystaniem krzewów różanych z polskiej hodowli, nawiązujących do istniejących oraz nasadzenia z zastosowaniem roślin kazimierskich kamieniołomów oraz ziół.

Kamienica Celejowska została wybudowana około 1625 roku jako własność rodu Celejów z zachowaniem układu przestrzennego typowego dla domów mieszczańskich. Przez wieki była na przemian pustoszona i rujnowana oraz odnawiana i użytkowana. Po II wojnie światowej w kamienicy urządzono pracownię architektoniczno - konserwatorską Karola Sicińskiego. W latach 50'tych kamienica obok pozostawała mocno zniszczona, w roku 1957-59 rozebrano jej pozostałości do poziomu terenu i wybudowano na nowo wg proj. Karola Sicińskiego. W 1964 roku budynek został siedzibą Muzeum Regionalnego przemianowanego w 1972 roku na Muzeum Kazimierza Dolnego. W latach 1973 – 1979 przeprowadzono prace konserwatorskie mające na celu zrekonstruowanie brakujących elementów, oraz zabezpieczenie kamienicy przed dalszą destrukcją. W 1987 roku budynek stał się siedzibą Muzeum Nadwiślańskiego. W latach 1994-1995 przeprowadzono gruntowną konserwację fasady. W 2007 roku przeprowadzono kolejną renowację i konserwację elewacji.

W trakcie prac planuje się m. in. odtworzenie galerii od podwórza zgodnie z rysunkiem Jana Witkiewicza-Koszczyca, która zostanie wykonana jako konstrukcja z drewna litego na masywnych drewnianych słupach, z rzeźbionymi mieczami; dodatkowo połączenie pomieszczeń ekspozycyjnych z istniejącą klatką schodową poprzez przebicie nowego otworu drzwiowego na poziomie pierwszego piętra. Zostanie również wykonany nowy otwór drzwiowy w celu połączenia pomieszczenia ekspozycyjnego z galerią

zewnątrzną. Nowa aranżacja wystawy stałej wykorzystywać będzie nowe ścianki ekspozycyjne, nowoczesne oświetlenie oraz głośniki, sale zostaną wyposażone w nowe multimedialne monitory dotykowe. Z kolei przestrzeń poddasza, dotychczas częściowo użytkowana jako magazyn ceramiki, zostanie zaadaptowana na pomieszczenia dla gości.

- *Muzeum Zamoyskich w Kozłowiec przystępuje do realizacji projektu „Przebudowa, rewitalizacja i konserwacja budynków zespołu pałacowo - parkowego w Kozłowiec (dwie oficyny, stajnia, teatralnia) z adaptacją na cele kulturowe i turystyczne”. W wyniku realizacji projektu nastąpi zakończenie kilkudziesięcioletniego procesu rewitalizacji całego zespołu pałacowo - parkowego w Kozłowiec, a także udostępnienie dla zwiedzających.*

Ogółem koszty projektu planuje się na kwotę	36.394.226,50 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	24.790.574,25 zł,
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	4.357.985,95 zł.

Muzeum Zamoyskich w Kozłowiec konsekwentnie realizuje, wieloletni kompleksowy plan rewitalizacji całego zespołu pałacowo - parkowego. Obecnie jedynymi zabytkowymi budynkami, które nie zostały jeszcze wyremontowane są dwie oficyny przy głównym dziedzińcu, długo pozostające we władaniu Państwowego Domu Dziecka (oficyna północna, do 1976) i szkoły podstawowej (oficyna południowa, do 1992) oraz dawna stajnia koni tzw. remontowych (hodowanych na potrzeby wojska).

Potrzeba remontów i udostępnienia tych budynków ujęta została w dwóch strategiach rozwoju muzeum: opracowanej w roku 2001 oraz powstałej w roku 2015, na lata 2016-2025. W obu dokumentach zwraca się uwagę na katastrofalny stan obiektów oraz wskazuje potrzeby muzeum w zakresie ich wykorzystania – polepszenie obsługi klientów, rozwinięcie oferty zarówno kulturalno-edukacyjnej, jak i wystawienniczej. Rewitalizacja budynków objętych projektem stworzy też możliwość poszerzenia głównej ekspozycji na parterze pałacu, po reorganizacji i przemieszczeniu znajdujących się tam pracowni naukowych, biblioteki i magazynów. Projektowany remont trzech budynków zakończy rewitalizację całego założenia pałacowego.

W celu rozwiązania najważniejszego zdefiniowanego problemu – zahamowania postępującego procesu degradacji i stale pogarszającego się stanu zachowania zabytkowych budynków, absolutnie niezbędne jest przeprowadzenie kompleksowego remontu i konserwacji zewnętrznych elewacji budynków, wymiany stolarki okiennej i drzwiowej, wykonania izolacji poziomych i pionowych, osuszenia, odgrzybienia, wzmocnienia fundamentów w budynkach oficyn, wykonania niezbędnych wzmocnień konstrukcyjnych, szczególnie w budynku stajni, remont więźby i pokrycia dachowego na budynku oficyny północnej, remont z adaptacją poddasza stajni i oficyny północnej.

Niezbędny jest także kompleksowy remont wnętrza, w tym miejscowa wymiana i wzmocnienia stropów, restauracja i konserwacja zabytkowych elementów wyposażenia wnętrza, m. in. kominków i pieców, wprowadzenia wszystkich instalacji, ogrzewania itp. W celu skomunikowania budynków teatralni i oficyny południowej planowane jest zrekonstruowanie łącznika pomiędzy tymi budynkami. To działanie, wraz z zastosowaniem wind zarówno w tym obiekcie, jak i w oficynie północnej, umożliwi korzystanie z oferty Muzeum osobom niepełnosprawnym. Uwzględnione w projekcie zostały również częściowe prace remontowe przy dwóch budynkach gospodarczych, w którym zlokalizowane zostaną kotłownie zasilające wyremontowane budynki.

Należy podkreślić, że tak jak za czasów Zamoyskich zespół pałacowy – siedziba ordynacji, tak obecnie muzeum jako instytucja kultury pełni ważne funkcje kulturotwórcze. Przebudowa i gruntowny remont budynków objętych projektem przyczynią się do pełniejszego wykorzystania potencjału intelektualnego muzeum, prezentacji zbiorów na poziomie wymagań współczesnego odbiorcy oraz rozszerzenia oferty naszej instytucji o nowe produkty. Celem działań projektowych jest zwiększenie przestrzeni ekspozycyjnej poprzez zagospodarowanie nieużytkowanych oficyn i budynku stajni oraz ogólna poprawa

funkcjonalności na poziomie najwyższych standardów w obiektach muzealnych. Poprawa infrastruktury pozwoli na lepsze, atrakcyjniejsze wykorzystanie czasu turystów, zachęci do pozostania tu dłużej i do powrotów.

Muzeum jako instytucja kultury odgrywa również ważną funkcję w życiu społeczno-gospodarczym regionu. Po realizacji projektu stworzone zostaną nowe miejsca pracy. Zwiększenie ruchu turystycznego będzie pośrednio generować także korzyści ekonomiczne.

W chwili obecnej muzeum nie dysponuje odpowiednim pomieszczeniem do sprawnej obsługi klienta. Kasy mieszczą się w niewielkim pomieszczeniu, a klienci zmuszeni są oczekiwać na obsługę na zewnątrz budynku, nawet przy niesprzyjającej pogodzie. Brakuje także miejsca na umieszczenie informacji o ofercie muzeum i regionu. Stworzenie profesjonalnie funkcjonującego centrum obsługi z punktem informacji, sklepikiem muzealnym i księgarnią zdecydowanie poprawi tę sytuację, podnosząc tym samym poziom obsługi klienta. Udostępnienie nowej infrastruktury w wyremontowanych budynkach pozwoli gościom muzeum nie tylko spędzić czas oczekiwania w dużo lepszych warunkach, ale także wypełnić go atrakcyjną ofertą kulturalno-edukacyjną. Takimi pomieszczeniami będą: kawiarnia, pokój rekreacyjny dla dzieci, nowe ekspozycje, wystawy i prezentacje. Nowa powierzchnia przeznaczona dla turystów poprawi również dostęp do oferty edukacyjno-kulturalnej osobom niepełnosprawnym – zamontowanie przy okazji remontów budynków wind, zainstalowanie urządzeń multimedialnych z audiodeskrypcją i pętlami indukcyjnymi umożliwi im samodzielną obsługę.

Muzeum nie posiada pomieszczeń do prowadzenia szerokiej działalności edukacyjnej – dysponuje zaledwie jedną salą, w której oprócz prezentacji wystaw, prowadzenia szkoleń, konferencji, sesji naukowych itp. odbywają się warsztaty i inne zajęcia edukacyjne. To ograniczenie lokalowe znacznie utrudnia prowadzenie zajęć i wyklucza poszerzenie oferty. Ponadto brak jest odpowiedniego wyposażenia do prowadzenia powyższych, różnorodnych działań.

W muzeum brakuje też urządzeń multimedialnych, stanowiących standard w nowoczesnym muzealnictwie, a ułatwiających przekaz informacji – infokiosków, ekranów multimedialnych, tablic interaktywnych, pozwalających na szybki i atrakcyjny dostęp do informacji, a także zabaw i gier edukacyjnych dla dzieci i młodzieży.

Muzeum pragnie prowadzić szerszą działalność kulturalną, organizując koncerty i spektakle teatralne, zarówno dla przyjeżdżających turystów, jak i dla lokalnej społeczności. Teraz jest to niemożliwe z powodu braku odpowiednio wyposażonych do tego celu pomieszczeń.

Realizacja projektu pozwoli na wdrożenie nowoczesnej oferty kulturalno-edukacyjnej. Projekt zakłada większą różnorodność programową, wprowadzenie nowych działań i form uczestnictwa w kulturze, nowych elementów merytorycznych, ukierunkowuje się na nowe grupy odbiorców, a także przyczynia się do wzrostu kreatywności i kompetencji kulturowych społeczeństwa oraz budowania świadomości i edukacji kulturalnej. Nowa oferta, opracowana w oparciu o infrastrukturę zrewitalizowaną w ramach projektu, jest ściśle związana z wartościami, których nośnikiem jest historia dawnych właścicieli posiadłości – rodziny Zamoyskich. Program oferty nawiązuje do dawnej kultury ziemiańskiej, przywołując wartości obecne w środowisku ziemian i arystokracji.

Z drugiej strony, jako swoisty „chichot historii”, według słów Adama Zamoyskiego, syna ostatnich właścicieli majątku, uznać należy to, że znalazły tu miejsce zbiory sztuki z lat 1949-1955, gloryfikujące nową, socjalistyczną rzeczywistość. Poprzez zestawienie tych dwóch okresów chcemy pokazać zagładę „starego świata”, wspaniałej kultury, pełnej dzieł sztuki, pięknych przedmiotów i to, co przyniosło ze sobą przyjście nowej ideologii i nowej władzy. Jest to również okazja do budowania u odwiedzających muzeum świadomości historycznej i kulturalnej oraz odpowiedzialności za kulturę, jaka spoczywa na każdym obywatelu.

W ramach projektu planowane jest stworzenie nowych stałych wystaw, wykorzystujących urządzenia i programy multimedialne oraz zakładające interakcję ze zwiedzającymi. W ofercie znajdują się także cykle działań, odbywających się w nowych przestrzeniach, powiązane ze sobą tematycznie.

Dla przykładu, w ramach projektu „Akademia kozłowiecka” realizowane będą cykle wykładów i spotkań oraz zajęć praktycznych – warsztatów, kursów, pokazów, przybliżających dawną kulturę ziemiańską. Organizowane będą także prezentacje różnorodnych wystaw, którym towarzyszyć będą pokazy technik sztuk plastycznych, z możliwością ich wypróbowania przez publiczność. Posiadając salę widowiskowo-wystawienniczą Muzeum będzie miało możliwość wystawiania przedstawień teatralnych, zarówno profesjonalnych, jak i amatorskich, współpracując z mieszkańcami gminy, powiatu czy województwa. Będzie także zaspokajając potrzeby muzyczne swoich gości, organizując koncerty, przeglądy, np. chórów, kursy muzyczne. Zostanie urządzono atelier, w którym artyści będą mieli możliwość pracy twórczej, a zwiedzający – możliwość obserwowania procesu twórczego. Zostanie rozszerzona oferta zajęć edukacyjnych i warsztatów związanych tematycznie z charakterem zbiorów Muzeum, a także z problematyką organizowanych wystaw czasowych. Oferta edukacyjna będzie skierowana zarówno do dzieci i młodzieży, jak i osób dorosłych oraz seniorów, obejmie też osoby niepełnosprawne.

- *Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie realizuje projekt „Modernizacja historycznej infrastruktury Biblioteki celem stworzenia przestrzeni do aktywnego udziału mieszkańców Lubelszczyzny w kulturze”. Celem projektu jest modernizacja historycznej, wpisanej do rejestru zabytków, infrastruktury biblioteki, tj. barokowej oficyny Prażmowskich, której geneza sięga XVI wieku (tzw. Oficyna A) oraz wybudowanego w latach 1935-1939 budynku głównego, wraz z magazynem książek. Łączna powierzchnia restaurowanych obiektów wynosi 2286 m². Planuje się usunąć źródło zawilgocenia murów, następnie dokonać zabiegów renowacyjnych na murach zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz. W wyniku przeprowadzonych prac modernizacyjnych zostanie powstrzymany proces destrukcji budynków.*

Ogółem koszty projektu planuje się na kwotę	3.492.825,66 zł, w tym:
Środki finansowe Unii Europejskiej	2.501.198,08 zł,
Środki finansowe Województwa Lubelskiego	478.469,26 zł.

Celem projektu jest modernizacja historycznej, wpisanej do rejestru zabytków, infrastruktury biblioteki, tj. barokowej oficyny Prażmowskich, której geneza sięga XVI wieku (tzw. Oficyna A) oraz wybudowanego w latach 1935-1939 budynku głównego, wraz z magazynem książek, dawnej siedziby Lubelskiego Związku Pracy Kulturalnej. Zamiarem twórców było zorganizowanie trwałej podstawy kulturalnej dla miasta Lublina, którą obecnie realizuje Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Łączna powierzchnia restaurowanych obiektów wynosi 2286 m². Stopień zniszczenia wyżej wymienionych budynków wymaga następujących działań. W pierwszej kolejności należy usunąć źródło zawilgocenia murów, następnie dokonać zabiegów renowacyjnych na murach zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz. Oględziny piwnicy w Oficynie A wykazują zawilgocenia spowodowane brakiem izolacji pionowej i poziomej fundamentów budynku oraz brak czynnej wentylacji grawitacyjnej nawiewno-wywiewnej. Oględziny elewacji wykazują szereg zniszczeń i uszkodzeń spowodowanych zawilgoceniem ścian fundamentowych spowodowanych wodami opadowymi (widoczne są również ślady wysoleń).

Przewiduje się następujące prace: Hydroizolację – przepona pozioma, Izolację pionową, Uszczelnienie posadzki w piwnicy Zabezpieczenie strefy cokołowej, Renowację tynków gładkich, Renowację profili ciągnionych, Wymianę rynien i rur spustowych z blachy oraz montaż nowych z blachy miedzianej, Malowanie elewacji budynku, Wymianę opasek wokół budynków, Czyszczenie ścierne murów i płytek klinkierowych, Wymianę instalacji odgromowej, Projekt przewiduje także zakup wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej w obiektach będących celem projektu, tj. sprzętu komputerowego i multimedialnego, nagłośnienia oraz klimatyzatorów stacjonarnych.

W wyniku przeprowadzonych prac modernizacyjnych zostanie powstrzymany proces destrukcji budynków.

Wojewódzkie samorządowe instytucje kultury oraz zakłady opieki zdrowotnej posiadają osobowość prawną. Dyrektorzy tych jednostek odpowiadają za ich „codzienne” funkcjonowanie, w tym również za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami powierzonymi instytucjom do użytkowania i posiadania. W związku z powyższym planowanie i dokumentowanie przeglądów stanu technicznego, opracowanie dokumentacji przedprojektowej i projektowej należy do obowiązków dyrektora instytucji. Podmioty planują takie czynności zgodnie z harmonogramem wynikającym z przepisów prawa np. budowlanego bądź przeciwpożarowego, w ramach planów pracy na dany rok i są finansowane z dotacji bieżących przekazywanych na ich utrzymanie w trakcie roku.

Z drugiej zaś strony organy uprawnione do dokonywania kontroli w zakresie ochrony przeciwpożarowej, budowlanej itp. tj. Państwowa Straż Pożarna, Policja, Inspektor Nadzoru Budowlanego, Wojewódzki Konserwator Zabytków wykonują czynności kontrolne w ramach własnych planów pracy, bez konieczności dokonywania uzgodnień z Urzędem Marszałkowskim Województwa Lubelskiego w Lublinie. O potrzebach wynikających z takich kontroli dyrektorzy instytucji informują organ nadrzędny.

W przypadku nieprzewidzianych sytuacji dyrektorzy jednostek podległych informują o tym fakcie zarząd województwa, który podejmuje odpowiednie działania w danej sytuacji. W związku z powyższym Samorząd Województwa Lubelskiego nie prowadzi bezpośredniego planowania pracy, gdyż należy to do bezpośrednich obowiązków dyrektorów. Natomiast Samorząd Województwa Lubelskiego egzekwuje przestrzeganie przepisów prawa podczas kontroli kompleksowych jednostek podległych.

– *Zadania realizowane / koordynowane przez Departament Zdrowia i Polityki Społecznej⁷:*

„Poprawa efektywności działalności wojewódzkich podmiotów leczniczych w obszarach potrzeb zdrowotnych mieszkańców województwa lubelskiego poprzez niezbędne, z punktu widzenia udzielania świadczeń zdrowotnych, prace remontowo-budowlane, w tym zakresie dostosowania infrastruktury do potrzeb osób starszych i niepełnosprawnych, a także wyposażenia w sprzęt medyczny - SP Szpital Wojewódzki im. Jana Bożego w Lublinie” o łącznych nakładach finansowych w kwocie 30.856.390,15 zł.

„Poprawa efektywności energetycznej i podwyższenie standardu techniczno – użytkowego zabytkowego budynku Szpitala Neuropsychiatrycznego im. prof. M. Kaczyńskiego SP ZOZ w Lublinie (dawny dworek Sachsów)” o łącznych nakładach finansowych w kwocie 4.371.505,00 zł. Jest to dwór murowany powstały na przeł. XVIII i XIX w., przebudowany w I poł. XIX w., wpisany do wojewódzkiego rejestru zabytków.

3. Założenia urbanistyczne

Na terenie województwa lubelskiego zachowały się zabytkowe układy urbanistyczne, będące zarówno funkcjonującymi organizmami miejskimi o charakterze śródmiejskich centrów historycznych jak też, w większości, relikdami dotkniętych regresem dawnych miast, które z czasem utraciły prawa miejskie. W obu tych przypadkach mamy do czynienia z niekorzystnymi zjawiskami zacierania lub zaburzania pierwotnych układów poprzez wymianę historycznej zabudowy oraz przesuwanie historycznych linii zabudowy i realizacje w formie rozluźnionej zabudowy przyrynkowej, nawet jeżeli historyczna zabudowa była pierzejowa. Po latach dążenia do forsownej modernizacji zabudowy, skutkującej m.in. wprowadzaniem w granice historycznych układów urbanistycznych modernistycznej zabudowy blokowej, głównie na przejętych przez Skarb Państwa lub gminy działkach pożydowskich, nastąpiło widoczne spowolnienie tych, niekorzystnych z punktu widzenia ochrony zabytków, procesów. Głównym czynnikiem hamującym było z jednej strony, przywrócenie pełni praw właścicielom działek, z drugiej zaś wzmocnienie roli lokalnych samorządów. To z ich woli podejmowano w wielu przypadkach próby porządkowania przestrzeni rynkowych, będących niekiedy jedynym materialnym świadectwem pierwotnej

⁷ Projekt Wieloletniej Prognozy Finansowej Województwa Lubelskiego stanowiącej Załącznik Nr 1 do Uchwały CCCXV/6202/2018 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 13 listopada 2018 r., s. 13 i n.

lokacji na prawie magdeburskim, a w przypadku miejscowości, które dawno już utraciły prawa miejskie – dobitnym znakiem ich niegdyśszego znaczenia.

Początki większości miast i miasteczek Lubelszczyzny sięgają zaledwie XVI – XVII w. Do nielicznych starszych, zakładanych jeszcze w okresie średniowiecza miast królewskich należą: Lublin (pierwsza lokacja 2 poł. XIII w., prawo magdeburskie 1317), Stężyca (1330), Kazimierz Dolny (pierwsza lokacja ok. poł. XIV w., 1406 – prawo magdeburskie), Wąwolnica (1346, powt. 1448), Grabowiec (1366, powt. 1447), Opole (1368, powt. 1478), Chełm (1392), Krasnystaw (1394). W 1368 r. powstało także pierwsze na tych ziemiach miasto prywatne – Wysokie (zał. przez Górków), a w 1377 r. Kraśnik, założony przez Dymitra z Goraja i Goraj (1398). W znacznie większej liczbie powstawały ośrodki miejskie w następnym stuleciu, zakładane zarówno z woli króla, jak i coraz liczniejszych właścicieli prywatnych – świeckich i kościelnych. Do pierwszej grupy należą dawne miasta: Parczew (1401), Łuków (1403), Urzędów (1405), Tuchowicz (XV w.), Hrubieszów (1440), Wojsławice (ok. 1440), Horodło (1454), Tyszowce (1453), Radzyń Podlaski (1465), Dzierzkowice (1405), Bełżyce (1417), Turobin (1402), Międzyrzec (zał. po 1434 r.), Świerże (1443), Kamionka (1450), Szczebrzeszyn i Piaski (poł. XV w.), Kurów (1452), Łęczna (1467), Uchanie (1484), Rachanie (1496), Łysobyki (ob. Jeziorzany – 1498, powt. 1533), Rawa i Rossosz (k. XV w.), do drugiej zaś miasta biskupie – Pawłów (1419), Kock (1437), Sawin (1456), Janów Podlaski (1465). Szczytowy okres urbanizacji ziem obecnej Lubelszczyzny przypadł dopiero na wiek XVI. Powstawały wówczas liczne prywatne ośrodki miejskie, do których należały: Różanka (1506), Orchówek (1506), Kodeń (1511), Biała Podlaska (1514), Łańcuchów (1519), Kryłów (1523), Puchaczów (1527), Końskowola (1532), Włodawa (1534), Serokomla (1537), Lubartów (1543), Hanna (1546), Rejowiec (1547), Tarnogóra (1548), Baranów n. Wieprzem i Łaszczów (1549), Wisznice (ok. poł. XVI w.), Markuszów (1560), Tarnogród (1567), Biłgoraj (1578), Zamość (1580), Tomaszów (1590) i Zaklików (k. XVI w.). Natomiast nielicznymi miastami królewskimi, powstałymi w tym stuleciu były: Wołyń (1511), Piszczac (ok. 1530), Izbica (1540), Ostrów Lubelski i Gozdów (1548), Łomazy (1568). Nie wszystkie lokacje spełniły nadzieje założycieli; miastem – efemerydą okazał się np. Serock (1545) i Bełzec (1607), który był pierwszym miastem założonym w XVII w. Kolejnymi lokacjami miast, już nie tak licznymi jak w poprzednim stuleciu, były: Żółkiewka (pocz. XVII w.), Wrzelów (przed 1626), podlubelska Wieniawa (1 poł. XVII w.), Janów Lubelski (1640), Modliborzyce (1642), Komarówka (1672), Józefów n. Wisłą (1687), Gorzków (1689), Terespol (1697), Sosnowica (k. XVII w.). Nieudaną lokacją okazało się natomiast Prawno (1675) i Leśna Podlaska (1697, powt. 1723).

Podobnie nieliczne były przypadki lokowania nowych miast w XVIII w.: Józefów Ordynacki (1725), Boża Wola (1731), Frampol (1736), Lubartów – Nowe Miasto (1744), Konstantynów (1748), Głusk (2 poł. XVIII w.), Jarczów (1755), Lubycza Królewska (1759), Siedliszcze (ok. 1760), Annopol (1761), Ryki (1782), z których tylko nieliczne rozwinęły się w pełne organizmy miejskie, zaś trzy inne: Pratulín (1732), Krasienin (1779) i Garbów (1785) okazały się efemerydami pozbawionymi typowych cech historycznego układu urbanistycznego z rynkiem. Właśnie obecność placu rynkowego jest przeważnie jedynym świadectwem dawnego znaczenia miejscowości, bowiem w okresie XIX stulecia większość z tych ośrodków utraciła status miasta. Wśród przyczyn hamujących rozwój miasteczek Lubelszczyzny, prowadzących w konsekwencji do ich upadku wymienia się cykliczne zniszczenia wojenne (począwszy od tzw. potopu szwedzkiego), pożary oraz regres gospodarczy, spowodowany m.in. zmianami politycznymi i makroekonomicznymi. Następstwem tego już w latach 20. XIX w. były pierwsze decyzje ówczesnych władz Królestwa Polskiego odbierające prawa miejskie upadłym ośrodkom z braku perspektyw ich rozwoju, zaś po 1868⁸ r. wiele miast przekształcono w osady z uwagi na ich zacofanie i zaniedbanie, rażąco niski poziom cywilizacyjny (sanitarny i komunikacyjny w pierwszej

⁸ 28.10/9.11.1866 ogłoszono ukaz o zniesieniu stosunków dominalnych w miastach Królestwa Polskiego. 11 lipca 1867 powołano Specjalny Komitet do Reorganizacji Zarządu Miast i Gospodarki Miejskiej. W sierpniu 1868 r. komitet złożył sprawozdanie statystyczne z działalności i zaproponował przekwalifikowanie na osady: miast liczących mniej niż 3000 mieszkańców; miast, w których liczba rolników przekracza 50% właścicieli nieruchomości; miast, w których dochód roczny był niższy niż 1500 rb.

kolejności). Powszechny jest również pogląd, że władze carskie po 1864 r. jako restrykcje popowstaniowe przeprowadziły kompleksową akcję likwidacji miast prywatnych. Jedynie kilkanaście większych miast z ogólnej liczby 119 funkcjonujących wcześniej ośrodków miejskich uniknęło degradacji, stając się siedzibami nowej administracji państwowej (Biała Podlaska, Chełm, Hrubieszów, Kazimierz Dolny, Kraśnik, Lubartów, Janów Podlaski, Janów Lubelski, Krasnystaw, Łuków, Opole, Parczew, Radzyń, Włodawa, Szचेbrzeszyn, Tomaszów, Zamość). Dwa z nich: Lublin (od 1867) i Chełm (od 1912) stały się stolicami guberni. W 1906 prawa miejskie otrzymały Puławy (Nowa Aleksandria), od 1867 będące już siedzibą powiatu.

Mimo to, niemal wszystkie dawne miasta zachowały do dziś charakter układów miejskich z prostokątnym (najczęściej zbliżonym do kwadratu) placem po rynku w centrum i powiązaną z nim podstawową osnową ulic, co stanowi o ich aktualnej wartości zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej). Większość tych układów charakteryzuje niewielka skala z jednym rynkiem w centrum układu, jakkolwiek istniały też nieliczne większe założenia o kilku rynkach (Zamość) lub rozwinięte w drodze ewolucji z placami (rynkami) pomocniczymi (Nowe Miasto w Lubartowie, Radzyniu, Łęcznej, Opolu). Ewenementem w skali światowej jest Zamość. Wybitne wartości zabytkowe i krajobrazowe reprezentuje również Kazimierz Dolny oraz Lublin. Rejestr zabytków obejmuje ponadto kilkanaście innych wartościowych układów miejskich tj.: Biała Podlaska, Chełm, Czemierniki, Frampol, Hrubieszów, Janowiec, Janów Podlaski, Jeziorzany (d. miasto Łysobyki), Kock, Krasnystaw, Kraśnik, Lubartów, cz. Lublina zw. Górą Białkowską, Łęczna, Międzyrzec Podlaski, Modliborzyce, Opole, cz. hist. Radzynia Podlaskiego, Szचेbrzeszyn, Tomaszów Lubelski, Urzędów, Włodawa i Zwierzyniec. Ponadto do rejestru wpisano osiedle fabryczne w Wożuczynie, część cmentarza w Zwierzyńcu i dwa układy ruralistyczne: Pańków i część wsi Górecko Kościelne (osada przyklasztorna) oraz układ osadniczy Łuszków.

Oprócz miast historycznych o wyraźnie zdefiniowanej urbanistyce występują tu również dwie miejscowości (obecnie miasta), które rozwinęły się przy dominujących niegdyś ośrodkach dworskich – Puławy i Nałęczów, których rdzeniem są dawne założenia pałacowo – parkowe z alejami dojazdowymi, przy czym zabudowa Nałęczowa ma dodatkowo specyficzny dla uzdrowisk z k. XIX w. pensjonatowo – willowy charakter, ściśle powiązany z warunkami fizjograficznymi terenu, podobnie jak najstarsza zabudowa Puław została ukształtowana w powiązaniu z wysoką skarpą Wisły i przeprawą rzeczną. Historyczne części obu tych miast objęte są wpisem do rejestru zabytków.

Również wiek XX przyniósł kilka przykładów przedsięwzięć urbanistycznych o znacznej skali. Najwybitniejszymi były dwie próby rozbudowy Chełma; pierwsza, częściowo tylko zrealizowana budowa centrum administracyjnego nowo utworzonej guberni chełmskiej w Chełmie (od 1912 r. do 1914 r.) i druga – wzniesienie w l. 1928 – 1939 dzielnicy wschodniej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowej – DOKP (objęta wpisem do rejestru zabytków). Przed wojną też rozpoczęto wznoszenie osiedla robotniczego przy fabryce zbrojeniowej w Kraśniku Fabrycznym i Poniatowej (w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego – COP), ostatecznie ukończone i przekształcone w duchu socrealizmu w okresie powojennym. Bardziej ambitną próbą było rozwiązanie urbanistyczne Placu Zamkowego w Lublinie w miejscu zniszczonej przez okupanta ulicy Szerokiej (wpisany do rejestru zabytków w ramach zabytkowego układu śródmieścia Lublina). Do większych realizacji z l. 50. XX w. należy budowa I etapu miasteczka uniwersyteckiego UMCS w Lublinie.

Obecna liczba miast Lubelszczyzny (46⁹) stanowi jedynie ok. 1/3 miast i miasteczek istniejących jeszcze w k. XVIII w. (120). Tak drastyczna redukcja ośrodków miejskich nastąpiła zaledwie w ciągu jednego stulecia i była zarówno skutkiem ewidentnego niedorozwoju znacznej ich części, jak również spowodowana restrykcyjnymi, uwarunkowanymi politycznie decyzjami carskiej administracji. Niezależnie jednak od ich obecnego statusu, większość historycznych ośrodków miejskich zachowała podstawowe cechy historycznego układu, które – ciągle jeszcze czytelne w specyficznej zabudowie

⁹ Atlas statystyczny województwa lubelskiego, Lublin 2018, s. 8.
file:///C:/Users/szumskak/Downloads/atlas_lubelskie_internet%20(1).pdf

przyrynkowej - świadczą o ich tożsamości, tradycji i historii, stanowiąc o ich aktualnej wartości zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej).

Nielicznymi przykładami całkowitego zaniku rozwiniętego układu miasteczka są Dokudów i Wieniawa, zaś całkowity lub częściowy brak takich cech obserwuje się m.in. w dzisiejszych wsiach: Bełzcu, Czuczycach, Drążgowie, Garbowie, Krasieninie, Leśnej Podlaskiej, Łańcuchowie, Łyniewie, Pawłowie, Potokach, Pratulinie, Prawnie i Rawie oraz w nowych miastach powstałych w XX w. Paradoksalnie bieda i niedorozwój w większości przypadków stały się czynnikami sprzyjającymi zachowaniu zasięgu i skali zabudowy, wewnętrznych dominant i związków z krajobrazem, natomiast zachowane relacje z okolicznymi wsiami sprawiły, iż w znacznej części stały się one również siedzibami władz gminnych. Obecny kształt większości dawnych miasteczek jest wypadkową dość chaotycznej powojennej zabudowy, nałożonej na czytelny jeszcze historyczny układ przestrzenny rynku i przyległych doń uliczek. Szczególnie szkodliwe okazały się próby podkreślenia awansu tych miejscowości w l. 1960 – 80 poprzez wznoszenie przeskalowanych obiektów handlowych w okolicach rynku (m.in. Baranów, Janowiec, Janów Lubelski, Kock, Kurów, Lubartów, Markuszów, Ryki), częściowa zabudowa płyty rynku (Kraśniczyn, Modliborzyce), przekształcanie samej płyty w skwer bądź wyodrębnianie z niej osobnej jezdni dla tranzytowych dróg.

4. Zabytki nieruchomości

a) Architektura sakralna

Wśród zabytków województwa lubelskiego dominująca rola, zarówno w aspekcie ilościowym jak i jakościowym, przypada budowlom sakralnym. Świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne i synagogi są materialnymi oznakami wielokulturowości tego regionu. Ze względu na szczególny charakter ich funkcjonowania w ścisłym powiązaniu z miejscową ludnością, a zarazem ze względu na ukształtowaną w ciągu wieków specyficzną formę, budowle te zachowały w znacznym stopniu swe cechy, i to pomimo stosunkowo częstych przebudów lub zmiany konfesji, reprezentując niemal wszystkie epoki i style historyczne od gotyku po okres międzywojenny. Wobec istotnych zmian demograficznych, jakie dotknęły w czasie ostatniej wojny i w okresie powojennym populację regionu, zabytki te stanowią niekiedy jedyne świadectwo wielokulturowości i wielowyznaniowości dawnych mieszkańców Lubelszczyzny, w szczególności jej wschodniej części.

W latach 2011 - 2015 odnotowano znaczący progres w procesach remontowo – konserwatorskich prowadzonych w kościołach rzymskokatolickich. Wysokiej rangi zadaniem było przeprowadzenie z wykorzystaniem funduszy unijnych kompleksowych prac w kilku najcenniejszych zespołach kościelnych w ramach projektu „Kazimierz Dolny oraz wybrane zespoły zabytkowe Powiśla Lubelskiego – renowacja i ochrona dziedzictwa”, prowadzonego przez Archidiecezję Lubelską. Pracami objęto: kościoły w Kazimierzu Dolnym (farny i kościół św. Anny), Baranowie, Gołębiu, Wąwolnicy, Piotrawinie, Klementowicach, Polanówce, Józefowie nad Wisłą. Prace wykonane w kościołach i zabudowaniach towarzyszących (kaplice, dzwonnice, ogrodzenia, itd.) miały szerokie spektrum: od wymiany instalacji i wykonania systemów zabezpieczeń poprzez wykonanie izolacji i systemów odwodnienia, wymianę posadzek, okien, konserwacją dachów, remonty elewacji i wewnątrz z konserwacją wypraw tynkowych i przywracaniem historycznej kolorystyki, po wysoko specjalistyczne zabiegi konserwatorskie przy elementach wyposażenia wewnątrz.

Archidiecezja Lubelska ponownie podjęła działania w ramach POIiŚ na lata 2014 – 2020 z projektem „Pomniki historii – duże i małe. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny – ochrona i udostępnianie wybranych obiektów sakralnych Lublina i Kazimierza Dolnego”, który dotyczy unikalnych, zabytkowych obiektów sakralnych – zlokalizowanych na terenie Polski Wschodniej na obszarze dwóch cennych historycznie i kulturowo miast województwa lubelskiego historycznego Miasta Lublina (powiat M. Lublin, gmina M. Lublin) oraz centrum starego miasta w Kazimierzu Dolnym (powiat puławski, Gmina Kazimierz Dolny). Przedmiotem projektu jest renowacja, konserwacja i restauracja

cennych zabytków - Archikatedry pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Lublinie, kościoła pw. św. Piotra w Lublinie, kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja Apostoła w Kazimierzu Dolnym i kościoła pw. św. Anny w Kazimierzu Dolnym - położonych na obszarach Lublina i Kazimierza Dolnego uznanych za Pomnik Historii, a także jeszcze pełniejsze ich włączenie w obieg społeczny i kulturotwórczy. Dzięki realizacji projektu możliwa będzie do zaoferowania nowa oferta edukacyjno-kulturalna będąca bezpośrednim efektem działań inwestycyjnych: - Archikatedra pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Lublinie – 1 ekspozycja stała, udogodnienia dla zwiedzających, program wydarzeniowy, nowe powierzchnie na cele kulturalne; - Kościół pw. św. Piotra w Lublinie – 3 ekspozycje stałe, udogodnienia dla zwiedzających, nowe powierzchnie na cele kulturalne, wydarzenie kulturalne; - Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja Apostoła w Kazimierzu Dolnym – 1 ekspozycja stała, udostępnienie nowych powierzchni na cele kulturalne; - Kościół pw. św. Anny w Kazimierzu Dolnym - – 1 ekspozycja stała, udostępnienie nowych powierzchni na cele kulturalne.¹⁰

Znacznej poprawie uległ w ostatnich latach stan obiektów prawosławnych. Kompleksowym remontom i zabiegom konserwatorskim poddano cerkwie m.in. w Lublinie (przy ul. Ruskiej i na cmentarzu przy ul. Lipowej), Tomaszowie Lubelskim, Sławatyczach oraz w Kobyłanach.

W trudnej sytuacji znajdują się dawne cerkwie i dzwonnice cerkiewne na obszarze Zamojszczyzny, w miejscach gdzie z uwagi na brak wiernych świątynie użytkowane są okazjonalnie, co wiąże się z brakiem nakładów na ich utrzymanie i prowadzenie prac konserwatorskich. Przykładami są wysokiej wartości zabytki w Wyżłowie, Szczepiatynie, Strzyżowie, Mycowie, Sulimowie.

Dzięki wsparciu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ostatnich latach realizowano wiele prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach znajdujących się na terenie województwa lubelskiego. Wymienić należy:

- remont elewacji zachodniej Bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie,
- prace konserwatorskie i restauratorskie sklepienia nawy głównej kościoła pw. Zwiastowania NMP w Tomaszowie Lubelskim,
- I etap konserwacji polichromii ściennej nawy północnej kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Kraśniku,
- I etap remontu dachu i wykonanie izolacji pionowej w kościele pw. Św. Józefa w Markuszowie,
- prace konserwatorskie i restauratorskie przy polichromii ściennej w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Buśnie 100% dotacji,
- wzmocnienie ścian zewnętrznych wraz z remontem elewacji kruchty, wieży i latarni nad nawą główną w kościele św. Mikołaja w Zamościu,
- konserwacja sześciu XIX w. malowanych ściennych ołtarzy z nawy w kościele pw. Św. Piotra Apostoła w Lublinie,
- Radzyń Podlaski – pałac, Bychawa – synagoga, Lublin – kościół pobrygidkowski (obecnie Urszulanek UR), Lublin – kaplica zamkowa, Dąbrowica – baszta pałacu Firlejów, Krasnystaw – konserwacja ołtarza głównego w kościele pw. Franciszka Ksawerego, prace w Kleszowie, Stężycy, Żmudzi, w szczególności prace w zespole klasztornym oo. Dominikanów w Lublinie „Klasztor w sercu miasta – renowacja bazyliki Ojców Dominikanów w Lublinie” zakończony w 2018 r.

– **Kościół rzymskokatolickie**

Kościół murowane:

Wśród świątyń katolickich Lubelszczyzny nie odnotowuje się zabytków romańskich. Architektura murowana zawitała na teren Lubelszczyzny dość późno, bo dopiero pod k. XIII w. Stosunkowo niewielką grupę reprezentują obecnie kościoły gotyckie, spośród których wymienić należy kaplicę zamkową w Lublinie (ok. poł. XIV w.), kościoły w Janowcu

¹⁰ Lista projektów realizowanych w Programie Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 - stan na 11 grudnia 2018 r., <https://www.pois.gov.pl/strony/o-programie/projekty/lista-beneficjentow/>.

(poł. XIV w., rozbudowany w 1 poł. XVI w.), prezbiterium dawnego kościoła w Wąwolnicy (II poł. XIV w., obecnie Kaplica MB Kębelskiej), brygidek w Lublinie (1 poł. XV w.), Stężycy (1434), Potoku Wielkim (4 ćw. XV w.), Kraśniku (ok. poł. XV w, 1526 – 41), kościół parafialny i kaplica św. Stanisława w Piotrawinie n. Wisłą (1440 – 41), kościół parafialny w Bobrownikach (XV/XVI w.) oraz gotycko – renesansowy kościół w Chodlu (1541 – 84).

Do grupy kościołów wzniesionych w okresie gotyku należy także znaczna ilość obiektów dziś zaliczanych do późniejszych formacji stylowych – głównie tzw. „renesansu lubelskiego”. Zjawisko to jest owocem niezwykle silnego ruchu budowlanego, jaki miał miejsce na tym terenie w 1 poł. XVII w., obejmującego swym zasięgiem większą część gotyckich świątyń zarówno w samym Lublinie, jak i na prowincji. W okresie tym przebudowano zarówno większe dwu – i trójnawowe lubelskie kościoły klasztorne (brygidek – z 1 poł. XV w., dominikanów – z k. XIII w., i bernardynów – 1473– 96), jak i parafialny kościół w Końskowoli (ok. 1560). Przeważały jednak modernizacje kościołów jednonawowych, z których jedną z pierwszych była dwuetapowa przebudowa fary w Kazimierzu Dolnym (1586 – 89 i 1610 – 13). Nowa forma fary o charakterystycznej bezwieżowej fasadzie stała się prototypem szeregu świątyń wznoszonych w 1 poł. XVII w., konstytuując swoisty „typ lubelski”, zwany również „lubelskim renesansem”. Do tej grupy należą m.in. (przebudowany z gotyckiego) kościółek św. Mikołaja na Czwartku, nowe kościoły szpitalne w Markuszowie (1610), Końskowoli (1613), św. Wojciecha w Lublinie (1610 – 35) oraz klasztorny kościół karmelitanek bosych (obecnie karmelitów bosych) w Lublinie (1635-1644). Bardziej rozwinięty typ z parą kaplic „transeptowych” reprezentuje kościół w Radzynie Podlaskim, a w wersji z wieżami – inne kościoły związane z J. Wolffem: w Czemiernikach, Łęcznej, Turobinie, Uchaniach (1 poł. XVII w.) oraz manierystyczny kościół w Gołębiu (bez kaplic). Wybitniejszymi przykładami tej fazy architektury są również dwa dzieła: kościół św. Anny w Kodniu i kopia kaplica Tyszkiewiczów w zamknięciu prezbiterium kościoła dominikańskiego w Lublinie oraz budowany niemal do końca wieku augustiański kościół na Kalinowszczyźnie (1646 – 93). Jednakże najwybitniejszymi i zarazem prekursorskimi świątyniami tego okresu są wielkie bazyliki trójnawowe: renesansowo – manierystyczna kolegiata w Zamościu (1587 –1600) i budowany w tym samym czasie kościół jezuitów w Lublinie (1586 – 1604, 1609 – 15), noszący już cechy wczesnobarokowe. Ze względu na całkowitą dominację lokalnej odmiany renesansu w pełni barokowe kościoły pojawiły się dopiero w drugiej połowie i pod koniec wieku XVII. Wczesną fazę reprezentuje m.in. (restytuowany obecnie) trójnawowy kościół franciszkanów w Zamościu (od 1638 – J. Jaroszewicz), drugi kościół karmelitanek bosych w Lublinie (zacz. w 1645 r., ukończ. w pocz. XVIII w.), dwa pokrewne kościoły parafialne w Markuszowie i w Opolu, fazę rozwiniętą – grupa kościołów związanych z architektem zamojskim J. M. Linkiem: reformatów i klarysek w Zamościu (z l. 1660 – 96), dominikanów w Krasnobrodzie – Podklasztorze (1690 – 98), bernardynów w Radecznicy (1684 – 95), dominikanów w Janowie Lubelskim (od 1694 – ukończ. 1720) i parafialny w Wojślawicach (przed 1684) oraz kościół jezuitów w Krasnymstawie (1697 – 1715). Pierwszy rzut architektury późnobarokowej tworzą kościoły w Biskupicach (1712 – 27), Janowie Podlaskim (1714 – 35), Włostowicach – Puławach (1725 – 28), kapucynów w Lublinie (1725 – 33), paulinów w Leśnej Podlaskiej (1731 – 1752), bernardynów w Józefowie n. Wisłą, wizytek w Lublinie (obecnie Centrum Kultury). Do wybitniejszych przykładów kościołów zbudowanych ok. połowy wieku XVIII należą także: kościół pijarski w Łukowie (1733 – 62), poddominikański w Horodle (1739 – 58), karmelitów trzewickowych w Woli Gułowskiej oraz kościoły parafialne w Tarnogrodzie (1750 – 77), Urzędowie (1777 – 80) i Sernikach (1759 – 70). Najważniejszą grupę późnobarokowych świątyń tworzą kościoły tzw. Grupy Fontanowskiej (Paweł A. Fontana), budowane w l. 1733 – 80; (Lubartów – farny, Lublin – karmelitów trzewickowych, Włodawa – paulinów, Chełm – pijarów, ob. fara), stanowiące unikatowe zjawisko w sakralnej architekturze tego regionu. Do dzieł Fontany zalicza się ponadto kościoły reformatów w Chełmie, kapucynów w Lubartowie parafialne w Ostrowie Lubelskim i Jeleńcu. Zwartą stylistycznie grupę tworzą również kościoły Józefa Horsza (Puchaczów, Baranów, Ulan – Majorat i kaplica w Stróży k. Kraśnika – na rzucie trójkąta). Osobną kategorię stanowią kościoły starsze, przebudowane w poł. XVIII w. Zalicza się do nich m.in.: kościół jezuitów w Lublinie (archikatedra) i fara w Międzyrzeczu Podlaskim (z XVI w.). Formy przejściowe

reprezentują: kościół w Fajslawicach (1791 – 95), Sosnowicy (1797 – 1804) i dwa kościoły ewangelickie w Piaskach (ruina) i Lublinie, zaś klasycyzm – powstające od k. XVIII kościoły we Wrzelowcu (oktogonalny – 1777 – 84), Kocku, Niedrzwicy Kościelnej, oraz kościoły Chr. Piotra Aignera: w Puławach i Żyrzynie (proj. pierwotny), Opolu Podedwórz (filialny). Dwa pierwsze oraz późniejsza kaplica w Polanówce i w Romanowie to rotundy z portykami. Do tej formacji zaliczyć należy kościoły w Adamowie (1796 – 1858), Łańcuchowie (1812 – 17), Surhowie (1820 – 24), Kumowie Plebańskim (1821 – 26), Wohyniu (1837 – 40), Pratulinie (1838), Gródku (1840 – 46), Karczmiskach (1842 – 48), Tyszowcach (proj. 1850), Zakrzówku (1851 – 53), Grabowcu (1854 – 55), Milanowie (1856 – 61), kaplicę dworską w Komarnie – Kolonii (1858) oraz kościoły w Dubience (1863 – 66), Tyszowcach (1865 – 70).

Znaczącą grupę tworzą kościoły neogotyckie, które niemal zdominowały architekturę sakralną tych terenów pod koniec XIX w. i w pierwszej dekadzie wieku następnego. Do najstarszych świątyń tego typu zaliczyć należy kaplicę projektu B. Podczaszyńskiego przy kościele oo. kapucynów w Lublinie (1857 – 60), kościoły w Wielączy (1822 – 29), Siennicy Różanej (1840 – 44, cz. przebud. 1910), Kryłowie (1852 – 60), kaplice grobowe w Neplach (1829), Malicach (1841), Sernikach (1855), Kamionce (1890 – 93). Najokazalszymi kościołami w owym czasie były kościoły we Frampolu (1873 – 78), Kamieniu (d. ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki, 1881), Sobieszynie (1883 – 86) i Wojcieszkowie (1897 – 99). Szczytowy okres budowy tych kościołów przypadł jednak na lata 1906 – 14, tj. tuż po ukazie tolerancyjnym (1905). Wznoszono wówczas kościoły duże: trójnawowe, bazylikowe lub halowe, z jedną lub dwiema wieżami. Najbardziej wziętym ich projektantem był Józef P. Dziekoński - autor kościołów w Konstancyńowie, Malowej Górze, Wysokiem, Ratoszynie, Świerżach, Mokrymlipiu, Garbowie, Łopienniku, Stoczku Łukowskim i Rykach. Równolegle wznoszono podobne świątynie innych architektów: w Dorohusku i Pawłowie – S. Diehla, w Mełgwi, Gościeradowie i Wąwolnicy – K. D. Drozdowskiego, w Bobach i Klementowicach – W. Łaszkiwicz, w Wisznicach, Komarówce, Jabłoni i Gęsi – J. Olearskiego, w Parczewie i Łomazach – W. Wołódki, w Rejowcu i Trzeszczanach – St. Szyllera. Znaczniejsze realizacje powstały również w Dołhobyczowie, Różance, Kolanie, Zemborzycach, Opolu – Podedwórz, Komarowie – Osadzie i Niemcach. Intensywny wysiłek budowlany, konieczność odbudowy gospodarczej regionu po zniszczeniach wojennych oraz wykorzystanie na kościoły nieczynnych już lub kasowanych cerkwi prawosławnych spowodowały ograniczenie ilości budowy nowych kościołów w okresie międzywojennym. Wzniesiono wówczas kościoły w Biłgoraju – Puszczy Solskiej (1921 – 28), Ostrówku – Kolonii (1921), Lublinie (akademicki KUL, 1921 – 1930 – M. Lalewicz), Orłowie Murowanym (1923 – 29), Rudzie – Hucie (d. ewangelicko – augsburski, obecnie polskokatolicki, 1923), Zagłobie (1928 – 38), Majdanie Leśniowskim (polskokatolicki, 1928), Grabówce (1928), Polichnie Trzeciej (1929 – 31), Lublinie (św. Michała, 1930 – 38), Staroście (1930 – 38), Starej Wsi Drugiej (1934), Brzeźnicy Książęcej (1935 – 40), Tomaszowie Lubelskim (1935 – 49), Annopolu (1936 – 38), Zamościu (św. Krzyża, 1938 – 40), Lubieniu (1938), Huszczy (1938 – 49). Mimo zróżnicowania rzutów i brył, reprezentują tradycyjne formy w zmodernizowanej wersji.

Kościół drewniane:

Będące obecnie w mniejszości kościoły drewniane stanowiły do połowy XVI w. niemal wyłączny rodzaj budownictwa sakralnego poza nielicznymi wówczas miastami. Dopiero „akcja” urbanizacyjna na Lubelszczyźnie, której apogeum przypada na przełom XVI i XVII w., zapoczątkowała trwałe zmiany w obrazie budownictwa sakralnego tego obszaru.

Najstarsze zachowane kościoły (XVII – XIX w.) o prostej, jednonawowej strukturze stanowią wśród świątyń drewnianych grupę dominującą. Wywodzą się jeszcze z typu murowanych średniowiecznych kościołów jednonawowych, wznoszonych głównie na prowincji. Podobnie jak tamte, są najczęściej bezwieżowe, jednonawowe z węższym i niższym prezbiterium. Należą do nich kościoły w: Tarnogrodzie (filialny., ok. 1600), Borowie (ok. 1660), Bukowinie (1674 – 75), Stoczku Łukowskim (obecnie w Jedlance, 1724), Wojciechowie (1725), Annopolu (1740), kościoły tzw. grupy kraśnickiej: w Rzeczycy Ziemiańskiej (1722), Dzierzkowicach (1730 – 48), Rzeczycy Księżej (1742), Żabiance (1745), inne – w Staninie (1756), Czuczycach (1764), Trzebieszowie (2 poł. XVIII w.), Dubie (1778 – 79)

i Zagórz (k. XVIII w.). Typ ten przetwarza się w XIX i w XX w. w świątyniach w Ulanie Majoracie (1810), Turobinie (1832), Łomazach (1 poł. XIX w.), Łukowie (1838), Zofiborze (1854), Czernięcinie (1858), Kołczyń (poł. XIX w.), Huszczy (1856), Nieliszu (1859), Zabłociu (2 poł. XIX w.), Hannie (kaplica cmentarna 1880), Firleju (1879 – 80), Piszczacu (k. XIX w.), Malowej Górze (k. XIX w.), Czeberakach (k. XIX w.), Żeliźnie (pocz. XX), Nałęczowie (kapl. – styl zakopiański, 1917), Hutkowie (1923), Woli Gałęzowskiej (1926), Janowie Podlaskim - Zaborku – przeniesiony z Choroszczynki (1923 – 26), Dobryniu Dużym (1924 – 25), Kłodnicy Górnej (1926), Gilowie (1929 – 32), Maciejowie Starym (pol.-kat., 1932), Jastkowie (1933).

Bardziej zróżnicowane formy reprezentują kościoły drewniane doby baroku, z których najwybitniejsze naśladują architekturę murowaną, zarówno w bryle jak i w rozwiązaniach wnętrza (sklepienia pozorne) np. dwuwieżowy, trójnawowy halowy kościół z rzędami bocznych nisz kaplicznych w Tomaszowie Lubelskim (1727), dwuwieżowy kościół w Ostrówkach (1743), trójnawowy, halowy kościół w Chłaniowie (1742 – 48), jednowieżowy, pseudobazylikowy w Targowisku (1746 – 48) i Górecku Kościelnym (1768 – franciszkański). Uproszczoną wersję ze stropami reprezentują kościoły w Wereszczynie (1631 – 34 i 1783), Olchowcu (1788 – 91), Płoncu (1793). Typ ten kontynuują również kościoły z XIX i XX w., m.in. w Bożej Woli (1834), Kawęczynie (1907 – 08), Rossoszu (1908), Sworach (1907 – 08), Kraczevicach (1920), Krynicach (1920), Polubiczach (1922), Wólce Dobryńskiej (1932 – 33), Tworyczowie, (1933), Chrzanowie (1932), Kolembrodach (1935), Pilaszkowicach (1933, przeniesiony z Lublina w 1985), Bukowej (1957), Tuczępach (1959), Różańcu (1961). Unikatowy typ centralny na rzucie krzyżowo – ośmiobocznym prezentuje klasycystyczny kościół w Borowicy (1797 – 99).

– *Świątynie prawosławne i greckokatolickie*

Teren Lubelszczyzny w dzisiejszych granicach obejmuje kilka historycznych regionów o odmiennej niegdyś przynależności państwowej, administracyjnej i religijnej, stanowiąc do ostatniej wojny konglomerat przenikających się kultur, typowych dla pogranicza. Dotyczyło to w szczególności terenów między Wieprzem i Bugiem (dzisiejszych powiatów białkopodlaskiego, włodawskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, zamojskiego i tomaszowskiego), zasiedlonych w znacznej części przez ludność ruską wyznania prawosławnego. Trwający ok. 100 lat proces przejścia tej ludności z prawosławia na wyznanie greckokatolickie, jaki miał miejsce w XVII w., odbił się w architekturze cerkiewnej, głównie murowanej, choć widoczny jest także w cerkiewnej architekturze drewnianej, z natury bardziej zachowawczej. Skutki polityczne dwóch ostatnich wojen, szczególnie ustanowienie granicy państwowej na linii Bugu i związana z nim dwustronna „akcja repatriacyjna”, widoczne są w znacznej liczbie dawnych cerkwi, przejętych i użytkowanych przez kościół rzymskokatolicki. Proces ten miał dwojakie konsekwencje – z zasady niemal nastąpiły różnorodne przekształcenia przejętych świątyń w celu dostosowania ich do wymogów nowej liturgii, z drugiej jednak strony uchroniło je to przed fizycznym zniszczeniem.

Cerkwie murowane:

Proces latynizacji (okcydentalizacji) cerkwi murowanych widoczny jest już w najstarszych zachowanych cerkwiach murowanych: w Podgórzu (XIII w., 1440), gotyckiej cerkwi zamkowej w Kodniu (ok. 1530) i Szczebrzeszynie (1560), w późnorenesansowych cerkwiach w Lublinie (ob. katedralna – 1607 – 33) i Zamościu (św. Mikołaja – 1618 – 31). Proces ten osiągnął apogeum w XVIII w. w wielkich barokowych świątyniach bazylikańskich w Białej Podlaskiej i w Chełmie, a także w mniejszych cerkwiach z tego okresu: wzdłużnych św. Mikołaja (1711 – 30) w Chełmie i Klesztowie (1772), dwóch barokowo – klasycystycznych cerkwiach w Międzyrzeczu Podlaskim (2 poł. XVIII), Hrubieszowie (1795 – 28) i jednokopułowej, centralizującej cerkwi w Modryniu (1740). Cechy klasycystyczne widoczne są natomiast w cerkwiach unickich w Rejowcu (k. XVIII w.), Motwicy (1796 – 98), Terespolu (k. XVIII), Żdżannem (1804 – 06), Starym Brusie (1805 – 07), Perespie (1807 – 27), Mirczu (1814), Turowcu (1832), Luchowie (1848), Biłgoraju (1790 – 93), Kraśniczynie (1840 – 57), Cycowie (centralizująca, 1863 – 67), a nawet w cerkwiach prawosławnych 1 poł.

XIX w.: w Jabłecznej (1838 – 40), Chełmie (1846 – 50), Nosowie (1870) i Hańsku (1882). Po 1875 r. rozwinęła się też sterowana przez państwo akcja budowy cerkwi. Przy budowie nowych świątyń odwoływano się do tradycji budowlanych ruskich i bizantyńskich. Na przełomie XIX/XX w., pod wpływem modernizmu, pojawiły się cerkwie wzniesione w „stylu neoruskim”. Jednym z twórców nowej architektury był architekt – akademik Wiktor Syczugow, stosujący złagodzoną wersję rosyjskiej architektury cerkiewnej w połączeniu z trójdzielnym schematem znanym ze świątyń unickich (prezbiterium, kubiczny korpus z kopułą i babińcem z wieżą). Jego cerkwie są w istocie wariantami tego właśnie typu. Należą do nich cerkwie w Dratowie (1888 – 89), trzy budowane wg identycznego planu w Chłopkowie, Hostynnem i Kosyniu (1889 – 90) oraz w Kobylanach (1889 – 90), Radczu (1890 – 92), Sosnowicy (1891 – 94), Szóstce (1889 – 90), Tarnawatce (1889 – 90) i Włodawie (1893 – 95). W podobnym typie utrzymane są cerkwie w Tarnogrodzie (1870 – 75), Hrubieszowie (1873), w Gnojnie (1875), Dubience (1886 – 1905), Grodysławicach (1909), Dołhobyczowie (1910), zaś pięciopółowe znajdują się w Tomaszowie Lub. (1890) oraz cerkiew w Zabłociu (1904 – 07) w typie cerkwi drewnianych.

Z przełomu wieków pochodzi kilka większych cerkwi garnizonowych, które, jak większość pozostałych, przekształcono po 1919 r. na kościoły katolickie. Są to dawne cerkwie w: Chełmie (1880), Hrubieszowie (1905), Lublinie (1906), Puławach (1909) i Zamościu (1911), z których dwie: w Puławach i Lublinie uległy najdalej posuniętej przebudowie.

Cerkwie drewniane:

Na terenie Województwa Lubelskiego, w jego obecnych granicach, występują zarówno cerkwie drewniane, jak i murowane. W okresie I Rzeczypospolitej do 1596 r. (tj. do zawarcia unii brzeskiej) budownictwo cerkiewne związane było wyłącznie z siecią parafialną Kościoła Prawosławnego. Po zawarciu unii następowały zmiany konfesji ludności prawosławnej – przechodzenie jej „na unię” – i wraz z tym przejmowanie przez unitów dawnych cerkwi prawosławnych oraz budowa nowych świątyń. Pełny rozwój sieci parafii unickich (=greckokatolickich) trwał do k. XVII w. Proces ten uwidocznił się zwłaszcza w okresie rozbiorów, kiedy tereny zamieszkałe przez ludność prawosławną zostały włączone do Rosji. Pojawienie się ponownie prawosławnej architektury cerkiewnej (obok istniejącej greckokatolickiej) na obszarze utworzonego w 1815 r. Królestwa Polskiego zapoczątkowało odrodzenie budowanej niemal od podstaw struktury organizacyjnej Kościoła Prawosławnego. W 1875 r. nastąpiła likwidacja struktur kościoła unickiego na obszarze zaboru rosyjskiego. W okresie poprzedzającym ten fakt, prowadzona była akcja mająca na celu przygotowanie gruntu do włączenia unitów do kościoła prawosławnego. Ponadto władze zaborcze rozpoczęły kontrolę urzędową nad budownictwem cerkiewnym, upowszechniane były w budownictwie cerkiewnym główne nurty narodowego stylu rosyjskiego i zastępowano dotychczasowe budownictwo cerkiewne (wykazujące różny stopień latynizacji, przejawiającej się stosowaniem układów przestrzennych upodabniających cerkwie unickie do świątyń katolickich) nowymi formami architektury. Nowo budowane cerkwie prawosławne były w większości wznoszone jako murowane. W 1915 r., po ewakuacji władz rosyjskich z Królestwa Polskiego w wyniku działań frontowych I wojny światowej nastąpił rozpad struktur organizacyjnych Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich, a w następstwie poważne uszczuplenie stanu liczebnego budowli cerkiewnych.

Należy podkreślić, że na terenie zaboru austriackiego Kościół Greckokatolicki funkcjonował nadal, gdyż tam nie nastąpiła likwidacja jego struktur. W związku z powyższym na południowo-wschodnim obszarze województwa lubelskiego, tj. na obszarze dawnego zaboru austriackiego zachowały się budynki dawnych świątyń greckokatolickich, które nigdy nie zostały zamienione na cerkwie prawosławne i obecnie na ogół są własnością parafii rzymskokatolickich. Wśród nich należy wymienić cerkwie trójkopułowe: w Hrebennem (1687, 1797), Tarnoszynie (1759, ob. w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie), Zubowicach (1777), Liskach (1872 – 75), Chłopiatynie (1863), Dłużniowie (1882), Budyninie (1887), Wierzbicy (1887), Siedliskach (1831, 1902). Prostsza, zlatynizowaną odmianę cerkwi kopułowej prezentują świątynie jednokopułowe: w Korczminie (1659, 1772), Terebiniu (1779), Szpikołosach (1801), Mycowie (1865), Sulimowie (1867) i murowano-drewniana cerkiew w Wyżłowie (1910).

Najbardziej uproszczony, a zarazem zokcydentalizowany typ świątyni unickiej reprezentują cerkwie bezkopułowe, o przewadze układu jednonawowego, z mniej lub bardziej wyodrębnionym prezbiterium. Należą do nich cerkiew (ob. kościół) w Ciciborze Dużym (1655, 1740), w Horostycie (ok. 1702 i k. XIX w), Witorożu (1739), Żeszczynce (1 poł. XVIII w.), Witulinie (1741), Żmudzi (1753), Depułtyczach (1774), Pniównie (1779– 88), Łosińcu (1797), Świerszczowie (1795), Strzyżowie (1817), Śniatyczach (1838), cerkwie „grupy radzyńskiej”: w Bezwoli (1740), Białce (z Horodyszcz – 1760), Rudnie (1817 – 18), Przegalinach Dużych (1817, zrekonstruowana w 2000 r.), Łukowcach (ob. Zakępiu) oraz Holi (1846 – 47), Dokudowie (neounicka – 1928), a także w wariacie z trzema wieżyczkami na kalenicy – w Hannie (1739 – 42). Innym, rzadszym wariantem są cerkwie dwuwieżowe jak np. w Kodeńcu (1791).

Bardziej ortodoksyjną odmianę z dzwonnica nad babińcem prezentują cerkwie (kościół) w: Kościeniewiczach (1673–82), Jarczowie (1755), Ortelu Królewskim (1706), Kostomłotach, Paszenkach, Bukowicach (1896), Hrudzie (k. XIX w.) i Turkowicach.

Analogicznie do architektury murowanej całkowicie odmienny typ cerkwi (bizantyjsko – rosyjskiej) wprowadziły władze carskie w ramach zaostrożenia popowstaniowej akcji rusyfikacyjnej (od ok. 1875 r.). Mimo późniejszych przeróbek (po 1918) część takich cerkwi (w tym kościołów) zachowała się m. in. w: Wiszniowie (1850, 1875), Lipinach Górnych (1896), Werbkowicach (1864), Potoczku (1870), Niewirkowie (1882), Gdeszynie (1896), Szewni Dolnej (1905), Majdanie Starym (1903–06), Dobratyczach (1900), Jabłecznej (2 kaplice, 1908) i Horbowie (typu urzędowego, 1905).

– Synagogi

Na terenie województwa lubelskiego przetrwały nieliczne zabytkowe obiekty pełniące pierwotnie funkcje świątyni żydowskich. Znajdują się one w: Bychawie, Gorzkowie, Chełmie, Józefowie (Biłgorajskim), Kazimierzu Dolnym, Krasnymstawie, Kraśniku (2), Łaszczowie, Łęcznej (2), Modliborzycach, Parczewie, Szczepieszynie, Tarnogrodzie, Włodawie (2), Wojsławicach i Zamościu (2).

Budowle te powstawały w różnych epokach stylowych, poczynając od pocz. XVII w., a kończąc na latach 30. XX wieku. Ich obecna szata architektoniczna jest zróżnicowana. Cechy renesansu lubelskiego prezentuje synagoga w Zamościu, cechy baroku – synagogi w Szczepieszynie i Włodawie, zaś elementy klasycyzmu widoczne są w budynkach synagog w Tarnogrodzie i Wojsławicach. Wszystkie pełniły funkcje sakralne do wybuchu II wojny światowej. W większym lub mniejszym stopniu zostały zniszczone podczas okupacji niemieckiej oraz ulegały dalszej dewastacji po jej zakończeniu. Następnie były odbudowywane i adaptowane do nowych celów, głównie na biblioteki, domy kultury, muzea, magazyny, co zwykle pociągało za sobą gruntowne przebudowy, skutkujące najczęściej zniszczeniem dawnego wystroju i wyposażenia.

Przykładem może być historia dawnej synagogi w Zamościu. Budynek wzniesiony został w stylu renesansu lubelskiego, między 1610 a 1618 r. Jego wygląd obecny jest wynikiem licznych przebudów i rekonstrukcji. W latach 1951 – 54 przystosowano budynek dla potrzeb magazynowych, a w 1958 r. nastąpiła adaptacja dla potrzeb biblioteki. Z bogatej dekoracji wnętrza zachowane zostały, pozostałości sztukaterii oraz ślady polichromii. Na szczególną uwagę zasługuje renesansowy portal oraz kamienny aron ha-kodesz, czyli szafa do przechowywania rodaków. Na mocy ugody zawartej w 1999 r. miasto Zamość przekazało budynek na własność Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie. Staraniem Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie wykonany został generalny remont obiektu z adaptacją na cele kultury.

Ważne miejsce na mapie dawnych synagog na Lubelszczyźnie zajmuje Łęczna. Zachowaną świątynię wybudowano tu po 1648 r. Prawdopodobnie uległa zniszczeniu wraz z całym miastem w 1670 r. Została odbudowana, ale w 1846 r. spłonęła w pożarze Łęcznej. Ponownie odrestaurowana pełniła funkcje sakralne do 1939 r. W czasie II wojny światowej Niemcy utworzyli w synagodze magazyn zbożowy. Od tego momentu rozpoczął się długoletni proces dewastacji obiektu, kontynuowany w latach powojennych przez miejscową ludność. W 1953 roku podjęto decyzję o odbudowie zabytkowej świątyni zniszczonej wówczas w 80%.

Remont trwał do 1964 roku. Obiekt został uratowany i zaadaptowany na potrzeby muzeum. We wnętrzu synagogi znajduje się, niezwykle rzadko zachowana, murowana wielokondygnacyjna bima oraz bogato dekorowana aron ha-kodesz. W 2014 r. synagoga została przekazana na rzecz byłych właścicieli. Zbiory znajdują się w siedzibie głównej Muzeum Lubelskiego w Lublinie.

Synagogę w Tarnogrodzie wybudowano po 1686 roku. Pierwotnie był to obiekt składający się z sali modlitw oraz przedsionka zlokalizowanego od zachodu. Prawdopodobnie został rozbudowany na pocz. XIX w. Wzniesiono wówczas piętrową część frontową mieszczącą przedsionek z klatką schodową. Kompozycja fasady oparta została na elementach klasycystycznych. We wnętrzu zastosowano układ dziewięciopółowy charakterystyczny dla murowanych synagog siedemnastowiecznych. Ścianę wschodnią zdobi polichromowany aron ha-kodesz. W latach 1986 – 1990 budynek został odrestaurowany i zaadaptowany na potrzeby biblioteki. Tę funkcję pełni do dnia dzisiejszego.

W Łaszczowie pozostały tylko szczątki niezwykle oryginalnej synagogi. Jej ciekawa historia sięga 1782 roku, kiedy to gmina żydowska zakupiła dwa budynki, będące pozostałością po zniszczonym w 1702 roku przez Szwedów szesnastowiecznym zamku. Dawną zbrojownię przystosowano do potrzeb kultowych. W czasie II wojny światowej Niemcy zniszczyli część budynku. Po 1945 roku był on w posiadaniu Gminnej Spółdzielni i pełnił funkcję magazynu. W latach 70. zniszczony został namiotowy dach, kryty gontem. Był to początek powolnego, trwającego do dziś, procesu rujnacji budynku.

Na uwagę zasługuje późnobarokowy obiekt, należący do najlepiej zachowanego na Lubelszczyźnie zespołu synagogalnego we Włodawie. Powstał w latach 1764 – 1774, częściowo z fundacji rodziny Czartoryskich. Cechą charakterystyczną zabytku jest rozwiązanie fasady, przypominającej elewację pałacu oraz zachowana, pomimo zniszczeń i remontów sala modlitw o układzie dziewięciopółowym, a także bogata dekoracja wnętrza z neobarokowym aron ha-kodeszem wykonanym w stiuku i polichromowanym. W czasie II wojny światowej Niemcy zdewastowali świątynię i przekształcili na magazyn wojskowy. W 1986 r. po gruntownej restauracji obiekt stał się siedzibą Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego i pełni tę rolę do dziś.

Najmłodsza z grupy świątyń żydowskich Lubelszczyzny jest dawna synagoga w Gorzkowie Osadzie. Wybudowana została tuż przed wybuchem II wojny światowej. Był to obiekt założony na rzucie prostokąta z przylegającym od wschodu ryzalitem mieszczącym klatkę schodową, o dwukondygnacyjnej bryle nakrytej płaskim dachem. W latach powojennych budynek zaadaptowano na potrzeby szkoły. Wskutek przeprowadzonych prac zatarty został całkowicie układ wnętrz. Kolejne rozbudowy obiektu spowodowały wchłonięcie bryły dawnej świątyni w nową strukturę. Obecnie budynek pozostaje własnością Gminy Gorzków i nadal pełni funkcję szkoły podstawowej.

Obserwowane w ostatnich dekadach znaczne ożywienie w budownictwie sakralnym na Lubelszczyźnie, będące odbiciem analogicznego zjawiska w skali kraju, niesie ze sobą dwojakie skutki dla zabytków sakralnych całego regionu. Z jednej bowiem strony uruchomienie dodatkowych mechanizmów, wspomagających finansowanie przedsięwzięć remontowo – konserwatorskich, odnosi widoczny skutek w postaci znacznej liczby poddanych kompleksowej konserwacji i aktualnie remontowanych obiektów sakralnych. Z drugiej natomiast – stosunkowa łatwość w pozyskiwaniu funduszy na budowę nowych kościołów, stwarza pokusę zastępowania uciążliwych i skomplikowanych remontów w zabytkowych obiektach budową nowych, większych świątyń i plebanii.

Niekorzystnie rysuje się sytuacja świątyń wyłączonych z użytkowania (głównie drewnianych) w związku z wybudowaniem nowych, odpowiadających większym aspiracjom lokalnej społeczności wiernych. Sam proces wymiany drewnianych kościołów na murowane, jakkolwiek naturalny i nienowy, gdyż towarzyszący rozwojowi budownictwa sakralnego niemal od jego początków, stwarza istotne problemy natury społecznej i konserwatorskiej. Zazwyczaj w takich przypadkach stary kościół bywał translokowany, służąc jako kaplica cmentarna lub kościół filialny miejscowej parafii bądź też przenoszono go w miejsce tworzenia nowej, będącej „na dorobku” parafii w innej miejscowości. To pozytywne w zasadzie zjawisko swoistego „recyklingu” obiektów zabytkowych, obserwowane jeszcze

i dzisiaj, powoli wyczerpuje swój potencjał wobec nasycenia sieci parafialnej w świetle widocznego zahamowania rozwoju populacji w tym regionie Polski. Znamioną ilustracją tego zjawiska są przypadki przenoszenia takich obiektów do skansenów, również prywatnych (kościół z Matczyna, cerkiew z Tarnoszyna w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, kościół z Choroszczyńki w skansenie w Zaborku), jakkolwiek działania te z natury rzeczy pozostaną jednostkowe lub adaptowanie do innych celów, np. muzealnych. XVIII – wieczny kościół ze Stanina, którego stan techniczny kwalifikował go do interwencyjnego remontu konserwatorskiego, został translokowany do Pratulina z przeznaczeniem na Muzeum Męczenników Podlaskich. Znacznie większy problem stwarza proceder praktycznego „porzucania” starych kościołów, po wybudowaniu obok nowych, większych świątyń. Pozostają one najczęściej *in situ* jedynie ze względu na konserwatorskie weto i jako zbędne pozbawione są właściwej opieki (np. Tworyczów, Kłodnica Dolna). Chlubnym wyjątkiem jest tu poddany kompleksowej konserwacji dawny kościół parafialny w Annopolu. W przypadku pozostałych obiektów należy się spodziewać gwałtownego pogorszenia ich kondycji. W złym stanie znajduje się również kilka nieużytkowanych murowanych świątyń – kościół w Wielączy, cerkiew w Wyżłowie, secesyjna kaplica na cmentarzu w Mycowie.

Odmienny i zarazem godny wsparcia sposób rozwiązywania takich problemów podsuwa szczególnie akt świadomego podtrzymywania tradycji architektonicznej, kulturowej i historycznej miejsca – odbudowa, podjęta z woli parafian, spalonego drewnianego kościoła w Bezwoli, nagrodzona Laurem Konserwatorskim. Bowiem najbardziej właściwą drogą ochrony tych szczególnego rodzaju zabytków winna być dążność do utrzymania ciągłości użytkowania owych obiektów, zarówno w odniesieniu do samych świątyń, jak też dawnych plebanii, organistówek, budynków poklasztornych czy domów parafialnych. W przeciwnym razie będzie to równoznaczne z pogodzeniem się z ich utratą.

Stan zachowania stosunkowo nielicznej grupy obiektów architektury związanych z religią i kulturą żydowską jest bardzo zróżnicowany. Większość z nich uległa bezpowrotnemu zniszczeniu, a te które przetrwały użytkowane były w sposób niekiedy daleko odbiegający od pierwotnej funkcji (pomieszczenia magazynowe itp.), co spowodowało ich daleko idącą dewastację. Najlepiej zachowane są synagogi we Włodawie, Zamościu, Szczebrzeszynie, pełniące funkcje placówek kultury. Generalnego remontu wymagają bóżnice w Bychawie i Kraśniku (dwa obiekty), natomiast ratowanie zrujnowanej synagogi Łaszczowie wymaga podjęcia prac rekonstrukcyjnych.

– **Architektura rezydencjonalna**

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 330 zabytków architektury rezydencjonalnej – pałaców i dworów. Do rejestru zabytków woj. lubelskiego wpisanych jest ok. 150 pałaców i willi oraz ok. 150 dworów. Istnieją ponadto dawne zespoły dworskie i pałacowo – parkowe, w których nie zachowała się już siedziba mieszkalna, a jedynie zabudowa folwarczna lub park, np. w Poturzynie, Antopolu.

Ze względu na historyczną strukturę własności ziemskiej zdecydowanie przeważają niewielkie dwory szlacheckie, a stosunkowo nieliczną grupę stanowią magnackie założenia pałacowe.

Najstarsze, nieliczne, przykłady nowożytnej architektury rezydencjonalnej pochodzą z XVI i XVII wieku. Obiekty te w swojej pierwotnej formie miały charakter siedzib obronnych (por. architektura obronna). Należy do nich m.in. pałac w Czemiernikach (1617 – 1624, przebud. w poł. XIX w.), dwory w Żabikowie (XVI/XVII w., przebud. w XIX w.) i Jakubowicach Konińskich (XVI w., przebud. w XVIII i XIX w., współcześnie poddany gruntownej rewaloryzacji), a także dwór obronny w Końskowoli – przebudowany na plebanię. Nie zachowały się, niegdyś liczne na omawianym terenie, XVII – wieczne drewniane dwory, które zostały zastąpione w XVIII i XIX w. nowymi obiektami.

Wiele XVII – wiecznych siedzib magnackich, zniszczonych podczas działań wojennych, zostało odbudowanych i przekształconych w reprezentacyjne założenia, pozbawione cech obronnych. Część z nich natomiast uległa bezpowrotnej zagładzie.

W XVIII w. powstała grupa późnobarokowych założeń pałacowych, prezentujących typ rezydencji o proveniencji francuskiej *entre cour et jardin* (pomiędzy dziedzińcem

a ogrodem) o osiowej i symetrycznej kompozycji, gdzie położony centralnie pałac poprzedzony jest dziedzińcem, z usytuowaną po obu stronach pomocniczą zabudową, a po przeciwnej stronie znajduje się park. Do najbardziej interesujących założeń tego typu należą: pałac w Kozłówce wzniesiony ok. 1742 r. (następnie gruntownie przebudowany na przełomie XIX i XX w.). Obecnie jest to jedna z najlepiej zachowanych w Polsce rezydencja – muzeum; pałac w Radzynie Podlaskim rozbudowany w l. 1750 – 59 wg proj. J. Fontany; pałac w Puławach wzniesiony z adaptacją zniszczonej XVII – wiecznej siedziby w 2 ćw. XVIII w. wg proj. F. Mayera i J. Deybla (następnie przebudowany na przełomie XVIII/XIX w.); pałac w Lubartowie – powstały również w wyniku przebudowy XVII – wiecznej rezydencji w l. 1722 – 41 wg proj. P. A. Fontany; pałac w Zamościu rozbudowany w l. 1744 – 45 wg projektu J. de Kawe i A. Bema (przebudowany w XIX w.); pałac w Łabuniach wzniesiony ok. 1750 wg proj. B. Meretyna; pałac w Klemensowie zbudowany w l. 1744 – 46 wg proj. J.A. Bema; pałac w Serebryszczu (poł. XVIII w.), Nałęczowie (przed. 1772, proj. F. Naxa). W XVIII w. powstały również pałace w Dęblinie, Opolu Lubelskim, Podzamczu (gm. Mełgiew), które zostały gruntownie przebudowane XIX i XX w.

Stosunkowo nielicznie zachowały się XVIII – wieczne dwory. Do grupy tej należą: murowane dwory w Hrubieszowie, Oszczowie, Krupem, Żulicach oraz drewniane w Jagodnem, Siedliszczu, Gałęzowie i dwór z Żyrzyna (przeniesiony do Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie), dworek (muzeum) Wincentego Pola w Lublinie.

W końcu XVIII i na pocz. XIX w. powstało szereg rezydencji klasycystycznych, wśród których najbardziej znaczącą realizacją była przeprowadzona przez Czartoryskich przebudowa założenia pałacowego w Puławach (1788 – 1801, wg proj. Chr. P. Aignera) wraz z przekomponowaniem parku w duchu krajobrazowym i wzniesieniem na jego terenie wielu nowych budowli – m.in. pałacu „Marynki”, Domku Żółtego, Gotyckiego, Świątyni Sybilli i in. Oprócz Puław drugim ważnym ośrodkiem kultury był wówczas Kock, gdzie XVII – wieczną rezydencję przebudowano najpierw ok. 1780 r. wg proj. Sz. B. Zuga, a następnie rozbudowano w 1825 r. przez H. Marconiego.

Do istotnych realizacji powstałych w tym okresie należą także pałace w Bronicach (1790 – 1820), Łabuńkach (pocz. XIX w.) i Sobieszynie (1790 – 1825) – autorstwa Ch. P. Aignera; pałac w Niezdowie (1785 – 1787, proj. D. Merliniego); pałace, których budowa lub rozbudowa jest wiązana z arch. A. Corazzim – w Horodyszczu (1818 – 1828), Cieleśnicy (po 1830), Dołhobyczowie (pocz. XIX w., 1837). Ponadto w k. XVIII i 1 poł. XIX w. na terenie całego woj. lubelskiego wzniesiono wiele siedzib mieszczących się w nurcie architektury klasycystycznej – m.in. w: Gościeradowie (1781 – 90), Ratoszynie, Trzeszczanach, Romanowie, Ułężu (pocz. XIX, proj. J. Kubicki), Surhowie, Orłowie Murowanym, Roskoszy (z elementami neogotyckimi, proj. F. Jaszczolda), Bystrzycy (k. Lublina), Białce (radzyńskiej), Rejowcu (2 ćw. XIX, rozbud. w k. XIX w.), Rykach (przebud. po 1836), Krasieninie, Jarczewie, Klonownicy Placu, Krzesimowie Drugim, Suchodołach, Osmolicach, Chojeńcu, Tarnogórze (z elementami neogotyckimi), Dobużku, Średniej Wsi, Bończy, Wierzchowiskach Pierwszych, Kłodnicy Dolnej, Bełżycach, Żyrzynie.

Najliczniej zachowały się dwory i pałace wzniesione w 2 poł. XIX i na pocz. XX w. Są to zarówno dwory o cechach późnoklasycystycznych, zwykle z nieodłącznym portykiem kolumnowym lub filarowym w fasadzie, jak również siedziby nawiązujące do różnych stylów historycznych, o malowniczej, wielocłonowej bryle, często powstałe w wyniku rozbudowy wcześniejszych obiektów, poprzez dodanie jednego lub dwóch skrzydeł. Należą do nich m.in. pałace i dwory w: Konstancyńcu (pocz. XIX, przebud. w k. XIX w.), Garbowie (1853, proj. J. Dietricha), Żabiej Woli (1852, k. XIX w.), Kolanie (ok. poł. XIX w.), Stryjowie (rozbud. XIX/XX), Nosowie (ok. 1880), Ujazdowie (ok. 1880), Szystowicach (1872), Grabanowie (ok. 1860, proj. F. Jaszczolda), Milanowie (rozbud. 1872–4, proj. F. M. Lanciego), Branicy Radzyńskiej (1884), Samoklęskach (1800, proj. Ch. P. Aignera, rozbud. po 1883), Łopienniku (1880), Krzywdzie (ok. 1880), Borkach (przebud. ok. 1884), Dzierążni (ok. 1890), Celejowie (przebud. 4 ćw. XIX w.), Struży (ok. 1870, 1905), Jastkowie (1894, proj. A. Zwierzchowskiego), Kuliku (1884–90), Kijanach (przebud. ok. 1880, proj. A. P. Nieniewskiego), Strynie (XVIII w. z dobud. ok. 1880 r. neobarokowym skrzydłem), Karczmiskach Drugich (rozbud. 1860–1870), Kluczkowicach (przebud. w k. XIX, proj. K. Wojciechowskiego), Snopkowie, Uchaniach, Matczynie, Czesławicach (przebud. 1886,

proj. L. Marconiego), Werbkowicach (1 poł. XIX, przebud. k. XIX w.), Wierzchowiskach Drugich (gm. Piaski), Wygnanowicach, Strzyżewicach, Piotrowicach.

Na pocz. XX w. powstało okazałe założenie rezydencjonalne w Jabłoniu z neogotyckim pałacem (proj. F. Fellnera), zespołem folwarcznym i osadą folwarczną.

Przed I wojną światową wzniesiono także pałace i dwory w Motyczu, Chylinie Wielkim (1904, proj. J. Heuricha mł.), Gołębiach, (1902, proj. H. Marconiego), Ruskich Piaskach, Boduszynie, Dysie, Babinie, Łysołajach, Jabłonnej, Łańcuchowie (w stylu zakopiańskim, proj. S. Witkiewicza), Kraczewicach Prywatnych (przykład siedziby w stylu secesyjnym).

W dwudziestoleciu międzywojennym powstało już niewiele siedzib, m.in.: pałac w Adampolu (proj. J. Koszczyc – Witkiewicza), w Józefowie n. Wisłą, dwory w Ciechankach Łańcuchowskich (proj. B. Lacherta), Maszowie Górnym, Kopinie.

Przy większości dawnych założeń rezydencjonalnych zachowały się zespoły zabudowań folwarcznych. Pochodzą one w większości z 2 poł. XIX i 1 ćw. XX w. i przetrwały w znacznie uszczuplonym stanie. Wśród zachowanych budynków folwarcznych przeważają różnego typu obiekty gospodarcze takie jak obory, stodoły, spichlerze i stajnie. W części założeń zachowały się gorzelnie oraz budynki mieszkalne należące do służby folwarcznej. Zachowane zespoły folwarczne znajdują się m.in. w: Kocku, Jabłoniu, Różance, Rybczewicach, Woli Gałęzowskiej, Siedliskach Pierwszych, Suchodołach, Jastkowie, Snopkowie, Żukowie, Podzamczu (Łęczna), Łańcuchowie, Brzezicach, Pilaszkowicach Pierwszych, Sobieszynie, Adamowie (zamojskim), Tarzymiechach, Rachaniach, Chojnie Nowym, Roskoszy, Cieleśnicy, Jagodnem, Milanowie, Jarczewie, Borkach, Dołhobyczowie, Raciborowicach, Samokłęskach, Babinie.

W części zespołów zachowały się szczególnie interesujące przykłady budownictwa folwarcznego, do których należą m.in. obiekty klasycystyczne powstałe w 1 poł. XIX w. – m.in. lamus w Bronicach (w ruinie), spichlerze z wgłębnyimi portykami w Żwiartowie, Pilaszowicach Pierwszych, Bychawie; stajnie w Starym Zadybiu i Staninie oraz budowle o cechach neogotyckich – zabudowania gospodarcze w Tarzymiechach, stajnia z powozownią w Dołhobyczowie, stajnie w Roskoszy, spichlerz w Zagrodach, gorzelnia w Wierzchowinach.

Dość znaczny zasób zabytków architektury rezydencjonalnej jest bardzo zróżnicowany pod względem stanu zachowania, co wynika przede wszystkim ze sposobu użytkowania po II wojnie światowej. Niewłaściwe użytkowanie lub całkowite opuszczenie i rozgrabienie tych obiektów spowodowało zniknięcie ok. 40% – w stosunku do stanu z 1945 r. – dawnych siedzib szlacheckich. Znaczna część dworów i pałaców zaadaptowana została na różnorodne cele społeczne (w większości szkoły, domy opieki itp.), co zwykle pociągało za sobą gruntowne przebudowy, skutkujące najczęściej zniszczeniem dawnego wystroju i wyposażenia.

Największą i najbardziej zróżnicowaną grupą są obiekty, których stan zachowania można określić jako dość dobry czy średni. Są one zwykle użytkowane. Istnienie ich nie jest bezpośrednio zagrożone, jednak wymagają one także podjęcia szerokich prac remontowych i rewaloryzacyjnych (m.in. założenie pałacowe w Radzynie Podlaskim, Trzeszczanach, dwory w Piotrowicach Wielkich, Jarczewie, Kuliku, Skomorochach, Siedliskach, i wiele innych).

Stan zachowania wielu zabytków architektury rezydencjonalnej wymaga przeprowadzenia gruntownych remontów i prac rewaloryzacyjnych, Należy tu podać przykłady: Kłodnica Dolna, Olesin, Drzewce, Sobieszyn, Struża, Sobianowice, Białowody, Krasne, Fajslawice, Pilaszkowice, Ratoszyn, Suchodoły, Janowice, Strzelce, Ciechanki Łańcuchowskie, Wola Osowińska, Bojanówka. Są to w większości obiekty stanowiące własność osób fizycznych.

Istnieją liczne przykłady realizacji - przez prywatnych właścicieli - prac remontowo-konserwatorskich, prowadzonych zgodnie z zasadami konserwacji zabytków. Jako przykłady można wymienić m.in. zespoły w miejscowościach: Puławy, Jabłonna gm. Jabłonna, Jakubowice Konińskie gm. Niemce, Leśce gm. Garbów, Wierzchowiska gm. Modliborzyce, Wierzchowiska gm. Piaski, Czesławice gm. Nałęczów, Gardzienice gm. Piaski, Dzierążnia gm. Krynice, Roskosz gm. Biała Podlaska, Cieleśnica gm. Rokitno, Dzierążnia gm. Krynice, Roskosz gm. Biała Podlaska.

Szczególnie zagrożoną grupą zabytków jest podworska zabudowa folwarczna. Wiele obiektów uległo ruinie i zostało rozebranych po II wojnie światowej. Proces ten nieustannie postępuje. Niemal w każdym zespole znajdują się budynki w bardzo złym stanie technicznym, wymagające podjęcia natychmiastowych prac ratowniczych i konserwatorskich. Jedynie znalezienie odpowiedniego użytkownika może uchronić tę grupę zabytków od całkowitej zagłady.

W zdecydowanej większości w złym stanie zachowania znajdują się, towarzyszące dawnym rezydencjom, zabytkowe parki. W czasie okupacji i po wojnie uległy one znacznej dewastacji, polegającej na wycinaniu drzewostanu. Brak konserwacji spowodował ich zdziczenie i zatarcie pierwotnej kompozycji. W części założeń rezydencjonalnych nastąpiła daleko idąca degradacja przestrzenna, spowodowana nie tylko ubytkiem pierwotnej substancji architektonicznej, ale także wzniesieniem na ich terenie szeregu nowych obiektów kubaturowych, zarówno mieszkalnych domów wielorodzinnych, jak i budynków gospodarczych (szczególnie w miejscach, których użytkownikami były państwowe gospodarstwa rolne).

Minister Kultury i dziedzictwa Narodowego w 2018 r. udzielił m.in. dotacji na:

- prace konserwatorsko restauratorskie w Sali kolumnowej Pałacu Czartoryskich w Puławach,
- roboty remontowo – konserwatorskie przy kordegardzie oraz utwardzenie alejek w parku w XIX w. zespole pałacowo - parkowym w Jastkowie,
- remont wieży bramnej skrzydła zachodniego pałacu w zespole pałacowo – parkowym w Radzynie Podlaskim.

– **Architektura obronna**

Wg danych WUOZ w Lublinie, w rejestrze zabytków (łącznie z obiektami archeologicznymi), znajduje się ok. 95 obiektów o charakterze obronnym, co stanowi ok. 2,5% wszystkich obiektów wpisanych do rejestru. Ze względu na złożoność problematyki, utrudniona jest ścisła kategoryzacja zasobu i ujęcie statystyczne.

Województwo lubelskie w znacznym stopniu nasycone jest zabytkami i zespołami obiektów obronnych, podobnie jak inne regiony kraju, posiadając zarazem wyraźne cechy własnej odrębności, charakterystycznej dla pogranicza wschodniego. Do najstarszych zachowanych obiektów o cechach sakralno - obronnych należą wieże w Stołpiu (XII w.), Bielawinie (XIII w.), Kazimierzu Dln. (XIII w.), Lublinie (XIII w. lub wcześniej). Wieża w Bielawinie oraz wieża w Stołpiu były częściami średniowiecznego systemu obronnego Chełma jako stolicy Księstwa Halicko-Wołyńskiego.

Cechy obronności w sposób oczywisty nadawano średniowiecznym grodziskom, a następnie licznie występującym na całym terenie województwa późnośredniowieczno – nowożytnym „fortalitiom” (XV – XVII w.). Jest to obszerna grupa cennych zabytków, nie posiadających dotąd syntetycznego opracowania, które uwzględniłoby nieodzowną chronotypologię. Najczęściej dysponujemy przekazami historycznymi i tylko pozostałościami wcześniejszych form terenowych. Do tej obszernej i zróżnicowanej grupy zabytków należą np. fortalicja w Końskowoli – własność Konińskich (pocz. XVI w.), czy w Gardzienicach – własność Krzysztofa Spinki (XV – XVII w.).

Częstym zjawiskiem było wtórne wykorzystanie pierwotnych, licznie występujących grodzisk, np. na obozy wojsk szwedzkich w okresie „Potopu”, stacjonujących nieraz przez długi okres w tzw. leżach zimowych. Zjawisko to zadokumentowano na historycznej kartografii i w archiwalnych dokumentach pisanych, z określeniem: „Okopy” (Dołhołęka, gm. Międzyrzec Podlaski, pow. bialski), „Szwedzkie Okopy” (Kłodnica, gm. Wilków, pow. opolski), „Mogiła Szwedzka” (Rejowiec Kolonia, gm. Rejowiec, pow. krasnostawski), „Wały Szwedzkie” (Leszczyna, gm. Urzędów, pow. kraśnicki), czy też „Okopek” (Zalesie, gm. Wilkołaz, pow. kraśnicki).

W wielu przypadkach brak jednoznacznej identyfikacji formalnej dla obiektów odnotowanych w przekazach źródłowych jako „zamki”. Do grupy tej należy zarówno „zamek” w Kraśniku XIV w. zachowany w formie reliktów obwałowań drewniany, pozostałości ziemne „zamku” w Chełmie (XV w.), ale też nie zachowany „zamek” w Stężycy, „zamek” w Orłowie

Murowanym (gm. Izbica), pozostałości ziemne z XVI w. w Łaszczowie, w Rachaniach, w Szczepreszynie (pozostałości ziemno – murowe założenia o genezie XVI w.), w Kodniu (pozostałości z XVI – XVII w.), czy grodzisko „Zamczysko” w Bończy (gm. Kraśniczyn, pow. chełmski).

Osobną grupę stanowią zachowane w formie dobrze czytelnej ruiny murowane zamki w Kazimierzu Dolnym (o początkach sięgających poł. XIV w.) oraz Janowcu (wznoszonym od k. XV w.), funkcjonujące w symptomatycznej „parze” – na dwóch brzegach uczęszczanej przeprawy przez Wisłę. Nie można również pominąć skromniej już dzisiaj zachowanych ruin zamku w Bochofnicy z XV– XVI w.

Zamek lubelski o genezie z poł. XIV w. (donżon XIII w.) zachował się do naszych czasów – poza donżonem – w eklektycznym kostiumie stylowym z l. 1823 – 1826; 1854 r. (arch. Jan Stompf i arch. Jakub Hempel) oraz z XX w. nadbudową skrzydła pn. z ok. 1957 r. Jego wyeksponowane usytuowanie od strony frontowej jest rezultatem powojennej aranżacji Placu Zamkowego w miejscu zniszczonego w czasie działań II wojny światowej miasta żydowskiego.

Do szczególnie cennych zespołów obronnych należą ufortyfikowane miasta. Obwarowania Lublina sięgają l. 40. XIV w., permanentnie modernizowane w ciągu następnych stuleci. Reprezentacyjne i symboliczne dla miasta bramy miejskie Krakowska i Grodzka (obie po 1342 r.) noszą dziś cechy kolejnych nawarstwień stylowych. Jako jedyny poza nimi zachowany niemal w całości element obwodu obronnego, nie wchłonięty przez późniejszą zabudowę Starego Miasta, przetrwała odrestaurowana gotycka Baszta Półokrągła, o proveniencji z przełomu XV/XVI w. W rezultacie rozwoju sztuki wojennej powstawały w Lublinie kolejne, zewnętrzne linie obronne, oparte o doliny rzek Czechówki oraz Bystrzycy i przesuwane w kierunku zachodnim, jedynie możliwym do urbanizacji, ze względu na warunki topograficzne. Zatem cennym, wręcz unikalnym zabytkiem z dziedziny *ars militaris* są aż cztery czytelne na mapie miasta linie miejskich umocnień, z których zewnętrzna, datowana na l. 70. XVII w. przebiegała w linii obecnej ul. Lipowej.

Wśród nowożytnych fortyfikacji miejskich szczególny zabytek stanowi miasto idealne Zamość – powstałe z inicjatywy hetmana Jana Zamoyskiego (1580 r., arch. Bernardo Morando), opasane obwodem bastionowym przerywanym bramami i furtami, pierwotnie otoczone zalewą wodną.

Szereg mniejszych miasteczek Lubelszczyzny przechowało relikty, bądź już tylko tradycję pisaną odnośnie pierwotnych obwarowań. Do zespołów umocnień miejskich zachowanych należą fortyfikacje np. Kraśnika (relikty XVI w. wałów ziemnych, a także tkwiące w warstwie podziemnej pozostałości murowanej baszty „Baby”), czy Urzędowa (pozostałości XVI w. wałów oraz wielkiego szańca z XVII w.).

Znaczącą pod względem ilości grupę stanowią ufortyfikowane nowożytne siedziby możnowładcze i szlacheckie. Jednym z najstarszych jest założenie obronne w Wojciechowie z 1 poł. XVI w., obejmujące: tzw. Wieżę Ariańską (ok. 1520 – 1540; przebudowaną w XVII w.), mur obronny ze strzelnicami oraz pozostałości wałów i fosy. Do zachowanych cennych zespołów należą pochodzące z XVII w. bastionowe obwarowania Czemiernik w posiadaniu bp Henryka Firleja, jak również bastionowy obwód w Białej Podlaskiej z XVII w. własności Radziwiłłów (zachowane relikty), a także mniejsze założenia bastionowe z k. XVI w., np. w Sielcu (gm. Leśniowice, pow. chełmski) należącym do Uhrowieckich oraz Krupem (gm. Krasnystaw) z k. XVI w. – własność Pawła Orzechowskiego. Pozostałości ufortyfikowanej siedziby magnackiej z przełomu XVI i XVII w. zachowały się też w Kryłowie (gm. Mirce, pow. hrubieszowski).

Kategorię ufortyfikowanych kaszteli reprezentuje m.in. siedemnastowieczne firlejowskie założenie w Dąbrowicy, przebudowane współcześnie z zachowaniem jednej wieży obronnej, wzniesionej, jak się wydaje przez muratora Jana Wolffa. Większość siedzib magnackich posiadała elementy obronności, w różnym stopniu już dzisiaj czytelne, jak np. w relikty ziemnych umocnień wokół pałacu Sanguszków w Lubartowie (2 poł. XVII w., arch. Tylman van Gameren), czy też pałacu Szczuków (następnie Potockich) w Radzynie Podlaskim (l. 80. XVII w.).

Nie brak nowożytnych siedzib obronnych również w zabudowie miejskiej. Tu można wymienić lubelski dwór Leszczyńskich wzniesiony w l. 1619 – 1623 przez muratora Jakuba Balina, w l. 30/40 XVII w. zaadaptowany na klasztor karmelitanek bosych, którego alkierze –

pierwotnie ze strzelnicami nadal wyodrębniają się w bryle założenia kościelno – klasztorne.

Cechy obronne posiadają również historyczne obiekty sakralne. Spektakularny przykład stanowi unikalny manierystyczny zespół kościoł w Gołębiu (gm. Puławy), obejmujący kościół (l. 1628 – 1636, murator Jan Wolff), Domek Loretański (l. 1636 – 1638), ogrodzenie ze strzelnicami.

Elementy obronne w formie tzw. galerii strzelniczych posiadają też inne kościoły Lubelszczyzny, jak np. sławna fara w Kazimierzu Dln. – dzieło wybitnego muratora lubelskiego Jakuba Balina, powstałe w latach 1610 – 1613. W samym Lublinie znakomicie zachował się mur ze strzelnicami kluczowymi otaczający zespół klasztorny ss. brygidek (XVI/XVII w.).

Wiek XIX stanowiący przełom w wielu dziedzinach, wobec ówczesnie złożonej sytuacji politycznej kraju, stał się znaczącym etapem w rozwoju techniki budownictwa obronnego. W granicach obecnej Lubelszczyzny – pod zaborem rosyjskim – zbudowano rozległą nadwiślańską Twierdzę Dęblin (Iwangozrod), przy której prace rozpoczęto w 1838 r. i kontynuowano je do I wojny światowej włącznie (w woj. lubelskim położona jest część prawobrzeżna, w tym najstarsza cytadela). W granicach ob. województwa znajduje się również rozlokowana na lewym brzegu Bugu połowa wielkoprzestrzennej Twierdzy Brześć, z cytadelą znajdującą się wprawdzie na terenie Białorusi (budowaną od 1832 r.), ale część polska obejmuje ok. 50 elementów zespołu (różnego typu fortów, baterii artyleryjskich, prochowni, magazynów, punktów obserwacyjnych, wałów i kanałów) oraz system dróg bojowych, wiadukty, zespoły zieleni maskującej (część prawobrzeżna ukształtowana została od l. 40. XIX w do 1915 r.). Zmodernizowano również w l. 20. – 40. XIX w. Twierdzę Zamość, wznosząc nowe elementy rozbudowanego układu obronnego oraz „militaryzując” dotychczasową architekturę świecką centrum miasta. Redukcję nawarstwień z tego etapu przyniosła restauracja renesansowego Zamościa, rozpoczęta już przed II wojną światową, a kontynuowana ze szczególnym nasileniem w l. 70. –80. XX w., w związku z zamierzonym wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, jak również w związku ze zmianą granic administracyjnych w kraju oraz uroczystościami związanymi z 400–setną rocznicą powstania miasta. Zakończono trwające od 2009 roku odtwarzanie „krajobrazu warownego” Twierdzy Zamość, w tym remont konserwatorski obiektów zlokalizowanych na terenie zespołu fortyfikacji Twierdzy Zamość, m.in. obiektu wojskowego na lunecie, obiektu wojskowego przed Bastionem VII, kazamat Bastionu I, Bastionu II i Bastionu IV, rekonstrukcję i uczytelnienie murów kurtyn i bastionów, rekonstrukcję narysu ziemnych dzieł obronnych, remonty i adaptacje obiektów kubaturowych: Arsenału i Prochowni. Zrealizowane przez Miasto Zamość prace objęły działania rewitalizacyjne zdegradowanych obszarów i poszczególnych elementów zespołu fortecznego Twierdzy. Kompleksowe działania badawcze i wykonawcze, konserwatorskie i budowlane na dużym obszarze umożliwiły uczytelnienie narysu XIX – wiecznej twierdzy, tworząc przestrzeń atrakcyjną turystycznie i krajobrazowo.

Spektakularną spuścizną po II wojnie światowej w zakresie systemów obronnych są na terenach pd. – wsch. Lubelszczyzny zachowane pozostałości tzw. „Linii Mołotowa”. Pas umocnień wzdłuż zachodniej granicy ZSRR, ustalonej na mocy układu Ribbentrop – Mołotow z 23.VIII.1939 r. oraz traktatu z 28.IX.1939 r., wznoszono już od października 1939 r. Część zachowana na Lubelszczyźnie to fragment tzw. Rawsko – Ruskiego Rejonu Umocnionego, obejmującego pozycję wysuniętą i główny pas obrony składający się z punktów oporu. Linia obejmowała zasieki, rowy przeciwczołgowe i zespoły schronów bojowych wyposażonych w wieże pancerne. Na terenie Lubelszczyzny pozostałości punktów oporu znajdują się na pd. – wsch. od Lubyczy Królewskiej, w okolicach miejscowości Teniatyska – Kornie – Dęby. Składa się na nie ok. 50 żelbetonowych schronów oraz odcinki rowów przeciwpancernych.

Zachowały się również pozostałości umocnień niemieckiej linii Wisła – San, wzniesionej w 1940 r. (nie ukończona wskutek przerwania prac). Betonowe schrony występują w miejscowościach: Gościeradów – zachowany dobrze (Przedmoście Annapol), Końskowola – pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy), Moszczanka pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy), Parafianka (przy szosie bocznej na Baranów) – pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy).

Pozostałości umocnień niemieckich na linii Bugu, rozpoczętych w l. 1943 – 44 (jako przeciwpartyzanckie), rozbudowanych w 1944 r. wobec spodziewanej ofensywy ZSRR. Obejmują formy ziemne: okopy, stanowiska. Występują w miejscowościach: Strzyżów k. Hrubieszowa. W Zbereżu k. Włodawy zachowały się dwa schrony betonowe („riksztand”), na miejscu pozycji z czasu I wojny światowej.

Wielość aspektów oceny stopnia zachowania architektury obronnej, wynika z powszechności występowania, ich znacznego zróżnicowania w zakresie kategorii, czasu powstania, jak również materiału. Toteż ocenę stopnia zachowania podajemy dla wybranych grup zabytków, szczególnie wymagających szybkiego podjęcia działań dokumentacyjnych i zabezpieczających. Należą do nich:

Nowożytne magnackie założenia obronno – rezydencjonalne w Krupem i Sielcu. Są to zespoły przestrzenne z elementami fortyfikacji bastionowych (ziemno – murowych) zachowane reliktoowo, ale nadal stwarzające możliwość odtworzenia stanu pierwotnego, po badaniach specjalistycznych i opracowaniu konserwatorskiej dokumentacji projektowej. Nie poddane szybkiemu zabezpieczeniu, ulegną nieodwracalnemu procesowi pełnego zniszczenia.

XIX – wieczne twierdze Dęblin i Brześć (w Polsce – Przedmoście Terespolskie) wymagają podjęcia działań zabezpieczających wobec niszczących elementów murowych oraz niwelujących się z czasem elementów ziemnych. Znaczne szkody czyni tu niekontrolowane zarastanie zielenią szeroko rozsianych w terenie dzieł obronnych, jak również niekontrolowana modernizacja d. dróg wojskowych tworzących specyficzny system. Bogate pod względem form architektonicznych, dobrze jeszcze zachowane wieloprzestrzenne zespoły stanowią zabytki o klasie europejskiej, nieprzerwanie budząc zainteresowanie badaczy i turystów z całego świata. Polska niegdyś pod zaborami obcych mocarstw, dziś stanowi rodzaj skansenu trzech systemów fortyfikacji. Permanentnie modernizowane wraz z rozwojem techniki w XIX i pocz. XX w., stanowią szkolny wykład rozwoju *ars militaris*.

Pozostałości fortyfikacji z czasu II wojny światowej, zwłaszcza odcinki tzw. Linii Mołotowa wymagają restauracji polegającej na przeciwdziałaniu intensywnemu zarastaniu oraz stworzeniu systemu ściślejszego nadzoru, przeciwdziałającemu rozbiórkom licznie jeszcze zachowanych schronów, często wyposażonych jeszcze w elementy stalowe (tzw. kopuły); nadal zachowane są inne elementy infrastruktury „Linii”, jak np. rowy przeciwczołgowe.

Na terenie województwa nadal liczną grupę stanowią zespoły XIX – wiecznych koszar wojskowych. Dobrze zachowane, adaptowane są do współczesnych funkcji; często proces ten odbywa się z niszczeniem cennej substancji zabytkowej, czemu należy przeciwdziałać. Zabytki tej kategorii ze względu na interesującą formę architektoniczną i typowość rozwiązań, współstanowią o tożsamości kulturowej miejsc na mapie województwa.

Wyjątkowa pozycja Twierdzy Zamość na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO (Stare Miasto w Zamościu) wymaga szczególnej ochrony i opieki konserwatorskiej oraz ustawowego monitoringu, co jest realizowane.

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2018 r. udzielił m.in. dotację na I etap prac remontowo – konserwatorskich przy elewacji baszty rodu Firlejów w Dąbrowicy.

– **Budowle użyteczności publicznej**

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 800 zabytkowych obiektów użyteczności publicznej, w tym ok. 150 wpisanych do rejestru zabytków i ok. 460 objętych ewidencją. Budynki te stanowią stosunkowo liczny, ale zróżnicowany pod wieloma względami zespół, gdyż w jego skład wchodzi zarówno ratusze, sądy, szkoły, urzędy gminne, zajazdy oraz szpitale, jak i niewielkie budynki (np. areszt w Łukowej – wpisany do rejestru zabytków).

Najbardziej reprezentacyjną podgrupę tworzą ratusze, wśród których należy odnotować kilka obiektów wyróżniających się wybitnymi walorami zabytkowymi: Lublin – Stary Ratusz („Trybunał”, 4 ćw. XIV w. – 1781) i Nowy Ratusz (1613 – 1828) oraz Zamość (k. XVI – XVIII w.). Mniej okazałe były ratusze w Głusku (XVIII w.), Końskowoli (1775 r.),

Opolu (k. XVIII w.), Szcebrzeszynie (1830 r.), jakkolwiek należy podkreślić, iż obecnie nie pełnią swej pierwotnej funkcji. Poza wymienionymi obiektami nielicznie zachowane ratusze są bardzo skromne lub przebudowane w stopniu nie pozwalającym na uznanie ich za zabytkowe. Zważywszy, iż na Lubelszczyźnie było ok. 100 miast, liczba zachowanych siedzib władz municypalnych jest skromna, co zapewne wynika z faktu, iż zdecydowana większość z nich posiadała drewnianą konstrukcję i stosunkowo niewielkie gabaryty, sprzyjające ich destrukcji i degradacji. Ponadto wpływ na spadek ilości ratuszy miały wydarzenia dziejowe – utrata praw miejskich, wojny i pożary.

Kolejna, równie niewielka grupa budynków użyteczności publicznej to sądy, z dwoma lubelskimi gmachami – rejonowym i okręgowym z 2 poł. XIX w. wyróżniającymi się bryłami i detalem. Pozostałe, skromne budynki np. w Białej Podlaskiej, Hrubieszowie i Parczewie, przebudowano po II wojnie światowej na domy mieszkalne.

Interesujący zespół stanowią murowane zajazdy z najstarszym puławskim (zw. Pielgrzymem) wybudowanym w XVIII w., pozostałe w: Krańcuzynie, Siennicy Różanej, Nowosiólkach, Wólce Leszczyńskiej i Zagrodach wybudowano na przełomie XVIII/XIX w.

Najliczniejszą podgrupę w omawianej kategorii obiektów stanowią szkoły, zróżnicowane pod względem czasu powstania, wielkości oraz wartości architektonicznej. Niewątpliwie najstarszy i najciekawszy jest gmach Akademii Zamojskiej (projekt B. Morando) powstały w 1593 r., sukcesywnie rozbudowywany w następnych stuleciach. W Opolu zachował się budynek szkoły rzemieślniczej wybudowany przez pijarów w l. 1752–59, obecnie przebudowany, ze zmienioną funkcją. Wielkością założenia przestrzennego wyróżniają się: zespół szkół rolniczych w Sobieszynie – Brzozowej (k. XIX w.), Szkoła Wojewódzka Zamojskich w Szcebrzeszynie (1819–22) oraz Ludowa Szkoła Rolnicza w Zamościu (1923–27) powiązane z parkami krajobrazowymi. Atrybutem szkół rzemieślniczych w Kazimierzu Dolnym i Nałęczowie, wybudowanych na początku XX w. jest autor ich projektów, wybitny architekt J. Koszczyc – Witkiewicz. Z tego też okresu pochodzi najwięcej zachowanych budynków szkolnych.

W l. 70. XIX w. wraz z wytyczeniem linii kolejowej Warszawa – Kowel, zwanej Koleją Nadwiślańską, pojawiły się w krajobrazie Lubelszczyzny dworce, których niepozorne gabaryty odzwierciedlają status regionu. Niewątpliwie najbardziej okazały z nich to dworzec w Lublinie zaprojektowany przez W. Lanciego, wielokrotnie w późniejszych latach rozbudowywany i przekształcany. Pozostałe tego typu budowle są znacznie skromniejsze, tu jednak należy wyróżnić kompletnie zachowany zespół budynków dworcowych w Sadurkach, wybudowany w l. 70. XIX w. Ewenementem w tej podgrupie, zarówno na skalę regionalną jak i krajową jest powstały w l. 1928 – 1933 zespół Okręgowej Dyrekcji Kolei w Chełmie, której siedzibę zamierzano przenieść z Radomia. Według planów zespół miał stanowić rozległe założenie urbanistyczne z dworcem, kościołem, biurowcem i domami dla pracowników. Zamiary te przerwał wybuch II wojny światowej, jednak zrealizowano okazały gmach Dyrekcji i domy mieszkalne (112). Osobny rozdział stanowią trakcje wąskotorowe: Hrubieszowska Kolej Dojazdowa i Nałęczowska Kolej Dojazdowa, sukcesywnie rozbudowywane od k. XIX w. Dzięki inicjatywie lokalnej zespół NKD poddany był rewitalizacji. W sezonie letnim jest atrakcją turystyczną.

Zmiany, które w 2 połowie XIX w. nastąpiły w podejściu do problemów ochrony zdrowia, spowodowały powstanie nowej kategorii budynków publicznych czyli szpitali. Tu należy nadmienić, iż szpitale pierwotnie funkcjonowały przy kościołach, co dobrze obrazują zachowane wyróżniające się obiekty w: Kazimierzu Dolnym dawny szpital XVI-wieczny (ob. dom kultury), Zamościu - szpital kolegiacki (ob. poczta), Białej Podlaskiej - barokowy szpital św. Karola Boromeusza. Przeobrażenia zachodzące w tej dziedzinie doprowadziły do powstania dużych kompleksów budynków szpitalnych usytuowanych na ówczesnych obrzeżach miast. Wśród nich pochodzące z końca XIX w., zachowały się w Lublinie, Chełmie, Zamościu, Puławach i Lubartowie.

W 2018 r. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego udzielił dotacji m.in. na remont budynku (fundamenty, elewacje, dach, stolarka okienna i drzwiowa, piec) w budynku byłego szpitala – przytułku w Sawinie.

– **Budownictwo przemysłowe**

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 750 obiektów przemysłowych, w tym niespełna 100 wpisanych do rejestru zabytków. Ogólny stan ich zachowania jest poniżej średniej oceny, co niewątpliwie wiąże się z nader skomplikowaną problematyką zagadnienia, bowiem zagrożenia wynikają z wielu źródeł.

Województwo lubelskie niemal od „zawsze” było regionem rolniczym, dlatego też nigdy nie rozwinął się tu na szerszą skalę przemysł, poza jego gałęzią związaną z przetwórstwem spożywczym tj. cukrowniami, garbarniami, browarami, gorzelniami, młynami oraz fabrykami produkującymi sprzęt rolniczy. Wśród nielicznych wyjątków należy odnotować działającą w Lublinie od 1920 r. nowoczesną fabrykę samolotów „Plage/Laśkiewicz”, w której produkowano m.in. słynne w okresie międzywojennym „eR-ki”. Zakłady przemysłowe lokowano przede wszystkim w dużych miastach, gdzie znajdował się największy rezerwuuar siły roboczej i rynki zbytu, stąd też tu zachowało się ich najwięcej. Nie przywołujemy mniejszych zakładów działających w formie warsztatów rzemieślniczych, gdyż zdecydowana większość z nich mieściła się w niewielkich budynkach lub domach mieszkalnych. Ponadto nie odnosimy się w tym miejscu do gorzelni bądź młynów funkcjonujących w ramach folwarków towarzyszących zespołom rezydencjonalnym.

W momencie powstawania zakłady przemysłowe były lokowane na obrzeżach miast. Obecnie w wyniku rozrostu miast znalazły się w ich centrum, co niejednokrotnie budzi pokusę wyburzenia i przeznaczenia tych terenów na nowe inwestycje. Prawdopodobieństwo podjęcia tego typu działań zwiększa fakt posiadania większości obiektów przez osoby prywatne, niekiedy nie respektujące konieczności ochrony dóbr kultury, szczególnie tych nie objętych ochroną konserwatorską. Dodatkowym zagrożeniem dla zabytkowej architektury przemysłowej niejednokrotnie bywają zmiany funkcji, które powodują przekształcenia zarówno bryły jak i detalu.

Relatywnie nieliczną, ale najciekawszą i dobrze zachowaną grupą budynków przemysłowych są fabryki maszyn rolniczych, z wyróżniającymi się zakładami – Wolskiego w Lublinie, Kretschmara oraz Dratta i Gasnera (obie w Chełmie). Drugą równie ciekawą grupę stanowią cukrownie, niemal w całości powstałe na przełomie XIX/XX w., wśród których odnotowujemy kompleksy dobrze zachowanych budynków w Lublinie, Garbowie, Strzyżowie czy Wożuczynie. Na terenie woj. lubelskiego zachowały się liczne gorzelnie i browary, ale tylko pojedyncze nie są powiązane z zespołami dworskimi. W okresie międzywojennym pojawił się nowy typ budownictwa przemysłowego – elektrownie, które najlepiej zachowały się w Lublinie, Zamościu i Hrubieszowie.

Najliczniejszą grupę, pomimo największych ubytków, stanowią młyny i wiatraki. Odnotowuje się tu 13 młynów i 10 wiatraków wpisanych do rejestru zabytków, w których niejednokrotnie ocalało niemal kompletne wyposażenie, m.in. obiekty w Bondyrzu, Czolnie, Pobołowicach i Wyrkach. Pozostałe obiekty związane z przemysłem nie tworzą jednolitych grup, jakkolwiek są pomiędzy nimi interesujące przykłady, np. młyn braci Krausse z k. XIX w. funkcjonujący w miejscu wcześniejszych obiektów, wzmiankowany już w XVI w. Warto wspomnieć o XVI – wiecznej Wieżycze Wodnej w zespole pobrygidzkowskim w Lublinie, będącej reliktem powstałej w tym okresie sieci wodociągowej.

Deprecjacja walorów zabytkowych objęła w bardzo dużym stopniu grupę licznych do niedawna na Lubelszczyźnie wiatraków i młynów wodnych. Zjawisko to wiąże się z utratą pierwotnych funkcji, gdyż tylko nieliczne nadal je pełnią, a większość straciła je na rzecz nowoczesnych młynów. Właśnie te opuszczone młyny i wiatraki stanowią najliczniejszą grupę obiektów znajdujących się w złym stanie.

– **Budownictwo drewniane i ruralistyka**

Na terenie województwa lubelskiego można wyróżnić jedenaście typów układów ruralistycznych - kształtów wsi. Na terenie Podlasia dominuje typ wsi zwany szeregówką, pochodzący z „pomiaru włóczęj” prowadzonej na szeroką skalę od 1557 r. na ziemiach ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w skład którego wchodziły te obszary. Występują tu również wsie samotnicze, położone na słabych glebach, a także stanowiące

własność drobnej szlachty zagrodowej, nie podlegające przymusowej komasacji. Dominują na tych terenach chałupy typu podlaskiego (o których poniżej). Zwarty obszar ulicówek ciągnie się wąskim pasem wzdłuż Wisły, na który to typ wsi nakłada się lubelsko – nadwiślański region architektoniczny (o którym poniżej). Są to wsie pochodzące z okresu przedkolonizacyjnego, a niektóre z nich mają metrykę dużo wcześniejszą, np. Piotrawin – 1166 r., Ostrówek – 1191 r. W zachodniej części Wyżyny Lubelskiej dominuje typ wsi zwany łańcuchówką, zakładany na surowym korzeniu w okresie kolonizacji na prawie niemieckim. Wsiedla lokowano zwykle na karczunkach leśnych, z wyznaczeniem jednego długiego pasa gruntu o wielkości jednego łana dla osadnika. Przeważa tu tzw. urzędowski typ chałupy z podcieniem wzdłużnym. W południowej części województwa, w okolicach Biłgoraja dominuje typ wsi zwany rzędówką, które to wsie powstały podczas parcelacji XVIII – wiecznych, szczególnie w dobrach Ordynacji Zamojskiej.

Na terenie Lubelszczyzny wyznaczyć możemy następujące regiony architektoniczne:

- podlaski – w którym wyróżnić można odmiany: chałupa z podcieniem narożnym frontowym („reprezentacyjnym”); chałupa z podcieniem narożnym w części gospodarczej; chałupa z wnęką w części gospodarczej („włodawska”);
- lubelsko – nadwiślański – występuje w wąskim pasie wzdłuż Wisły od ujścia Sanu aż do Puław. Są to chałupy wąskofrontowe z podcieniem szczytowym;
- urzędowski – spotykane w wąskim pasie łuku od Puław do Bychawy, z Urzędowem jako miejscem centralnym. Są to chałupy szerokofrontowe z podcieniem wzdłużnym (kalenicowym), do dziś czytelnym w terenie;
- biłgorajski – występujący na terenie powiatu Biłgoraj i na części powiatu zamojskiego.

Budownictwo wiejskie regionu podlaskiego charakteryzuje się utrzymującą się tu ciągle tradycją stosowania drewna. Pod względem rozwiązań konstrukcyjnych w budownictwie dominuje wiązanie na węgiel (na zrąb), jedynie na południu spotkać można było chałupy o konstrukcji sumikowo – łątkowej, zaś w najstarszych chałupach rzadko ze słupami na zakopy (łątki narożne wkopane w ziemię, rzadziej oparte na zakopanych peckach – głazach). Dominuje tu nadal typ chałupy szerokofrontowej – na północy asymetrycznej, na południu symetrycznej z sienią na osi, na przestrzał. W północnej części regionu dominuje dach półszczytowy (zwany często przyczółkowym), na południu zaś najstarsze chałupy przykryte były dachami czterospadowymi, późniejsze naczółkowymi i dwuspadowymi. Powszechnie niemal w przeszłości klepisko z gliny w izbie, znane jeszcze sporadycznie w latach 70. XX w. zanikło obecnie zupełnie. W powiatach bialskim i janowskim występują zagrody składające się z długiego budynku mieszczącego pod jednym dachem część mieszkalną i pomieszczenia gospodarcze, z wyjątkiem stodoły stojącej samodzielnie. Z uwagi na wąskie działki, budynek mieszkalny ustawiany był szczytowo do drogi. Od Łosic na północy, do Włodawy na południu występuje typ chałupy podlaskiej, ustawionej szczytem do drogi, nakrytej dachem półszczytowym. Wśród tych chałup występuje kilka odmian: z podcieniem narożnym od ulicy, z podcieniem narożnym od podwórza, z wnęką w części gospodarczej, ale najwięcej chałup bez podcieni. Jeszcze w okresie międzywojennym, w okolicach Sławatycz było kilka wsi z tzw. osadnictwem holenderskim. Nie byli to Holendrzy, lecz osadnicy niemieccy sprowadzeni tu z Pomorza, chętnie nazywający się Holendrami.

Region lubelsko – nadwiślański ciągnący się wąskim pasem wzdłuż Wisły charakteryzuje się występowaniem chałup wąskofrontowych, jednotraktowych o układzie amfiladowym, z wejściem w środku ściany szczytowej. Spotykamy tu trzy podstawowe formy: chałupy z podcieniem wspartym na słupkach, z podcieniem nadwieszonym (rodzaj wydłużonego, wysuniętego okapu) i chałupy bez podcieni.

Region urzędowski charakteryzuje się występowaniem chałup szerokofrontowych z podcieniem wzdłużnym, często zwanym też kalenicowym. Za jego centrum uznaje się Urzędów z obszernymi przyległymi przedmieściami. Domy wiejskie tego typu poza okolicami Urzędowa, spotykamy również sporadycznie w powiatach: hrubieszowskim (Mircze, Żuków), tomaszowskim, biłgorajskim i łukowskim.

W południowej części Lubelszczyzny, na terenie powiatu biłgorajskiego i części zamojskiego, etnografowie wyróżnili region biłgorajski. Chałupy wznoszone były z bali lub półbali (opołów), zwęglowanych na jaskółczy (rybi) ogon z dużymi ostatkami. Zrąb nakryty był wysokim

dachem czterospadowym, pokrytym strzechą w górnej partii, zaś część dolna przy okapie (czasem do 1/3 wysokości połaci) pobita jest deskami. Dach taki zwany jest często dachem podkasanym.

Starsza zabudowa wiejska różniła się często z uwagi na rodzaj osadnictwa, a więc związana była z tradycjami budowlanymi, z jakimi docierali tu osadnicy koloniści, czy to niemieccy, czy też włoscy lub tatarscy.

W wieku XVII obcym elementem osadniczym są osady tatarskie oraz od końca XVIII wieku prężne osadnictwo niemieckie (okolice Cycowa i Włodawy). To zróżnicowanie osadnicze miało swój oddźwięk w tworzeniu się lokalnych form i typów budownictwa. Szczególnie widoczne jest to w formie domów kolonistów niemieckich, ich rozplanowaniu, gabarycie i kształcie dachu oraz urządzeniach ogniowych. Są one dużo większe, okazałsze, często dwutraktowe, z rozbudowanymi urządzeniami ogniowymi, nakryte wysokimi dachami, często pokrytymi dachówką. Chałupy rusińskie (ukraińskie) niewiele różnią się od budynków mieszkalnych we wsiach polskich, choć w okresie międzywojennym są nieco większe, dwutraktowe, często z zastosowaniem bogatej dekoracji snycerskiej, szczytów dachów, nadokienników, drzwi i zrębu.

Wspomnieć tu należy również o domach wiejskich osadników żydowskich, które nie różniły się wyglądem od chłopskich. Nawet tam, gdzie były większe kolonie żydowskie, nie wytworzyły odrębnego typu architektonicznego.

Powracając do polskiego budownictwa wiejskiego nadmienić należy, że jeszcze w okresie międzywojennym spotykana była tzw. zabudowa okólna (okólniki) np. w Załuczu Starym, Wirykach czy Stulnie.

b) Cmentarze

Niemal do końca XVIII w. cmentarze funkcjonowały w powiązaniu z kościołami parafialnymi ulokowanymi w centrach miast i wsi, co niewątpliwie sprzyjało częstym wybuchom groźnych epidemii. Dopiero w ustawach z k. XVIII w. (władze austriackie i rosyjskie) wprowadzono nakazy likwidacji cmentarzy przykościelnych i lokowania nowych, już poza obrębem zabudowy. Najszybciej zarządzenia weszły w życie na terenie dużych miast Lubelszczyzny (Chełm 1780, Lublin 1794, Zamość 1812), natomiast w małych parafiach niejednokrotnie nowe cmentarze powstawały dopiero pod koniec 1 połowy XIX w.

Lubelszczyzna była swoistym tygłem kultur i religii, co znalazło swój wyraz w zakładaniu cmentarzy wyznaniowych, powstających w miarę osiedlania się tu wyznawców różnych konfesji. Stąd na terenie województwa lubelskiego występują cmentarze: rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne, ewangeliczne, żydowskie, tatarskie, polskokatolickie. W zasadzie cmentarze te funkcjonowały oddzielnie, jednak w większych miastach (np. Lublin, Zamość, Chełm) cmentarze chrześcijańskie były położone w jednym miejscu, rozdzielone jedynie murem. Wielkość i formy rzymskokatolickich nekropolii są zróżnicowane. Zdecydowana większość to obiekty zajmujące powierzchnię 1–2 ha, podzielone na kwatery, z wytyczonymi alejkami. Niektóre, jak wcześniej wspomniane cmentarze w Lublinie czy Zamościu, zajmują powierzchnię kilkunastu hektarów, ze znaczną ilością kwater, alejkami i obiektami sakralnymi typu – kościoły bądź kaplice cmentarne. Na przeciwnym biegunie znajdują się cmentarze mniejszości religijnych, zazwyczaj niewielkie, z nieczytelnymi kwaterami, pozbawione alejek.

Poza cmentarzami wyznaniowymi, na terenie województwa lubelskiego mamy także nielicznie zachowane cmentarze epidemiczne, wspólne dla wszystkich wyznań, gdzie jak sama nazwa wskazuje grzebano ofiary licznych epidemii. Z czasem powstała jeszcze jedna kategoria cmentarzy – wojenne, zlokalizowane na terenach, na których toczono działania frontowe. Cmentarze te posiadają zróżnicowaną postać, gdyż występują jako samodzielnie funkcjonujące, jak też w postaci pojedynczych mogił (zazwyczaj zbiorowych) oraz kwater tzw. wojennych na cmentarzach wyznaniowych.

Na terenie województwa lubelskiego ok. 260¹¹ cmentarzy jest wpisanych do rejestru zabytków. Są 132 zidentyfikowane cmentarze żydowskie 72 ewangeliczne, ok. 150 cmentarzy

---

¹¹ Dane liczbowe pochodzą z pisma Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie z dn. 18 czerwca 2019 r. znak KD.5120.5.1.2019.

wojennych (ta liczba nie zawiera mogił oraz kwater wojennych na cmentarzach parafialnych). Cmentarzy rzymskokatolickich jest ok. 160 (bez dawnych przykościelnych).

Stan zachowania cmentarzy rzymskokatolickich jest zróżnicowany, znajdujące się na ich terenie najstarsze nagrobki niejednokrotnie wymagają zabiegów konserwatorskich.

W znacznie gorszym stanie znajdują się cmentarze innych wyznań, szczególnie dotyczy to cmentarzy kolonistów oraz cmentarzy żydowskich, wśród których w niewielkiej części zachowały się macewy bądź tablice upamiętniające miejsce ich istnienia. Brak właściwej opieki powoduje, iż większości z nich grozi całkowite unieczystnienie w terenie, m.in. ten los może spotkać cmentarze w Kraśniczynie czy Świerżach. W tym miejscu należy podkreślić, iż sporadycznie podejmowane lokalne inicjatywy mające na celu uporządkowanie cmentarzy żydowskich - nie rozwiązują problemu.

Inna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do cmentarzy greckokatolickich, co zazwyczaj wynika z przejmowania ich przez parafie rzymskokatolickie. Wobec wysiedleń w 1947 r. (akcja Wisła) ludności ukraińskiej m.in. grekokatolików, widoczny jest brak opieki nad opuszczonymi, zabytkowymi nagrobkami tego wyznania. Niekiedy lukę tę wypełniają lokalne społeczności lub regionaliści. Pomimo to należy odnotować kilka przykładów cmentarzy tego wyznania, które znajdują w szczególnie złym stanie, m.in.: Machnów Stary i Tarnoszyn.

Województwo Lubelskie jest obszarem, na którym zwłaszcza w okresie I i II wojny światowej toczyły się istotne działania wojenne. W związku z tym znajduje się tutaj duża liczba cmentarzy wojennych, które w ostatnich latach były porządkowane dzięki często aktywności lokalnych społeczności, w tym przede wszystkim szkół. Wynikało to ze wzrostu świadomości co do wagi obiektów cmentarnych dla pielęgnowania dziedzictwa materialnego, jakie powstało w samorządach. Buduje to postawy patriotyczne, a także szacunek dla dziejów kraju. Trzeba podkreślić, że tego typu działania prowadzi na cmentarzach austriackich z I wojny światowej organizacja „Austriacki Czarny Krzyż”, która przekazuje fundusze lokalnym władzom na właściwe utrzymanie cmentarzy. Jako pozytywny przykład odnowy wojennych cmentarzy w ostatnich latach trzeba wymienić m.in. cmentarz żołnierzy polskich i austriackich z I wojny światowej i polskich z II wojny światowej na lubelskim cmentarzu przy ul. Białej.

„Kształt powierzchni większości cmentarzy wojennych¹² oparty był na planie prostokąta ewentualnie kwadratu. Nie brak jednak i założeń oryginalnych: cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie, cmentarz Balonna" w Dęblinie, cmentarz w Chruślankach Józefowskich i jeden z cmentarzy w Nowej Woli, cmentarz w lesie Baran (Nowa Wola), w Uścimowie Kolonii, w Wólce Łubkowskiej, w Niedźwiadzie, w Kamieniu.

Zdecydowana większość cmentarzy to obiekty nie przekraczające rozmiarów 50 na 50 metrów. Są jednak i obiekty większe: cmentarz wojenny przy ul. Białej w Lublinie (1,1 hektar), cmentarz Balonna" w Dęblinie, cmentarz w lesie Krzywda, cmentarze w Bobach, Borkowiźnie, Borowie, Bychawce, Bychawie, Bystrzycy, Chodlu, Dębszczyźnie, Izdebnie, Kamieniu, Kraśniku, Kurowie, Mazanowie, Piotrkowie – na wzgórzu, w Sosnowie i Wierzchowiskach.”

„Najczęściej powierzchnie cmentarzy wyodrębnione są z otoczenia za pomocą ogrodzeń, rowów lub wałów. Zdecydowana większość ma formę płaskich powierzchni grzebalnych z płaskimi mogiłami lub mogiłami-kopcami. Specyfiką cmentarzy I wojny światowej na Lubelszczyźnie są wysokie mogiły ziemne, a nawet duże kopce. Szczególnie okazałe mogiły-kopce spotykamy w Borzechowie, Bychawce, Charleżu, Chodlu, Izdebnie, w Łańcuchowie, Nowej Woli, dwa kopce w Piotrkowie oraz dwa kopce w Tuszowie. Oprócz tego wysokie mogiły występują na cmentarzach wojennych w Adelinie, Borowie, Bystrzycy, Garbowie, lesie Krzywda, Młodziejowie, Piotrkowie (koło dawnego folwarku), Piotrkówku, Piotrowicach, Sobieszczanach, Trawnikach, Wierzchowiskach i Zaraszowie. Kilka obiektów ma po prostu postać samodzielnie stojących kopców ziemnych.”

„Najprostszym rodzajem kopca-cmentarza jest ścięty stożek o okrągłej podstawie (Ciechanki). Pozostałe mają podstawę kwadratową i zbudowane są tarasowo (patrz:

¹² Cytaty pochodzą z książki: M. Dąbrowski, Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim, Lublin 2004 r.

Kielczewice Dolne, Niedrzwica Kościelna, Paprotnia). Charakterystyczne, że wysokich mogił i kopców nie spotyka się na kwaterach wojennych w obrębie cmentarzy parafialnych.”

„Jako ogrodzenie cmentarzy wojennych na Lubelszczyźnie władze austro-węgierskie stosowały najczęściej wał ziemny (2-4 metry szerokości i 1-2 metry głębokości) z towarzyszącym mu zwykle rowem.”

„Należy podkreślić obowiązującą na cmentarzach wojennych zasadę jednolitości stosowanych nagrobków. Niezależnie od materiału (drewno, żeliwo, beton, kamień) i formy (krzyż, stela, tablica) wytwarzano je zawsze w większych seriach jednakowych egzemplarzy. Dążono do tego, aby także na grobach żołnierskich zachować charakterystyczny dla wojska porządek i uniformizm.”

„Celem zakładania cmentarzy wojennych było przede wszystkim zapewnienie żołnierzom godnego miejsca pochówku. W czasach I wojny światowej odnosiło się to także do grobów strony przeciwnej. Usytuowane w krajobrazie cmentarze wojenne miały być świadectwem krwawych zmagani Wielkiej Wojny, jak określono początkowo działania wojenne. Cmentarze miały przypominać, że spoczywają na nich ludzie, którzy zginęli za swoją ojczyznę i należy im się za to spokój i szacunek. Myślą przewodnią cmentarzy wojennych było także to, by dawały obecnym i przyszłym pokoleniom przykład wierności, posłuszeństwa i bohaterstwa, aż do śmierci. Celom tym podporządkowano odpowiedni dobór inskrypcji oraz symboliki nagrobnej. Wiele tekstów nawiązuje do tradycji chrześcijańskiej (fragmenty Biblii odwołujące się do cnoty wierności, poświęcenia za przyjaciół itd.) lub antycznej (tekst nawiązujący do Termopil). Wiele epitafiów oddaje hołd poległym, z imiennym upamiętnieniem nazw oddziałów oraz miejsca bitwy i daty bitwy. Formuły PRO PATRIA (za Ojczyznę) oraz REQUIESCANT IN PACE (niech spoczywają w pokoju) odnoszono w takim samym stopniu do swoich żołnierzy, jak i do pochowanych nieprzyjaciół. Barbarzyństwo II wojny światowej spowodowało, że zabrakło takich odruchów w latach i w czasach powojennych.”

„Podobną funkcję co napisy spełniać miała także ornamentyka grobów. Do symboliki wojskowej nawiązywały motywy lancy, mieczy, szabli czy skrzyżowanych szpad. Elementami tradycji antycznej były liście laurowe, a na grobach niemieckich - ich germański odpowiednik - liście dębu. Przejawem nowożytnej niemieckiej tradycji wojskowej były znaki Żelaznego Krzyża. Oczywiście, najpowszechniejszym symbolem nagrobnym był znak krzyża, powtarzający się na kaplicach, pomnikach i nagrobkach. Ustawiano go praktycznie na wszystkich grobach, choć mogli być w nich pochowani także Żydzi i muzułmanie. Zgodnie z tradycją tych ziem krzyż traktowano jako uniwersalny znak nagrobnym, tym bardziej że w warunkach panujących na pobojuwiskach nie było możliwości ustalania wyznania poszczególnych żołnierzy. Dlatego na grobach żołnierzy austro-węgierskich i niemieckich stawiano krzyże łacińskie, na grobach żołnierzy rosyjskich - krzyże prawosławne. Jak za życia żołnierzy różnych narodowości, języków i religii łączył ten sam mundur i komenda wojskowa, tak po śmierci łączył ich ten sam rodzaj krzyża.”

„Przestrzennym dopełnieniem symboliki cmentarzy wojennych miały być posadzone na nich drzewa, które znakomicie wkomponowywały obiekty w miejscowy krajobraz. Po latach właśnie one ułatwiają ich odnalezienie i zabezpieczają przed całkowitą likwidacją, zwłaszcza że nasadzenia stosowano głównie na obrzeżach cmentarzy. Najczęściej spotykanymi gatunkami są dęby, lipy, brzozy, akacje, klony, topole, sosny, czereśnie, kasztanowce. Nieco rzadziej - świerki, modrzewie, jesiony, olchy, wierzby, grusze oraz krzewy leszczyny, tarniny i głogu. Do naszych czasów zachowała się tylko część pierwotnych nasadzeń (Boby, Borów, Dratów, Młó-dziejów, Niedrzwica Duża, Piotrków, Piotrowice, Rybczewice, Trawniki). Wiele z tych okazałych drzew zasługuje dziś na ochronę należną pomnikom przyrody.”

c) Zabytki ruchome

Zabytki ruchome chronione są w dwojaki sposób: poprzez wpis do rejestru zabytków prowadzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz poprzez wpis do inwentarza muzealiów. Wpisy te nie dublują się. Według aktualnych danych LWKZ na terenie województwa lubelskiego wpisanych do rejestru zabytków zostało ok. 20.000 obiektów ruchomych.

– Zgromadzone w zbiorach muzealnych

Muzea stanowią najważniejszą formę organizacyjną ochrony zabytków ruchomych. Do głównych zadań muzeów należy gromadzenie, przechowywanie, zabezpieczanie i konserwacja dóbr kultury, urządzenie wystaw, udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych, katalogowanie i naukowe opracowywanie muzealiów, a także prowadzenie działalności edukacyjnej i wydawniczej oraz prac badawczych i naukowych.

Na terenie województwa lubelskiego działa wiele muzeów, niektóre wielodziałowe, podległych Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz władzom samorządowym różnego szczebla. Poniżej zestawienie:

1. Państwowe Muzeum na Majdanku, Droga Męczenników Majdanka 67, 20 – 325 Lublin,
  - 1.1. Oddział Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu, ul. Ofiar Obozu 4, 22 – 670 Bełżec,
  - 1.2. Oddział Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze, 22 – 200 Włodawa,
2. Muzeum Lubelskie w Lublinie, ul. Zamkowa 9, 20 – 117 Lublin,
  - 2.1. Oddział Historii Miasta Lublina, pl. Łokietka 3, 20 – 109 Lublin,
  - 2.2. Oddział Martyrologii „Pod Zegarem”, ul. Uniwersytecka 1, 20 – 029 Lublin,
  - 2.3. Oddział Muzeum Literackie w Lublinie:
    - i. Muzeum Józefa Czechowicza, ul. Złota 3, 20 – 012 Lublin,
    - ii. Muzeum Dworek Wincentego Pola, ul. Kalinowszczyzna 13, 20 – 129 Lublin,
  - 2.4. Oddział Muzeum Literackie w Nałęczowie:
    - i. Muzeum Stefana Żeromskiego w Nałęczowie, ul. Żeromskiego 2, 24 – 140 Nałęczów,
    - ii. Muzeum Bolesława Prusa w Nałęczowie, al. Małachowskiego 2, 24 – 140 Nałęczów,
  - 2.5. Muzeum Regionalne w Kraśniku, ul. Piłsudskiego 7, 23 – 200 Kraśnik,
3. Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, al. Warszawska 96, 20 – 824 Lublin,
4. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, ul. Rynek 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
  - 4.1. Oddział Muzeum Sztuki Złotniczej, ul. Rynek 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
  - 4.2. Oddział Kamienica Celejowska, ul. Senatorska 11/13, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
  - 4.3. Oddział Dom Kuncewiczów, ul. Małachowskiego 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
  - 4.4. Oddział Przyrodniczy, ul. Puławska 54a, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
  - 4.5. Oddział Zamek w Janowcu, ul. Lubelska 20, 24 – 123 Janowiec,
  - 4.6. Oddział Grodzisko Żmijowiska,
5. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 21 – 132 Kamionka,
6. Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej, ul. Warszawska 12, 21 – 500 Biała Podlaska,
  - 6.1. Oddział Martyrologiczno – Historyczny, ul. Łomaska 21, 21 – 500 Biała Podlaska,
7. Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, ul. Lubelska 55, 22 – 100 Chełm,
8. Muzeum Zamojskie w Zamościu, ul. Ormiańska 30, 22 – 400 Zamość,
  - 8.1. Oddział Barwy i Oręża „Arsenał”, ul. Zamkowa 2, 22 – 400 Zamość,
9. Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim, ul. Jana Pawła II 3, 23 – 300 Janów Lubelski,
10. Muzeum im. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, ul. 3 Maja 11, 22 – 500 Hrubieszów,
11. Muzeum Regionalne im. dr Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, ul. Zamojska 2, 22 – 600 Tomaszów Lubelski,
12. Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego, ul. Czerwonego Krzyża 7, 22 – 200 Włodawa,
13. Muzeum Regionalne w Krasnymstawie, ul. Piłsudskiego 5a, 22 – 300 Krasnymstaw,
14. Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Romanowie, 21 – 518 Sosnówka,
15. Muzeum Regionalne w Łukowie, ul. Piłsudskiego 19, 21 – 400 Łuków,
16. Muzeum Henryka Sienkiewicza w Woli Okrzejskiej, 21 – 480 Okrzeja,
17. Muzeum Ziemi Biłgorajskiej, Pl. Wolności 16, 23 – 400 Biłgoraj,
18. Muzeum Regionalne w Kluczkowicach, 24 – 300 Opole Lubelskie,

19. Muzeum Czartoryskich w Puławach, ul. Czartoryskich 8, 24 – 100 Puławy,

Do najważniejszych prywatnych muzeów należą:

1. Muzeum Archidiecezjalne Sztuki Religijnej w Lublinie, ul. Królewska 10, 20 – 109 Lublin,
2. Muzeum Diecezjalne w Zamościu, ul. Hetmana Zamoyskiego 1, 22 – 400 Zamość,
3. Przedsiębiorstwo Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm” – Lublin S.A. Apteka – Muzeum, ul. Grodzka 5a, 20 – 112 Lublin.

Do Państwowego Rejestru Muzeów w Polsce, prowadzonego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, z terenu województwa wpisane zostały następujące muzea wraz z oddziałami: Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, Państwowe Muzeum na Majdanku, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie, Muzeum Lubelskie w Lublinie, Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej oraz Muzeum Zamojskie w Zamościu. Wymienione placówki wyróżnione zostały za wysoki poziom ich merytorycznej działalności oraz znaczenie zbiorów. W myśl art. 13, pkt. 4 i 5 Ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, uprawnione są do używania nazwy „muzeum rejestrowane” oraz korzystania ze szczególnej pomocy finansowej państwa.

W województwie lubelskim działają również muzea prywatne.

Zgromadzone przez muzea województwa lubelskiego muzealia obejmują przedmioty o trwałej wartości kulturowej (historycznej, naukowej, poznawczej, estetycznej), politycznej lub społecznej, podlegające ochronie prawnej i objęte inwentarzem zabytków w muzeum.

Na terenie województwa funkcjonują również placówki posiadające wyodrębnione ekspozycje o charakterze muzealnym. Funkcjonują m.in. w ramach uczelni, szkół, ośrodków edukacyjnych, izb pamięci. Zasoby o wartości muzealnej zgromadzone są także w kościołach i klasztorach.

Lubelszczyzna jest miejscem powstania pierwszego muzeum na ziemiach polskich. Stworzone zostało w 1801 r. przez ks. Izabelę Czartoryską w Świątyni Sybilli w Puławach. Obecnie funkcjonuje jako Muzeum Czartoryskich w Puławach. Posiada eksponaty z zakresu archeologii, etnografii, numizmatyki, sztuki, historii, techniki oraz bogaty księgozbiór – przechowywane w Świątyni Sybilli, Domu Gotyckim i Szpitalu św. Karola Boromeusza (obiekty powstałe w końcu XVIII i na pocz. XIX w.). Od niedawna kolekcja Czartoryskich stała się własnością państwa. 29 grudnia 2016 roku na Zamku Królewskim w Warszawie Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego prof. Piotr Gliński podpisał z ks. Adamem Karolem Czartoryskim i Fundacją Książąt Czartoryskich umowę zakupu kolekcji. Od 2 stycznia 2017 r. Muzeum Czartoryskich w Puławach stało się samodzielną placówką podległą Miastu Puławy.

Największą instytucją muzealną na terenie województwa oraz obszaru wschodniej Polski jest wielooddziałowe Muzeum Lubelskie w Lublinie. Główną jego siedzibą jest Zamek Lubelski w Lublinie. Funkcję organizatora dla Muzeum pełni Województwo Lubelskie oraz Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Instytucja kultury składa się z 4 oddziałów w Lublinie i 2 oddziałów terenowych. Zbiory Muzeum Lubelskiego podzielone zostały w ramach działów: sztuka, numizmatyka, archeologia, etnografia, militaria, historia, zbiory biograficzno - literackie.

Drugą pod względem wielkości placówką muzealną na terenie Lubelszczyzny jest Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, podzielone na 6 oddziałów:

- Muzeum Sztuki Złotniczej, które jako jedyna placówka w Polsce zajmuje się wyłącznie złotnictwem. Podstawę zbiorów stanowi kolekcja dawnych sreber, przekazanych w darze przez Jędrzeja Jaworskiego w 1978 r. Znajdują się tu srebra kultowe wyznań chrześcijańskich i judaika z XV – XX w., srebra stołowe polskich i zagranicznych ośrodków złotniczych oraz kolekcja polskiego złotnictwa współczesnego. Oddział pozyskał cenną kolekcję narzędzi i maszyn stanowiących unikatowe, niemal kompletne wyposażenie XIX – wiecznego warsztatu złotniczego.
- Oddział Kamienica Celejowska, w którym gromadzone są eksponaty z dziedziny malarstwa, rysunku, grafiki, rzemiosła artystycznego, archeologii i historii. Zbiory

związane są głównie z kulturą mieszczańską i tradycjami artystycznymi miasta, w szczególności malarstwa z lat 1923 – 1939, powstałego w kręgu artystycznym prof. Tadeusza Pruszkowskiego.

- Oddział Dom Kuncewiczów, który gromadzi zbiory związane z życiem i dziełem Marii i Jerzego Kuncewiczów, dziejami i kulturą inteligencji polskiej XIX i XX w.
- Oddział Przyrodniczy, który gromadzi zbiory z dziedziny geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, pochodzące z terenu Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Posiada bardzo cenną kolekcję paleontologiczną z ważnymi dla nauki okazami z profili stratygraficznych przełomu kredy i trzeciorzędu.
- Oddział Zamek w Janowcu posiada liczne zabytki archeologiczne z prac prowadzonych na zamku. W sąsiedztwie zamku w XVIII – wiecznym dworze prezentowane jest wyposażenie typowej siedziby ziemiańskiej, na które składają się obiekty z dziedziny malarstwa i rzemiosła artystycznego. W budynkach gospodarczych pokazywana jest wystawa etnograficzna i zabytkowe pojazdy konne. Kolekcja etnograficzna w zbiorach oddziału obejmuje głównie przedmioty związane z rybołówstwem, tkactwem, garbarstwem i garncarstwem pozyskane z terenu powiatu puławskiego. Szczególnie cenne są: zbiory tkanin z ośrodka tkactwa w Żyrzynie, Baranowie i Żerdzi oraz kolekcja ceramiki baranowskiej.
- Grodzisko Żmijowiska, który obejmuje trwałą opieką relikty wczesnośredniowiecznego grodziska, prowadzi badania z zakresu archeologii, udostępnia obiekt do zwiedzania i organizuje warsztaty archeologii doświadczalnej.

Wyjątkową pozycję zarówno ze względu na siedzibę, jak i ekspozycję historycznych wnętrz zajmuje Muzeum Zamoyskich w Kozłówce. Jest to jedyne muzeum – rezydencja na terenie województwa lubelskiego. Mieści się w dawnym zespole pałacowo – parkowym od 1799 roku należącym do Zamoyskich. Główną ekspozycją muzeum są wnętrza, urządzone w stylu II Cesarstwa, z zachowaniem autentycznego wystroju z przełomu XIX i XX wieku w znacznej części, autentycznego wyposażenia, zgromadzonego przez Konstantego Zamoyskiego od lat 70. XIX w. do 1 ćw. XX w. Osobną ekspozycją jest Galeria Socrealizmu, prezentująca sztukę z lat 1948 – 1956 w odpowiedniej scenograficznej i muzycznej oprawie. Ponadto w jednym z budynków zespołu pałacowego mieści się Powozownia, w innym – sala wystaw czasowych.

Bogactwo kultury ludowej oraz dziedzictwo historii kultury materialnej regionu – wsi, miasteczek, miast, obiektów handlowych i usługowych oraz instytucji życia publicznego prezentuje Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, jako czołowa placówka tego typu na Lubelszczyźnie. Szczególną uwagę przykuwają ekspozycje – sektor Wyżyna Lubelska i Roztocze, odtwarzające historyczne układy wsi i zagród, z reprezentatywnymi dla tych regionów obiektami architektury drewnianej, ekspozycja średniozamożnego dworu ziemiańskiego w 1939 r. (dwór z Żyrzyna) wraz z ogrodem dworskim, cerkiew z Tarnoszyna oraz kościół z Matczyna (obiekty pełniące jednocześnie funkcje muzealne i sakralne).

Z uwagi na walory architektoniczne zajmowanych przez muzea budynków wymienić należy: Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego we Włodawie (3 budynki d. zespołu synagogałnego z XVIII i XIX w.), Muzeum Regionalne w Krasnymstawie (budynek kolegium jezuickiego z lat 1695 – ok. 1740), Muzeum Regionalne w Łukowie (konwikt z 1730 r. fundacji biskupa Konstantego Felicjana Szaniawskiego), Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie (dworek barokowo – klasycystyczny zw. Du Château z 1791 r.).

Muzeum Zamojskie w Zamościu zlokalizowane jest w zespole kamienic przy ul. Ormiańskiej pochodzących z drugiej i trzeciej ćwierci XVII w., które stanowią niepowtarzalny w skali kraju zabytek o silnie zaakcentowanym orientalnym charakterze. Zasoby Muzeum Zamojskiego stanowi ok. 33.000 muzealiów zinwentaryzowanych w ośmiu działach tematycznych: sztuki, archeologii, etnografii, historii, militariów, numizmatyki, techniki i przyrody. Do najcenniejszych zaliczyć można XVIII – wieczne rzeźby drewniane o treści sakralnej wykonane we Lwowie, kolekcję malarstwa portretowego z pałacu Zamoyskich w Klemensowie oraz obrazy Maksymiliana Gierymskiego, Olgi Poznańskiej, Józefa Mehoffera, Józefa Brandta, unikalną komodę „certosina” z ok. 1700 r., czy zespół obiektów pozyskanych podczas badań cmentarzysk w Masłomęczu, skarb ozdób brązowych

z Leszkowic. Muzeum posiada także zbiór zabytkowej broni, oporządzenia i umundurowania wojskowego od czasów średniowiecza po II wojnę światową.

Muzeum Barwy i Oręża „Arsenał” będący oddziałem Muzeum Zamojskiego w Zamościu mieści się w budynku arsenału, którego początki sięgają lat 80. XVI w. Muzeum gromadzi militaria i archiwalia związane z historią wojskowości, a w szczególności z wojennymi i wojskowymi losami miasta i Zamojszczyzny.

Muzeum Chełmskie w Chełmie posiada kolekcję eksponatów podzieloną na 6 kategorii: archeologia, etnografia, historia, numizmatyka, przyroda, sztuka. Najciekawsze zabytki historyczne prezentowane są na wystawie stałej „Dzieje Chełma i regionu w latach 1392 – 1944”. Zasoby muzeum rozmieszczone są w czterech budynkach zabytkowych: d. Kolegium Pijarów z 1 poł. XVII w., d. drukarni „Zwierciadło” z XX w., kamienicy mieszczańskiej z 2 poł. XIX w., d. kościele unickim pw. św. Mikołaja z pocz. XVIII w.

Na uwagę zasługuje także największy na Lubelszczyźnie zbiór ikon liczący ponad 1300 obiektów (najstarsza ikona „Ścięcie św. Jana” datowana na XVII w.) oraz tematyczna kolekcja malarstwa polskiego dawnego i współczesnego „Konie, jeźdźcy, zaprzęgi” – zgromadzone w Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej.

Dawne tradycje rzemieślnicze upamiętnia także zabytkowa zagroda mieszczańska tzw. Zagroda Sitariska, pełniąca rolę stałej ekspozycji (fili) Muzeum Ziemi Biłgorajskiej w Biłgoraju (o profilu regionalnym).

Szczególny charakter posiadają muzea biograficzne: Muzeum Dworek Wincentego Pola w Lublinie, Muzeum Stefana Żeromskiego w Nałęczowie oraz Muzeum Bolesława Prusa w Nałęczowie. Wymienione placówki stanowią Oddziały Muzeum Lubelskiego w Lublinie. Do omawianej grupy należą także: Muzeum Henryka Sienkiewicza w Woli Okrzejskiej oraz Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Romanowie. Ta ostatnia placówka posiada profil biograficzny i literacki. Gromadzi pamiątki związane z życiem i twórczością J. I. Kraszewskiego oraz jego rodziny. Szczególne miejsce zajmują obrazy, rysunki i grafika. Autorem znacznej części jest sam Kraszewski. Muzeum posiada także zbiór listów pisarza i jego rodziny, rękopis powieści „Starosta warszawski”, dziennik podróży do Odessy ze szkicownikiem. Do stałej ekspozycji należy wystawa zatytułowana „Życie i twórczość Józefa Ignacego Kraszewskiego”. Eksponaty prezentowane są we wnętrzach dworu z lat 1806 – 1812, położonego w zabytkowym parku.

„Chata” Stefana Żeromskiego w Nałęczowie jest oryginalną pracownią pisarza, zbudowaną w stylu zakopiańskim w 1905 r. według projektu Jana Koszycz – Witkiewicza. Stanowi jedno z najstarszych muzeów literackich w Polsce. Kolekcja jest zbiorem pamiątek artystyczno – historycznych zgromadzonych przez autora.

Dom Marii i Jerzego Kuncewiczów – Oddział Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym, to biograficzne muzeum związane z trojgiem pisarzy: Marią i Jerzym Kuncewiczami oraz Janem Józefem Szczepańskim. W willi „Pod Wiewiórką” przy ul. Małachowskiego 19 w Kazimierzu Dolnym prezentowane jest wyposażenie i wygląd poszczególnych pomieszczeń z czasu, gdy mieszkali tu Kuncewiczowie.

Do omawianej grupy muzeów zalicza się także Muzeum Literackie im. Józefa Czechowicza oddział Muzeum Lubelskiego w Lublinie. W swoich zbiorach przechowuje m.in. różnorodne dokumenty, notatki, korespondencję poety, fotografie rodzinne i zdjęcia jego autorstwa. Zebrane zostały także portrety pisarzy lubelskich i archiwalia literackie m.in. Konrada Bielskiego, Wacława Iwaniuka, Kazimierza Jaworskiego. Na uwagę zasługuje wystawa „Historia miejsca. Dzieje kamienicy i rodziny Riabininów”, w którym to obiekcie muzeum ma swoją siedzibę od 2003 r. Ponadto w muzeum jest księgozbiór składający się z ok. 10.000 pozycji, bogaty zbiór czasopism, plakatów, nagrań magnetofonowych, wycinków prasowych, druków okolicznościowych i innych materiałów dokumentujących życie literackie miasta i regionu.

Grupę muzeów martyrologicznych (4) otwiera Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie. Zajmuje teren byłego obozu koncentracyjnego na Majdanku wraz z 70. zabudowaniami poobozowymi, Pomnik Walki i Męczeństwa oraz Mauzoleum (wpisane do rejestru zabytków dnia 22.03.1991 r. pod nr A/1029). Zgromadzone zbiory stanowią zabytki związane z funkcjonowaniem obozu koncentracyjnego na Majdanku oraz przedmioty

artystyczne wytwarzane przez więźniów (rysunki, pierścionki, papierośnice, popielniczki), dzieła sztuki współczesnej, głównie o tematyce antywojennej.

Muzeum posiada swój oddział w Bełżcu, gdzie większość muzealiów stanowią rzeczy znalezione w wyniku badań archeologicznych, prowadzonych na terenie byłego obozu zagłady.

Do grupy muzeów martyrologicznych należy Oddział Martyrologii „Pod Zegarem” Muzeum Lubelskiego w Lublinie, Oddział Muzeum Na Majdanku - w Bełżcu oraz w Sobiborze.

Grupę muzeów specjalistycznych reprezentuje na Lubelszczyźnie Apteka – Muzeum przy Przedsiębiorstwie Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm – Lublin” S.A., mająca swoją siedzibę w zabytkowej kamienicy przy ul. Grodzkiej 5a w Lublinie. Utworzone zostało w celu ochrony dóbr kultury z dziedziny farmacji w 1984 r. Zgromadzone eksponaty w liczbie 1.210, stanowią wyposażenie apteki. Na dziewiętnastowiecznych meblach prezentowane są m.in. naczynia i opakowania, sprzęt aptekarski, dokumentacja oraz księgozbiór liczący 2035 pozycji. Do wyróżniających się eksponatów należą naczynia kryształowe, naczynia ze szkła mlecznego i kolorowego oraz fajansowe wazoniki, puszki i czarka z baraniami główkami. Znajdują się tu także: saturator, inhalatory oraz aptekarskie wagi wiedeńskie. Apteka – Muzeum jest jedyną tego typu placówką w naszym regionie. W Zamościu istnieje Izba Pamięci przy aptece Rektorskiej. Posiada identyczny profil, lecz skromniejsze zbiory, pochodzące z Zamościa i okolic.

– Zgromadzone poza zbiorami muzealnymi

Zabytki ruchome wpisane do rejestru w przypadku województwa lubelskiego w 99% zgromadzone są w obiektach sakralnych. Zasoby związane z budowlami o charakterze świeckim są niewielkie. Taki stan rzeczy wynika przede wszystkim z uwarunkowań historycznych, tj. wydarzeń wojennych, małej stabilności własności (podzielność majątku, nacjonalizacja, częste zmiany własnościowe itp.), a nade wszystko ze spowodowanego owymi wydarzeniami braku ciągłości w posiadaniu majątku i sprawowaniu nad nim opieki. W szczególności uwagi te odnoszą się do zabytków znajdujących się w ręku prywatnym, w pałacach, dworach, kamienicach itd.

Najwięcej ruchomych obiektów zabytkowych spoza zbiorów muzealnych znajduje się we wnętrzach sakralnych, w szczególności w kościołach i klasztorach. Najczęściej tworzą one zharmonizowane z wnętrzem zespoły, służąc określonym celom liturgicznym i kultowym. Składają się nań przede wszystkim: ołtarz główny i ołtarze boczne, organy, chrzcielnica, ambona, ławki, stalle, konfesjonały, obrazy, epitafia, a także malowidła ściennie, witraże itd.

Ulokowany tak wystrój stale zmieniał się i ewoluował, stąd w większości przypadków składają się nań (uzupełniając się i przenikając we wnętrzu) warstwy wielu artystycznie – historycznych cech od gotyku po XX wiek.

Wyjątkowo cenne wyposażenie i wystrój posiadają świątynie w typie renesansu lubelskiego, stanowiąc element charakterystyczny dla naszego województwa. Należą do nich m.in.: kościoły parafialne w Czemiernikach, Kraśniku, Uchaniach i Turobinie oraz kościół rektoralny św. Ducha i kościół parafialny pw. Nawrócenia św. Pawła w Lublinie, kościół farny w Kazimierzu Dolnym i kościół katedralny w Zamościu.

Czołowe miejsce wśród kościołów o cennym wystroju i wyposażeniu zajmują: Archikatedra pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Lublinie, Kaplica pw. Trójcy Świętej w Lublinie, kościół poreformacki w Białej Podlaskiej, kościół Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie, kościół pw. św. Anny w Kodniu, kościół św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Ostrowie Lubelskim, kościół św. Mikołaja w Międzyrzeczu Podlaskim, kościół pw. św. Ludwika we Włodawie, kościoły parafialne w Kraśniku, Opolu Lubelskim, Lubartowie, Ostrowie.

Duże nasycenie zabytków ruchomych występuje w obiektach klasztorach, m.in.: zespół klasztorny oo. karmelitów w Woli Gułowskiej, zespół klasztorny oo. dominikanów w Lublinie, czy zespół klasztorny oo. karmelitów bosych w Lublinie.

Ważne miejsce zajmuje także budownictwo drewniane zarówno cerkiewne, jak i rzymskokatolickie, np.: kościół par. w Rzeczycy Księżej, kościół par. w Tomaszowie

Lubelskim, kościół filialny w Chłopiatynie (d. cerkiew), cerkiew w Hrebennem /gm. Lubyca Królewska/, cerkiew prawosławna w Horostycie.

d) Zabytki archeologiczne

Zabytek archeologiczny (w rozumieniu ustawy o zabytkach – art. 3 pkt. 4) to „zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. Ta szeroka definicja określa jednocześnie potencjalnie duży zasób zabytków archeologicznych, na które składają się zarówno tzw. stanowiska archeologiczne (obiekty i warstwy kulturowe zlokalizowane w terenie), jak i ruchome zabytki (przedmioty) z nich pochodzące. Zabytki archeologiczne są częścią dziedzictwa kulturowego. Europejska konwencja o ochronie archeologicznego dziedzictwa kulturowego uznaje je za źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych”. Tym samym mamy wskazane dwa wymiary jego ochrony – poznawczy (naukowy) i zachowawczy. Tendencje te od dawna ścierają się zarówno w teorii, jak i praktyce ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Są to jednocześnie dwa podstawowe kierunki w konserwatorstwie określające odpowiednio:

I – badania wykopaliskowe, dokumentacyjne i inne, prowadzące do poznania poszczególnych stanowisk, zabytków czy problemów związanych z szeroko rozumianą przeszłością, w tym zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia zniszczeniem lub uszkodzeniem substancji zabytkowej (nawarstwień, obiektów, materiałów i ich kontekstów),

II – działania zmierzające do zachowania dla przyszłych pokoleń jak największej części archeologicznego dziedzictwa kulturowego w niezmienionej formie (także nienaruszonego i nie przekształconego w wyniku badań).

W przypadku stanowisk i zabytków archeologicznych istotnym pytaniem jest zawsze kwestia chronologii. Do niedawna za elementy składowe archeologicznego dziedzictwa kulturowego uznawano jedynie pozostałości po kulturach i ludach pradziejowych (do V/VI w.) oraz społeczeństwie wczesnośredniowiecznym (na ogół do połowy XIII wieku). Z takimi właśnie stanowiskami mamy w większości do czynienia w zasobie ewidencji konserwatorskiej. W ostatnich latach nastąpił jednak wyraźny przełom i zmiana w rozumieniu archeologii. Wykształciła się cała odrębna specjalizacja, określana jako archeologia staropolska (lub nowożytna). W kręgu jej zainteresowań pozostają obiekty i nawarstwienia związane z historyczną przeszłością. Nie można zatem poprowadzić istotnej granicy między archeologią a innymi dyscyplinami. W odniesieniu do czasów historycznych nie jest to więc czas, a raczej sposób pozyskiwania (wykopaliska) i charakter źródeł (szeroko pojęta kultura materialna). Wyjaśnienie to jest bardzo istotne, bowiem szeroko rozumiana archeologia obejmuje w rzeczywistości znacznie większy zakres rzeczowy i przestrzenny niż wynika to choćby z ewidencji konserwatorskiej. Nie zawsze za stanowiska archeologiczne są bowiem uznane historyczne miasta (i miasteczka) czy też otoczenia obiektów architektury (dworów, zamków, kościołów itd.), które same w sobie stanowią istotną wartość w ochronie zabytków.

W zakres ochrony zabytków archeologicznych wchodzi także zagadnienia związane z przechowywaniem i udostępnianiem materiałów ruchomych, gromadzonych jako efekt badań terenowych. Specyfika źródeł archeologicznych, wynikająca z ich masowości (w trakcie badań odkrywane są bardzo liczne zespoły ceramiki, krzemieni, kafli itp.) i różnorodności oraz permanentnego powiększania zasobów po każdym sezonie wykopaliskowym, stawia przed archeologami specjalne zadania.

– Archeologiczne dziedzictwo kulturowe w systemie ochrony zabytków

Aktualnie prowadzona polityka konserwatorska zakłada tzw. zintegrowaną ochronę dziedzictwa kulturowego, co w praktyce oznacza równoprawny, wieloelementowy system, w którym niepoślednią rolę odgrywają stanowiska i zabytki archeologiczne. Jest to szczególnie rodzaj zabytków, bowiem ich istnienie rzadko ukazują szczątki nadziemne, natomiast znakomita większość z nich jest obecna pod ziemią i ujawnia się najczęściej dopiero w momencie ich niszczenia. Mimo tych trudności wiadomości o nich są

coraz pełniejsze, a stan taki zawdzięczamy głównie prowadzonej od 1978 roku ogólnopolskiej akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski. Niemała, ale też najpełniejsza część informacji pochodzi z wykopaliskowych badań archeologicznych, a także z przypadkowych odkryć.

Generalną zasadą w konserwatorstwie archeologicznym jest zachowanie w możliwie niezmienionej formie jak największej liczby stanowisk. Ich ochrona należy do obowiązków Państwa i reguluje ją Ustawa o zabytkach. Działania te dotyczą etapu bezpośredniej ochrony i polityki konserwatorskiej w ogóle, a więc problemów zarządzania dziedzictwem archeologicznym. Specyfika zabytków archeologicznych powoduje, że przedsięwzięcia te można uznać za końcowy element polityki konserwatorskiej. Ale prawidłowa polityka konserwatorska może odbywać się tylko pod warunkiem rzetelnego i całkowitego rozpoznania zasobów na danym terenie. Tym celom służy m.in. program badań AZP, realizowany jako program rządowy. Badania AZP, zakończone na terenie województwa lubelskiego w 2009 r., przyniosły stosunkowo dobre rozpoznanie śladów pradziejowego osadnictwa, jednak uzyskane informacje dają tylko przybliżony obraz osadnictwa, a dokładniejsze informacje uzyskujemy dopiero w połączeniu z badaniami weryfikacyjnymi i wykopaliskowymi.

Szczególna specyfika związana z rozpoznaniem zabytków ukierunkowuje działania konserwatorskie na następujące problemy:

- uzupełnianie bazy danych zasobów archeologicznych,
- rejestrowanie wszelkich, także potencjalnych miejsc odkryć zabytków archeologicznych,
- położenie szczególnego nacisku na badania wyprzedzające w miejscach wielkich inwestycji,
- opracowanie wyników badań oraz wniosków konserwatorskich dotyczących dalszych losów stanowiska (zabytku),
- od 2009 r. digitalizacja wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych na podstawie wykonanych dotychczas badań AZP.

Skuteczna ochrona zabytków musi uwzględniać ciągłe działania, takie jak:

- opiniowanie przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków projektów inwestycyjnych w miejscu istnienia stanowisk archeologicznych bądź potencjalnego ich występowania. Korzystną okolicznością jest fakt, że nowa ustawa o ochronie zabytków nakazuje inwestorowi sfinansowanie badań archeologicznych, o ile zachodzi konieczność ich przeprowadzenia;
- szczególna dbałość o obiekty archeologiczne tworzące własną formę krajobrazową, np. grodziska, zamczyska, obwałowania, kurhany itp. Ochrona powinna polegać na uregulowaniu spraw własnościowych, dbałość o wygląd zewnętrzny (zakaz upraw lub przynajmniej wykonywanie płytkiej orki, wycinki drzew, itp.), a także na odpowiednim trwałym oznakowaniu takich obiektów;
- podnoszenie świadomości społecznej, zwłaszcza młodzieży szkolnej. Uświadomienie gospodarzom terenu (mieszkańcom wsi czy gminy) o dużej randze obiektu (znaleziska) archeologicznego.
- prowadzić systematyczne badania ratownicze na terenach zagrożonych wielkimi inwestycjami, badania ratownicze na innych stanowiskach zagrożonych.
- najważniejszym problemem jest zorganizowanie regionalnej składnicy zabytków archeologicznych, z uwagi na brak miejsca przechowywania, udostępniania i badania ich przez muzea. Problem ten wynika głównie z intensyfikacji inwestycyjnej w zakresie budowy dróg. Ma miejsce duży przyrost zabytkowych materiałów archeologicznych z badań szerokopłaszczyznowych.

– Analiza zagrożeń archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa lubelskiego

Zabytki archeologiczne na terenie województwa lubelskiego, podobnie jak w innych regionach, były i są ciągle narażone na uszkodzenie lub zniszczenie. Dzieje się tak przez działanie sił przyrody oraz wskutek przekształcania środowiska przez człowieka. Te pierwsze są od nas niezależne, ale też występują znacznie rzadziej. Czynniki zależne od człowieka

występują zdecydowanie częściej i niosą ze sobą większe przekształcenia (zniszczenia). Często jest również i tak, że obydwa czynniki wzajemnie się uzupełniają i warunkują (np. sytuacja, gdy działalność człowieka uruchamia procesy naturalne). Obserwujemy także zmiany czynników ryzyka i ich nasilenie się, co powoduje, że tak ważne są systematyczne konserwatorskie inspekcje stanowisk.

Teren województwa lubelskiego nie wyróżnia się specyficznym rodzajem zagrożeń. Wielkie zmiany i przeobrażenia krajobrazu mogą mieć znaczenie jedynie na niewielkim obszarze okolic Bogdanki i związane są z kopalnią węgla kamiennego. Na pozostałym obszarze brak jest tego typu zagrożeń. Największym zagrożeniem są dzisiaj inwestycje gospodarcze, które często ingerują w substancję archeologiczną. Dotyczy to w równym stopniu wielkich inwestycji (np. program budowy autostrad z przebiegającą przez skrawek województwa (okolice Białej Podlaskiej) nitką autostrady A2, jak i mniejszych przedsięwzięć budowy dróg ekspresowych i obwodnic. Zdecydowanie wzrosło też znaczenie procesów erozyjnych gleby, którym sprzyja coraz głębsza orka i tzw. głęboszowanie. Erozja dotyka w tym przypadku całych stanowisk, które wymagają natychmiastowego działania konserwatorskiego. Podobnie można powiedzieć o stanowiskach zlokalizowanych na wydmach i piaszczystych wyniesieniach w północnej i pd. – zach. części województwa.

Najważniejsze obecnie potencjalne zagrożenia można sformułować następująco:

- działania inwestycyjne, związane z budową i rozbudową wszelkiej współczesnej infrastruktury (rozbudowa miast, budowa autostrad i dróg, inwestycje przemysłowe itd.);
- amatorskie poszukiwania zabytków archeologicznych (w tym przy pomocy wykrywaczy metali) i rozkopywanie stanowisk;
- erozja i niszczenie stanowisk przez głęboką orkę na terenach rolniczych;
- potencjalna eksploatacja surowców naturalnych (piasku, żwiru itp.).

– **Ocena wartości archeologicznego dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny**

Tereny województwa lubelskiego należą do najbogatszych, pod względem zabytków archeologicznych, obszarów Polski. Szczególnie bogate w znaleziska pradziejowe są czarnoziemy Kotliny Hrubieszowskiej i lessy Płaskowyżu Nałęczowskiego. Na Lubelszczyźnie zinwentaryzowano dotychczas ponad 40 tyś. stanowisk archeologicznych. Znaczna część to nieokreślone, najczęściej także nieliczne ślady pobytu ludzi w różnych okresach pradziejów. Ich wartość poznawcza jest stosunkowo niewielka, a bliższych informacji na temat charakteru, chronologii i rzeczywistej wartości naukowej tych stanowisk mogą dostarczyć dopiero badania wykopaliskowe (na części z nich także ponowna weryfikacja w terenie). Pozostałe stanowiska to w zdecydowanej większości ślady osad otwartych i obozowisk zróżnicowanych chronologicznie: od paleolitu aż po czasy nowożytny (XVI – XVIII w.) i pozostałości po cmentarzyskach ciałopalnych i szkieletowych.

Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że w niektórych rejonach (np. na obszarach pokrytych glebami lessowymi) cmentarzyska z naturalnych przyczyn ujawniają się trudniej i jest bardzo prawdopodobne, że wiele spośród odkrytych tam stanowisk, zinterpretowanych jako osady otwarte, to w rzeczywistości pozostałości po cmentarzyskach, zwłaszcza ciałopalnych.

Inną grupę tworzą stanowiska o własnej formie krajobrazowej: zaliczymy tu grodziska (105), pozostałości po fortyfikacjach ziemnych (10) oraz cmentarzyska kurhanowe, względnie pojedyncze kurhany (322). Do szczególnej grupy należą stanowiska będące śladami miast wczesnośredniowiecznych (5), wychodnie krzemienia (29).¹³

Zabytki z terenów Lubelszczyzny, z wczesnej fazy neolitu, reprezentowane przez kulturę ceramiki wstęgowej rytej, znane z okolic Hrubieszowa (Gródek nad Bugiem, Hrubieszów – Podgórze, Werbkowice – Kotorów) i z Grzędy Sokalskiej (Tarnoszyn), stanowią niezwykle ważne źródło dla poznania tej kultury. Tutaj bowiem zanotowane zabytki z wczesnej fazy rozwojowej. Stosunkowo nieliczne ślady kultury malickiej reprezentują materiały z pd. – wsch. Lubelszczyzny oraz z terenu Płaskowyżu Nałęczowskiego. Centrum tej kultury znajduje się jednak poza omawianymi terenami. Południowa i środkowa

¹³ Pismo LWKZ z dnia 28 września 2018 r. s. 3.

Lubelszczyzna bogata jest także w zabytki kultury wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej. Szczególnie liczne i cenne znaleziska znane są z okolic Hrubieszowa. Znaczna część terenów zamieszkałych przez ludność tej kultury znajduje się na wschód od Bugu, na Wołyniu. Licznie i na całym obszarze województwa występują natomiast stanowiska kultury pucharów lejkowatych. Dla badań nad tą kulturą kapitalne znaczenie ma stanowisko osadowe w Gródku nad Bugiem oraz szereg grobowców megalitycznych z Płaskowyżu Nałęczowskiego. Licznie reprezentowana na Lubelszczyźnie kultura amfor kulistych stanowi zespół przejściowy pomiędzy grupą północną i wschodnią. Najmłodsza kultura neolityczna – ceramiki sznurowej zajmowała cały obszar Lubelszczyzny. Szczególną wartość naukową posiada badane od końca lat 80 – tych XX wieku, liczące kilkadziesiąt kopców cmentarzysko kurhanowe na Grzędzie Sokalskiej. Wieloletnie badania doprowadziły do wydzielenie odrębnej grupy kulturowej zwanej sokalską.

Duże znaczenie dla pradziejów Polski posiadają materiały kultury strzyżowskiej, występujące jedynie w pd. – wsch. Lubelszczyźnie (i na Wołyniu). Spore znaczenie posiadają zabytki kultury trzcinieckiej, a ich specyfika pozwoliła wyodrębnić osobną grupę zwaną lubelską. Podobnie ma się rzecz z materiałami kultury łużyckiej i tutaj tworzą one odrębną grupę zwaną ulwówecką.

Sporo natomiast cennych, z punktu naukowego, zabytków z Lubelszczyzny związanych jest z młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim. Z tym pierwszym łączą się materiały grupy czerniczyńskiej, które wyróżniono w pd. – wsch. Lubelszczyźnie, a z okresem rzymskim materiały grupy masłomeckiej zajmujące Kotlinę Hrubieszowską.

Swego rodzaju rewelacją są odkryte w ostatnich latach ślady pobytu Herułów na Roztoczu w miejscowościach Ulów i Łukawicy.

Dużą wartość naukową mają materiały z VI w. odkryte na Lubelszczyźnie, a dotyczące początków Słowian (Zubowice, Świerszczów, Husynne). Nie do przecenienia dla nauki są zabytki z okresu plemiennego i wczesnopanstwowego i są to kompleksy grodowe w Chodliku (gród, osada), Chełmie (gród, podgrodzie, osada przygrodowa, cmentarz grzebalny), Lublinie (trzy grody, zamek, osada miejska, cmentarz, osada), Sąsiadce (gród), Czermnie (gród, podgrodzie, trzy cmentarzyska, osada produkcyjna, osady otwarte) i Gródku nad Bugiem (gród, podgrodzie, osady przygrodowe, kurhan). Tereny Lubelszczyzny stanowiły obszar pogranicza Słowian Wschodnich i Zachodnich, a po powstaniu państw obszar rywalizacji Polski, Rusi, Litwy i Węgier. W międzyrzeczu Bugu i Wisły zanotowano także sporo śladów kontaktów z innymi ludami: Jaćwingami, Awarami, Madziarami, Scytami czy Longobardami, a później z Arabami i Tatarami. Nie wszystkie te kontakty miały oczywiście pokojowy charakter, szczególnie łupieskie najazdy dotknęły te tereny od strony Tatarów i Jaćwingów.

Odrębna kategoria stanowisk dotyczy archeologii średniowiecznej, a w większości miast. Lista stanowisk byłaby tutaj nie na miejscu, bowiem należałoby wymienić wszystkie większe i mniejsze ośrodki miejskie. Wypada jedynie zwrócić uwagę na spore wartości poznawcze śladów dawnych układów urbanistycznych najstarszych miast: Lublina, Chełma, Wąwolnicy, Szczebrzeszyna, a także obiekty rezydencjonalne, obronne, sakralne i użyteczności publicznych ze środowiska wiejskiego.

Oceniając zasób archeologicznego dziedzictwa kulturowego na terenie województwa lubelskiego należy zwrócić uwagę na szczególne położenie tego regionu, które przekłada się także na specyfikę źródeł archeologicznych. Dotyczy to strefy kontaktowej z Południem i szczególnie ze Wschodem. Znajdujemy wiele śladów świadczących o intensywności tych kontaktów zarówno w pradziejach jak i we wczesnym średniowieczu. Niektóre ze stanowisk, jak choćby Gródek nad Bugiem, są pod tym względem unikatowe w skali ogólnopolskiej.

– Zasoby chronionych zabytków archeologicznych

Na terenie województwa lubelskiego wpisano do rejestru C 167¹⁴ stanowisk, tj. zaledwie ok. 0,5% wszystkich znanych stanowisk. Najwięcej stanowisk wpisanych do rejestru znajduje się na terenie gmin dawnego województwa zamojskiego: Tomaszów

¹⁴ Pismo LWKZ z dnia 28 września 2018 r. s. 3.

Lubelski, Jarczów, Ulhówek – wszystkie trzy w pow. Tomaszów Lub., Hrubieszów oraz dawnego województwa chełmskiego: Chełm i Rejowiec Fabryczny w powiecie Chełm. Stanowiska o własnej formie krajobrazowej można uznać za dobrze chronione wpisem do rejestru, czego nie można powiedzieć o wielu stanowiskach płaskich z materiałami o najwyższych walorach poznawczych (m.in. osada rzymska w Ulowie w pow. Tomaszów Lub.). Mimo dużej ochrony obiektów kurhanowych, wiele stanowisk nadal oczekuje na wpis do rejestru. Są to obiekty dość dobrze zachowane i niewątpliwie o dużych walorach poznawczych. Dramatycznie przedstawia się sytuacja wielu pojedynczych kurhanów i cmentarzysk kurhanowych wpisanych już do rejestru zabytków, sukcesywnie niszczone przez orkę. Wymagają one natychmiastowych badań ratowniczych.

5. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne – zróżnicowanie regionalne, kultura ludowa

Regulację prawną w zakresie ochrony dziedzictwa niematerialnego, obok dotychczasowych uregulowań, wprowadza Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyjęta przez Konferencję Generalną ONZ w Paryżu w dniu 17 października 2003 r. oraz ratyfikowana przez Polskę 16 sierpnia 2011 r. (podana do publicznej wiadomości: Dz. U. Nr 172, poz. 1018) stanowi przyjęcie uregulowań prawa międzynarodowego.

Celem jest ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego; zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek; wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Zgodnie z zapisami konwencji „niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Przejawia się m.in. w dziedzinach:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe,
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

„Ochrona” oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez formalne i nieformalne nauczanie, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

Lubelszczyzna to obszar Polski zróżnicowany pod względem fizjograficznym i kulturowym. Większość granic regionu stanowią rzeki: Wisła, Wieprz i Bug, wyodrębniające go w naturalny sposób od reszty kraju. Na omawianym terytorium istnieje kilka jednostek fizjograficznych: Wyżyna Lubelska, południowo – zachodnia część Roztocza, przedbużańska część Polesia oraz południowo – wschodni kraniec Mazowsza.

Tereny te zamieszkiwane były przez różne grupy etniczne, które na przestrzeni wieków wędrowały i przemieszczały się tworząc często odrębną kulturę materialną, duchową i społeczną. O ziemie te już w okresie wczesnego średniowiecza toczyły spory wschodniosłowiańskie plemiona Dregowiczów, Dulebów, Bużan i Wołynian oraz zachodniosłowiańskich Łędzian, będących odłamem plemion małopolskich. Były one przedmiotem wpływów i konfliktów między władcami polskimi i ruskimi, ale także z Jadźwingami (plemię litewskie).

Struktura językowa i wyznaniowa nie była tu jednolita. Na wschodnich rubieżach przeważała ludność ruska, która już od XV w. stanowiła zmniejszający się odsetek w stosunku do ludności polskiej wyznania rzymskokatolickiego, zaś od wieku XVI zauważalny był napływ ludności tatarskiej, ormiańskiej i żydowskiej. Wytworzyła się na tych terenach swoista mozaika kulturowo – etniczna, językowa i wyznaniowa, wzbogacona w późniejszych wiekach ponownie o element ruski (zwany w XIX wieku ukraińskim) i sprowadzanych kolonistów niemieckich. W wyniku ścierania się tych dużych fal migracyjnych, ludność zamieszkująca tereny Lubelszczyzny podzieliła się na dwie główne grupy: polską i ruską. Kolonizacja niemiecka i holenderska oraz liczny element osadnictwa żydowskiego miały mniejszy wpływ na ukształtowanie się kultury tej części Polski. To położenie Lubelszczyzny pomiędzy Wisłą a Bugiem, na styku Wschodu i Zachodu, sprzyjało wytworzeniu specyficznej kultury „pogranicza” inspirowanej różnorodnymi wpływami i wpływami te syntetyzującą.

W krajobrazie kulturowym Lubelszczyzny można wyróżnić szereg różnorodnych elementów dziedzictwa materialnego i niematerialnego, stanowiących o tożsamości omawianego terenu.

Działalności osadniczej i budowlanej człowieka od początku towarzyszą cechy obronności, które nadawano pojedynczym obiektom i szerszym założeniom. Zachowane przykłady dzieł obronnych i założeń przestrzennych z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych współstanowią o tożsamości Lubelszczyzny – regionu pogranicza wschodniego stale narażonego na konflikty zewnętrzne. W tej grupie mamy pozostałości obwarowań miejskich, z Lublinem na czele oraz monumentalne założenia zamków – z reprezentatywnymi: lubelskim, wąwolnickim i kazimierskim. Na czele tej kategorii mamy założenie idealnego miasta – twierdzy Zamość. Wśród licznych założeń szlacheckich i możnowładczych zawierających elementy obronności, wyróżnia się ufortyfikowana siedziba Henryka Firleja w Czemiernikach, reprezentująca typ umocnień tzw. starowłoskich – dzieło o randze ponadregionalnej. Cechy obronności posiadają również obiekty sakralne, np. XVII – wieczny zespół kościelny w Gołębiu. Istotnym elementem krajobrazu kulturowego i naturalnego woj. lubelskiego są fortyfikacje nowoczesne, w tym wielkoprzestrzenne założenia XIX – wiecznych twierdz rosyjskich. Obok twierdz pruskich i austriackich stanowią cenny element historycznej fortyfikacji europejskiej. Wzniesienie nadbużańskiej Twierdzy Brzeskiej oraz nadwiślańskiej Twierdzy Dęblin w sposób istotny wpłynęło na przekształcenie wcześniejszego zagospodarowania terenów i ze względu na obowiązujące ściśle rygory wojskowe, przesądziło o dalszym ich funkcjonowaniu, co czytelne jest do chwili obecnej. Nadal tereny poforteczne cechuje m.in. mniejsza intensywność zabudowy, zdecydowane ograniczenia gabarytów dawnych budowli, pokrycie siecią dawnych dróg wojskowych o charakterystycznych cechach i przebiegach. XIX w. jest również epoką decydujących przemian w Twierdzy Zamość, która silnie zmodernizowana w 1 poł. XIX w. już w pocz. I. 60. XIX w. została uznana za przestarzałą i w rezultacie zdemilitaryzowana.

Najważniejszym znakiem działalności kulturowej społeczności na danym terenie jest osadnictwo, którego dwiema podstawowymi formami są wieś i miasto. Szczytowy okres ruchu osadniczego na ziemiach obecnej Lubelszczyzny, zapoczątkowanego w 1 poł. XIV w., przypadł na wiek XVI – apogeum rozwoju terytorialnego, politycznego i gospodarczego Rzeczypospolitej. W pierwszym okresie średniowiecznego osadnictwa (XIII–XIV w.) na ziemiach tych powstały niemal wszystkie istniejące później wsie, gdy tymczasem liczba założonych wówczas miast – głównie królewskich, nie przekroczyła 10. Proces tworzenia miast przybrał znacznie na sile w wieku następnym dzięki działalności prywatnych właścicieli, osiągając swój szczyt w XVI w. Wiek XVII przyniósł zaledwie kilkanaście (nie zawsze udanych) prób lokowania miast. Podobna ilość ośrodków miejskich powstała w ciągu całego XVIII w. – u jego schyłku całkowita ich liczba dochodziła do 120. Uzmysławia to skalę zurbanizowania obszaru między Wisłą a Bugiem, zajmującego całe dorzecze Wieprza. Znaczny stopień zachowania układów przestrzennych wraz z głównymi składnikami ich pierwotnej struktury, historycznych sylwet i krajobrazowego otoczenia sprawia, iż ciągle stanowią one podstawowy składnik krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny. Wynika to m.in. z przyjętych zasad i zgodnej z nimi praktyki lokowania ośrodków osadniczych w szczególnych miejscach: przy rzekach i traktach handlowych oraz w miejscach

sprzyjających obronności. To sprawia, że nawet dziś dawne ośrodki miejskie niejako z zasady tworzą rodzaj geograficznych węzłów, nierzadko nawet krajobrazowych zworników (Chodel, Czemierniki, Jeziorzany, Modliborzyce).

Niezwykle istotnymi elementami krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny są wsie, osadzone w krajobrazie rolniczym i naturalnym pejzażu przyrodniczym, posiadające własne specyficzne elementy składowe krajobrazu kulturowego, do których należą:

- Zabudowa wsi, która w zależności od ilości i stanu zachowania substancji budowlanej oraz formy układu ruralistycznego tworzy indywidualną sylwetę.
- Architektura rezydencjonalna (zespoły dworsko– i pałacowo – parkowe) stanowiąca charakterystyczny element struktury tradycyjnej wsi polskiej. Rozmieszczenie jej jest znacznie zróżnicowane i wiąże się z historyczną strukturą własności ziemskiej. Duże rozdrobnienie tej własności w środkowej części województwa (dolina górnego i środkowego Wieprza i Bystrzycy, dolina Giełczwi) oraz części pn.–zach. (ziemia łukowska), spowodowało, iż ośrodki dworskie znajdują się we wsiach oddalonych od siebie zaledwie o kilka kilometrów. Zespoły te cenne są zarówno jako pojedyncze obiekty architektury, jak i założenia przestrzenne, składające się z rezydencji, folwarku i parku, powiązane systemem dróg i alei z pobliskimi wsiami i miasteczkami. W miejscowym krajobrazie zespoły te są wyraźnie czytelne, zwykle jako wyodrębnione skupiska zieleni komponowanej.
- Architektura sakralna – jako z reguły dominująca w krajobrazie wsi i małych miasteczek, jest elementem reprezentacyjnym, istotnym społecznie oraz wpływającym w zasadniczy sposób na sylwetę architektoniczną określonej jednostki przestrzennej. Ze względu na zróżnicowanie etniczne regionu występują tu, różniące się pod względem architektonicznym, świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne (w miasteczkach także bóżnice żydowskie).
- Budownictwo przemysłowe – jego rola w krajobrazie kulturowym Lubelszczyzny jest zróżnicowana, co niewątpliwie wynika ze stopnia jego zachowania, jak też z miejsca występowania. Najliczniejsze w tej grupie młyny i wiatraki bardzo często korzystnie współkształtują krajobraz kulturowy, m.in. z racji malowniczego położenia (nad rzekami, w otoczeniu drzew) i charakterystycznych form architektonicznych. Obiekty te wpisują się w tożsamość rolniczego regionu.
- Mała architektura – kapliczki i figury przydrożne stanowią cenny akcent krajobrazu miejskiego i wiejskiego, zarówno ze względu na wartości artystyczne, jak też kultowe i kulturowe (kapliczki wyznaczały granice przestrzeni „do zamieszkania”, wyznaczały granice administracyjne dawnych wsi i miast).
- Cmentarze – pierwotnie ściśle związane z kościołami (zakładane przy świątyniach), z czasem oddzielone, były zwykle wyraźnie czytelne w panoramie wsi jako skupiska zieleni wysokiej.

Ważnym czynnikiem tożsamości krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jest sfera kultury ludowej.

Wśród większych grup etnograficznych zamieszkujących Lubelskie wymienić należy Małopolan, Podlasiaków, Lasowiaków, Bojarów Międzyrzeckich i Borowiaków. Poszczególne grupy etniczne posiadają odrębne tradycje, co przyczyniło się znacznie do zróżnicowania kultury ludowej na interesującym nas terenie. Różnorodność ta widoczna jest zarówno w kulturze materialnej (np. w zróżnicowaniu stylu budownictwa, tkactwa czy innych rzemiosł), jak i w kulturze duchowej (np. w zwyczajach dorocznych, rodzinnych czy obrzędowości). Lubelszczyzna przez wieki swoich dziejów była ojczyzną wielu nacji, żyjących obok siebie Polaków, Żydów, Ukraińców, Litwinów, Białorusinów, Tatarów, Ormian współistniejących, ubogacających się wzajemnie różnorodnością kulturową i obyczajową. W przekazie pokoleniowym wyrażana była jedność norm estetycznych, moralnych, tożsamość ideałów i wzorów życia, hierarchię wartości danej wspólnoty oraz zbliżone przeżywanie i interpretowanie świata. Burzliwy wiek XX przyniósł znaczne zmiany, zniszczenia, przesiedlenia, migracje. To nie mogło nie mieć wpływu na oblicze kulturowe miejscowości i regionów. Tam, gdzie tych przemieszczeń ludnościowych było mniej lub istniała konieczność zachowania własnej wyrazistej tożsamości, gdzie było świadome współdziałanie dworu i parafii w ochronie tradycji i tożsamości kulturowej, tam nie ma

problemów z jej ciągłością. Tam następował przekaz naturalny, rodzice posługujący się w codziennej mowie gwarą naturalnie przekazywali ją dzieciom, podobnie jak z dumą noszony strój ludowy, taniec, pieśń, muzykę ojców. Niezależnie od zachodzących przemian kulturowych i trudności ekonomicznych obserwujemy znaczną aktywność kulturową środowisk wiejskich i małomiasteczkowych. Tendencje te widoczne są w budzeniu i ugruntowywaniu się świadomości odrębności regionalnej, budowania tożsamości lokalnej, poszukiwaniu korzeni kultury. Widoczne są również w ożywieniu działań stowarzyszeń regionalnych oraz prężności amatorskich zespołów artystycznych.

Rzemiosło ludowe towarzyszące ludności wsi przez wieki zaspokajało większość potrzeb tej społeczności. Jednakże w chwili wkroczenia wielkonakładowej produkcji fabrycznej ilość rzemieślników poszczególnych branż drastycznie zmalała. Obecnie ich działalność i produkcja jest marginalizowana, z uwagi na olbrzymią konkurencję przemysłu i właściwie tylko dzięki pomocy państwa mogą one przetrwać aby kontynuować wielowiekowe tradycje. Wskazane jest stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury rozumianych jako drogi przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i wzrostowi gospodarczemu. Celowi temu służyć miał opracowany ministerialny program „ginące zawody”, który zakładał wspieranie istniejących ośrodków rzemiosła ludowego poprzez pomoc w tworzeniu izb regionalnych, organizowaniu różnego typu warsztatów i pokazów, mogących stanowić atrakcję turystyczną. Ważnym jest także wspieranie zanikających zawodów, powszechnych przed laty na Lubelszczyźnie, takich jak: garncarstwo, kowalstwo, tkactwo, plecionkarstwo itp. Działające w tradycyjnej formie ośrodki przemysłów kultury stanowią nie tylko atrakcję turystyczną, ale mogą być źródłem dochodu dla zaangażowanych w działania mieszkańców Lubelszczyzny. W działaniach tych właściwą drogą jest także wspieranie wytwarzania wartościowych pamiątek regionalnych oraz działań zmierzających do kreowania „produktu lokalnego”, związanego z kulturą i tradycją ludową. Stanowią one źródło dochodu dla zainteresowanych mieszkańców regionu i województwa.

Przetwały zasadniczo te dziedziny rzemiosła, których wyrobów nie daje się zastąpić produkcją masową, taśmową. Dotyczy to np. plecionkarstwa i wikliniarstwa, do wyrobu których powszechnie używa się wikliny, słomy, korzeni, tyka traw oraz pędów młodych drzew dębu, jałowca, leszczyny, olszyny. Ośrodki skupiające większą ilość rzemieślników powstawały tam, gdzie dostępny był surowiec – przy szlakach wodnych (łatwość pozyskiwania wikliny i rogożyny), a przy dużych kompleksach leśnych zaopatrywano się w korzeń i tyko. W Lubelskiem nadal żywa jest ta tradycja w regionach nadwiślańskich (Gołęb, Basonia, Puławy, Kazimierz Dolny, Annopol), w okolicach Rudnika nad Sanem, Harasiuk, w powiecie zamojskim, okolicach Biłgoraja (gdzie działał silny ośrodek sitarski, zaopatrujący w swe wyroby odległe tereny Rosji i Bałkanów).

Jeszcze po II wojnie światowej niemal w każdej lubelskiej wsi i majątkach ziemskich pracowali kowale. Pozostały po nich jedynie opuszczone kuźnie, zamieniane często na warsztaty ślusarskie lub naprawy samochodów. Rozwój kowalstwa artystycznego datuje się jednakże dopiero od drugiej połowy XIX wieku, ale miejscowi kowale zaopatrywali społeczność wiejską w szeroki asortyment wyrobów, począwszy od narzędzi rolniczych po drobne przedmioty używane w gospodarstwie. Wśród współcześnie działających kowali wymienić należy Romana Czernieca z Wojciechowa (organizatora miejscowej izby kowalstwa oraz warsztatów kowalstwa), Krzysztofa Cegięło z Góry Puławskiej czy Sylwestra Izdebskiego z Czerśli koło Łukowa. Kowalstwo artystyczne żywe jest również na Powiślu lubelskim (Kol. Borysów, Góra Puławska, Basonia, Kowala), Baranowie, Tarle koło Lubartowa, Lisznie, Moniakach, Chodlu i Bełżcach. Istotną rolę odegrały organizowane od lat warsztaty kowalstwa artystycznego w Wojciechowie, w których mistrzowie kowalscy przekazują tajniki swego zawodu uczniom. Tam też odbywają się Ogólnopolskie Spotkania Kowali, w efekcie których widoczne odrodzenie zainteresowania sztuką kowalstwa artystycznego oraz wyrobami kowali. Swoistej modzie na wyroby kowalskie sprzyja ekspozycja wyrobów mistrzów kowali prezentowana w utworzonym w Wojciechowie tematycznym muzeum.

Garncarstwo ludowe, należące do najstarszych rzemiosł na ziemiach polskich, obecnie znajduje się niestety w stanie nie rokującym nadziei na jego przetrwanie. Masowa produkcja naczyń wyparła całkowicie naczynia ceramiczne z użytku na wsi lubelskiej.

Jeszcze do niedawna (po II wojnie światowej) czynne były ośrodki garncarskie w Białej Podlaskiej, Bidaczowie, Pawłowie, Putnowicach, Józefowie, Skryhiczynie, Jarosławiu, Łążku Ordynackim, Urzędowie, Michowie, Łukowie, Glinnem, Baranowie, Krasnobrodzie i Kolonii Dąbrowa. Obecnie większość ośrodków jest nieczynna, a wyroby produkowane w Łążku Ordynackim, Urzędowie i Pawłowie nie mają już przeznaczenia użytkowego, lecz przeznaczone są jako naczynia dekoracyjne, pamiątkowe, podobnie jak plastyka figuralna oraz siwaki ze starego ośrodka w Urzędowie. Renesansowi garncarstwa ludowego sprzyjają Międzynarodowe Warsztaty i Spotkania Garncarzy organizowane w Urzędowie oraz Jarmarki o charakterze festynów ludowych odbywające się każdego roku w Łążku Ordynackim, Janowie Lubelskim, Pawłowie.

Tkactwo stanowi do dziś jedną z najbardziej żywotnych gałęzi przemysłu ludowego, choć wykonywany jest przez coraz mniejszą grupę starszych kobiet. Na jego rozwój rzutowała uprawa roślin włóknistych – w dawnym województwie białkopodlaskim, w północnych rejonach województw lubelskiego i chełmskiego przeważała uprawa lnu, natomiast w dawnym województwie zamojskim i południowej części lubelskiego przeważała uprawa konopi. Drugim elementem decydującym o rozwoju tkactwa była hodowla owiec – znana na północy omawianego terenu, w części południowej rozpowszechniła się dopiero po II wojnie światowej. Obecnie tkactwo prawie całkowicie zamarło w południowej części Lubelszczyzny i utrzymuje się gdzieś w formie skromnej produkcji pasiaków, szmaciaków, worków czy też płótna na prześcieradła. Na terenach powiatów bialskiego, łukowskiego, parczewskiego i części włodawskiego tradycja ludowego tkactwa jest nadal żywotna. Pod koniec lat 60. XX w. pojawiły się też dywany o wzorach geometrycznych i geometryczno – roślinnych, tkane splotem rypsowym. Na terenach pow. łukowskiego tkane są też dywany dwuosnowowe. Są to tkaniny bardziej okazałe, dwukolorowe, dwustronne, z dekoracją geometryczną, roślinną, zwierzęcą, rzadziej antropomorficzną. Zainteresowanie ożywieniem tradycji tkackich stało się inspiracją do tworzenia programów edukacyjnych i organizacji warsztatów tkackich w gminie Borki i Żyrzyn, Białej Podlaskiej.

Wśród innych dziedzin rzemiosła ludowego w stanie zaniku jest ciesielstwo, powroźnictwo, bednarstwo i kołodziejstwo.

Na terenie Lubelszczyzny nie ma już praktycznie rzeźby ludowej wykonywanej przez anonimowych autorów, a miejsca w starych kapliczkach domkowych czy szafkowych wypełniane są gipsowymi statuetkami, fabrycznymi obrazkami lub żelaznymi pasyjkami. Dawna rzeźba ludowa związana była niemal wyłącznie z tematyką sakralną. Poza scenami pasyjnymi z Chrystusem Ukrzyżowanym, w kapliczkach ustawiano Chrystusa Frasobliwego, św. Jana Nepomucena czy Matkę Boską, rzadziej świętych: Florianą, Michała, Jerzego, Stanisława, Antoniego, Franciszka, Onufrego czy Otylię. Obecnie w świetle danych uzyskanych ze Stowarzyszenia Twórców Ludowych, na omawianym terenie tworzy ponad 50. rzeźbiarzy. Jedynymi gminami o większym ich skupieniu są gminy Łuków (11), Cyców i Chełm. Prawie wszyscy tworzą rzeźby o tematyce sakralnej, wzorując się na starej rzeźbie figuralnej, choć często są to płaskorzeźby. Na części swych prac umieszczają oni napisy o treści religijnej. Rzadziej pojawiają się rzeźby o tematyce świeckiej, z reguły związane z życiem codziennym wsi (orka, siew, robienie masła, tłuczenie ziarna) lub wieloosobowe kompozycje przedstawiające naukę w szkole bądź też figurki ptaków różnej wielkości.

Na naszym terenie stosunkowo mało znane i rozpowszechniane jest malarstwo ludowe, które dopiero w okresie międzywojennym nobilitował wybitny etnograf Stanisław Bystrzeński. Współczesne malarstwo ludowe rozwinęło się w okresie po II wojnie światowej. Można tu wyróżnić: makatki i „dywany” wykonywane na płótnie, papierze, satynie czy jedwabiu, obrazy na szkle i obrazy olejne nawiązujące do malarstwa tradycyjnego lub „nawijnego”, określanego też często przez fachowców malarstwem „artystów dnia siódmego”. Na makatkach obok tematów roślinnych spotykamy często jelenie czy łabędzie. W ostatnich latach rozprzestrzeniło się też malarstwo o tematyce świeckiej (wykonywane na płótnie lub tekturze), przedstawiające wymyślone ogrody rajskie, scenki z życia wsi lub też sceny ukazujące wiejskie obrzędy religijne. Nie ma tutaj jednak większego „zagłębia” twórców, choć większość z nich skupiona jest we wschodnich terenach województwa (pow. chełmski, krasnostawski).

Ludowa twórczość plastyczna związana z dawnymi obrzędami, praktykami magicznymi, a także obrzędami religijnymi odgrywała w przeszłości znaczącą rolę. W chwili obecnej tradycja ta jest jeszcze żywa w niektórych regionach województwa, lecz nie jest to zjawisko masowe. Kulturowane jest przez dzieci wiejskie oraz rzadziej młodzież, która odczytuje ją jako niegodną kulturowania, a w przypadku kolędowania, wręcz merkantylną. Najwięcej przedmiotów zdobniczych, związanych z obrzędowością, występowało w okresie świąt zimowych – od Bożego Narodzenia do Trzech Króli. Na naszym terenie był to zwyczaj chodzenia grup kolędniczych z szopką i gwiazdą czy kozą oraz tzw. Herodów. W niektórych miejscowościach na terenie dawnego woj. białkopodlaskiego istniał też zwyczaj chodzenia z „konikiem”, którego głowę wykonywano z drewna, a tył nakryty był tkaniną. Z okresem Wielkanocy wiąże się tradycja wykonywania palm i pisanek. Stanowią one najbogatszą dziedzinę plastyki obrzędowej związanej z tymi świętami – powszechnie występującą i żywą do dnia dzisiejszego. Z pieczywa obrzędowego na uwagę zasługują korowaje czy kołaczki weselne, zdobione ptaszkami, szyszkami i koralikami wykonanymi z ciasta, które powszechnie pieczone były jeszcze w okresie międzywojennym. Dziś spotkać je można w niewielu miejscach województwa – przetrwały częściowo na terenach dawnego województwa zamojskiego. Przed ważnymi uroczystościami rodzinnymi (ale także przed świętami Bożego Narodzenia i Wielkanocy) izbę przystrajano pajakami, wykonywanymi ze słomy, bibuły i papieru oraz wycinankami. Pajaki o zróżnicowanych formach zawieszano u powały w chałupach – rozpowszechniane były na terenie d. woj. lubelskiego i d. białkopodlaskiego. Wykonywaniu pajaków towarzyszyło wytwarzanie kwiatów sztucznych (z analogicznych materiałów), którymi również przystrajano izbę, ustawiano je we flakonach lub oplatano obrazy o tematyce religijnej.

Folklor muzyczny jest ciągle żywy i kulturowany na obszarze między Wisłą a Bugiem. Naturalny przekaz pokoleniowy pieśni i muzyki ludowej kontynuowany jest przez działające i licznie reprezentowane na Lubelszczyźnie zespoły amatorskiego ruchu artystycznego. Powstanie większości z działających dziś ludowych zespołów śpiewaczych datuje się na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte ubiegłego stulecia, kiedy to obserwowano niezwykle ożywienie życia kulturalnego na wsi. Znaczna część zespołów przetrwała do chwili obecnej, okrzepła w działaniach artystycznych i dopracowała się bogatego repertuaru zaczerpniętego z rodzimej tradycji. Zespoły amatorskie powstawały zwykle spontanicznie, najczęściej powodem była chęć uatrakcyjnienia lokalnych uroczystości: dni miejscowości, dożynek gminnych, otwarcia remizy, szkoły, święta religijne. Stopniowo w swych działaniach wychodziły poza własne środowisko, uczestnicząc w organizowanych przez ośrodki kultury festynach, przeglądach, festiwalach o zasięgu regionalnym, ogólnopolskim a nawet za granicą. Zespoły ciągle jeszcze liczne na wsiach i aktywnie działające prezentują różny poziom artystyczny i repertuar: od pieśni chóralnych, programów okolicznościowych, satyrycznych, kabaretowych po autentyczny repertuar ludowy zaczerpnięty od najstarszych mieszkańców wsi zamieszkałej przez wykonawców. Ambicje śpiewaczek ludowych, rywalizacja, chęć zaistnienia, wyróżnienia się w artystycznym świecie mobilizowały zespoły do aktywności w poszukiwaniu zapomnianych zwyczajów, obrzędów i wierzeń, odtwarzaniu strojów, układów tanecznych, czy unikalnych melodii i pieśni ludowych oraz sposobu ich wykonania. Niejednokrotnie oznaczało to dla śpiewaczek mozolną pracę poszukiwawczą i odtwórczą, a zarazem niezwykle cenną kulturowo. Według statystyk wykazywanych i opracowanych przez Stowarzyszenie Twórców Ludowych prezentujących aktywność amatorskich zespołów artystycznych w kraju, dostrzegamy rzecz znamioną – zespoły pełnią niezwykle cenną rolę kulturotwórczą w swoich miejscowościach, chroniąc niematerialne dziedzictwo kulturowe regionu.

Ważną rolę do spełnienia mają tu animatorzy i organizatorzy życia kulturalnego w regionie oraz samorządy każdego szczebla. Zespoły skupiające osoby utalentowane artystycznie są małymi ośrodkami kultury lokalnej. Oczekują wsparcia od samorządu lokalnego, docenienia trudu pracy społecznej, pomocy merytorycznej od instruktorów. To one, zadawszy sobie trud nauczenia się pieśni od najstarszych śpiewaczek w swoich miejscowościach, potrafią wykonać pieśni obrzędowe bożonarodzeniowe czy wielkanocne, sobótkowe, żniwne, weselne i pogrzebowe o średniowiecznym czasem rodowodzie. Zespoły odtwarzają i zachowują dla pokoleń pieśni rekruckie, pasterskie, ballady, pieśni miłosne

i rodzinne. Trzeba czasami te pieśni odnaleźć, trzeba w nich zadbać o wierność w gwarze, wyśpiewać melodię niełatwą do wyśpiewania. Czasami trzeba też wychować sobie słuchaczy, by umieli dostrzec i docenić wartość *pieśni źródła*, gdy łatwiej i chętniej słucha się w zalewie kultury masowej piosenek popularnych, rytmów disco-polowych. Za takie pieśni i takie śpiewanie doceniane i nagradzane są zespoły śpiewacze na Ogólnopolskim Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu, gdzie odbędą się także Ogólnopolskie Targi Sztuki Ludowej prezentujące najwybitniejszych twórców kultury z kraju. Obie imprezy odegrały ważną rolę inspirującą i promującą najcenniejsze wartości dziedzictwa kulturowego w skali kraju. Otoczone są patronatem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, co umożliwi nagrodzenie i wyróżnienie wspólnym trzydniowym świętowaniem w Kazimierzu każdego roku około 1000 najwybitniejszych twórców kultury ludowej z całego kraju.

Część zespołów niestety nie jest w stanie dopracować się repertuaru i poziomu artystycznego pozwalającego sięgać po laury na ogólnopolskich festiwalach, czy nawet na przeglądach wojewódzkich. Niektóre poprzestają na repertuarze pieśni popularnych – biesiadnych, prezentując je na festynach, jarmarkach, dożynkach, imprezach lokalnych. Wskazana jest jednak pomoc merytoryczna i dbałość o ich poziom artystyczny. Zespoły mają dwojaką rolę do spełnienia. Z jednej strony pielęgnowanie tradycji, z drugiej zaś kulturotwórczą – w czasie i miejscu, w którym działają. Dobrze więc, że organizowane jest wiele przeglądów i imprez dających możliwość prezentacji artystów ludowych. Ważną rolę spełniają regionalne koncerty i przeglądy pieśni wielkopostnych, kołęd i pastorałek, koncerty ludowych pieśni religijnych.

Niezwykle cenna w ochronie wartości niematerialnych dziedzictwa jest praca zespołów teatralno - obrzędowych. Wymaga to kunsztu aktorskiego, scenicznego obycia, czasami umiejętności napisania scenariusza widowiska obrzędowego, dopracowania scenografii zgodnej z tradycją. Zespoły te mają możliwość prezentacji na przeglądach międzywojewódzkich, a najlepsze spektakle obejrzeć można w październiku każdego roku na Ogólnopolskim Sejmiku Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie.

Ze względu na niezwykle, unikalną wartość niektórych pieśni ludowych i obrzędów prezentowanych przez zespoły ludowe, powinny być one otoczone opieką merytoryczną znawców folkloru, a ich dorobek artystyczny dokumentowany i popularyzowany. Zapewniłoby to pewność przetrwania tradycji, a ludowym artystom dało satysfakcję i przywróciło należną im godność.

Przez lata najbardziej widoczne zdawały się być zespoły pieśni i tańca – dziecięce, młodzieżowe, studenckie, prezentują do dziś choreograficzne układy tańców tradycyjnych z poszczególnych regionów. Żywiołowość, barwność koncertów, piękno prezentowanych strojów ludowych, sprawność wdzięk i zaangażowanie młodych wykonawców sprawiają, że zespoły te mają swoich wiernych widzów i nie mają problemów z angażowaniem nowych kadr tancerzy. Zespoły finansowane przez samorządy, uczelnie, współfinansowane przez uczestników zabiegają o sponsorów i hojnych mecenasów. Działają przy uczelniach wyższych, domach kultury bądź tworzą stowarzyszenia mające za zadanie pozyskiwanie środków na funkcjonowanie zespołu: utrzymanie kadry instruktorskiej, koncerty, wyjazdy, zakup i utrzymanie strojów ludowych dla tancerzy.

Znacznie mniejsza jest liczba grup lub par tanecznych, wykonujących tańce tradycyjne. Prezentują swoje talenty i kunszt taneczny na Ogólnopolskim Konkursie Tańca Tradycyjnego w Rzeszowie a nagrody tam uzyskane nobilitują ich w swoich środowiskach.

Kapele ludowe – autentyczne w składzie instrumentalnym i repertuarze zgodnym z tradycjami danego regionu niestety są mniej liczne niż zespoły śpiewacze. Autentyczne kapele i instrumentalniści grający na tradycyjnych instrumentach jak skrzypce, ziółboki, mazanki, cymbały, dudy, gajdy, trombity, ligawki, bazuny i heligonki to zanikająca umiejętność.

W wielu regionach częściej spotkać można grupy wokalne-instrumentalne, nazywające siebie kapelami, ale z tradycyjnymi kapelami niewiele mające wspólnego – skład instrumentalny jest przypadkowy, a wykonywany repertuar jest powszechny, popularny, festynowo-rozrywkowy. Wszzechobecne na imprezach lokalnych i festynach narzucają nowy trend muzyki zwanej ludową, w dużej mierze rozumianej tak dlatego, że w opinii odbiorców

prezentowana jest przez ludowych wykonawców. Tym ważniejsze jest dostrzeżenie, docenienie i wyróżnienie autentycznych muzykantów i śpiewaków ludowych. Ich wiedzę i umiejętności należy docenić, ochronić, wypromować i przekazywać młodym następcom. Ważną rolę mają do spełnienia samorządy każdego szczebla, placówki kultury, animatorzy działań kulturalnych w regionach. Autentyczna twórczość ludowa jest najlepszą wizytówką regionów, wyróżnikiem małych ojczyzn, dającym szczególne poczucie tożsamości.

Każdego roku wybitni twórcy wyróżniani są przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego Nagrodą im. Oskara Kolberga przyznawaną za szczególne zasługi dla kultury ludowej.

Tradycyjne stroje ludowe, będące w przeszłości wyznacznikiem grup etnicznych, wyszły już niestety całkowicie z codziennego użycia na terenie Lubelszczyzny (w przeciwieństwie do innych regionów kraju). W terenie odnaleźć możemy jeszcze pojedyncze egzemplarze, lecz częściej natknąć się możemy na ich pozostałości – koszule, spódnice, fartuchy czy wełniane krajki. Pomimo zróżnicowania strojów ludowych naszego terenu można odnaleźć cechy wspólne: w stroju męskim – brązowa sukmana, różniąca się jedynie nieznacznie krojem i szamerunkiem, słomiane kapelusze, czapki sukienne; w stroju kobiecym – skromna lniana spódnica, u ludności polskiej bez barwnych ozdób, starannie stebnowana i marszczona w pasie, płachty naramienne.

Na omawianym terenie możemy wyróżnić następujące grupy kostiumologiczne: strój łosicki – występujący w okolicy Łosic, ukształtowany po części pod wpływem stroju mazowieckiego; strój podlaski – noszony na obszarze między Wieprzem a Bugiem w dorzeczu Krzny – lewego dopływu Bugu. Na zachodzie sąsiadował z ubiorem lubartowskim, łukowskim i siedleckim, na południu z lubartowskim i chełmskim; strój włodawski – noszony powszechnie jeszcze w okresie międzywojennym nad Bugiem i w okolicach Włodawy, Wołoskowi, Nahajek, Krzywowierzy, Horodyszca – związany był z dwiema mniejszymi grupami etnicznymi „Chamakami” i „Poleszukami”; strój radzyński – rozpowszechniany w okolicach Radzyna Podlaskiego, zanikł całkowicie po 1945 r.; strój chełmski – zróżnicowany: w północnej części chełmskiego strój podobny był do stroju włodawskiego „Chamaków”, w okolicach Chełma i w pd. – wsch. części chełmskiego odbiegał od niego nieco sposobem zdobienia koszuli haftem krzyżykowym w kolorze czerwonym i czarnym; strój hrubieszowski – występował w pd. – wsch. części Zamojszczyzny, przylegając od wschodu do Wołynia, od południa zaś do Galicji Wschodniej. W stroju tym przenikały się i mieszały elementy polskie i ruskie, często trudne do odróżnienia; strój krzconowski – rozpowszechniony na styku południowej części powiatu lubelskiego i północnej partii krasnostawskiego, z centrum w Krzconowie. Z uwagi na rozpowszechnienie go przez zespoły pieśni i tańca, uważany jest powszechnie za strój lubelski; strój lubartowski i łukowski – spotykany w okolicach Lubartowa i Łukowa. Widać w nich wpływ ubioru szlachty zagrodowej, która tu licznie zamieszkiwała, zaś drobna szlachta wystrzegająca się noszenia ubioru chłopskiego; strój powiślański (puławski) – występował w pasie wzdłuż Wisły na terenach tzw. Powiśla Lubelskiego; strój biłgorajsko – tarnogrodzki – spotykamy na śródleśnych obszarach Tanwi, różnił się znacznie zachowanym archaizmem od ubiorów z pozostałych terenów Lubelszczyzny. Niektórzy badacze wręcz snują hipotezę o jego związkach z osadnictwem wołoskim. Jeszcze w końcu XX wieku dominowały tu materiały samodiałowe wełniane i lniane. Strój żony sitarzy z Tarnobrode i Biłgoraja oraz okolic wzbogacony był o kosztowne materiały – brokaty, adamaszki i cienkie sukna (szyte z nich były żupany podbite futrem, gorsety i spódnice szyte na wzór szlachecki i mieszczański), które sitarze przywozili z dalekich wędrowek na południe Europy, docierając aż na Bałkany; strój z okolic Janowa i Kraśnika – sąsiadujący od południa ze strojem biłgorajsko – tarnogrodzkim, miał charakter zbliżony do środkowo - lubelskiego, w którym przeważały wpływy miejskie, w tym gotowe materiały fabryczne.

Ośrodki kultu religijnego na terenie Lubelszczyzny związane są głównie z kultem Matki Boskiej, której sanktuaria znajdują się m.in. w: Leśnej Podlaskiej, kościół św. Ap. Piotra i Pawła (kamienny wizerunek Matki Bożej z XVII w., koronowany w 1963 r.); Kodniu, bazylika św. Anny (obraz Matki Bożej de Guadelupe, koronowany w 1723 r.); Lublinie, archikatedra (obraz – kopia Matki Bożej Częstochowskiej zwanej Płaczącą z 1927 r.); Lublinie, bazylika oo. dominikanów (sanktuarium z relikwiarzem Krzyża Świętego); Chełmie, bazylika

Narodzenia NMP (obraz Matki Bożej Chełmskiej, czczony zarówno przez katolików jak i prawosławnych, koronowany w 1765, 1946 i 1957 r.); Janowie Lubelskim, kościół św. Jana Chrzciciela (obraz Matki Bożej z XVII w.); Wąwolnicy (figurka Matki Bożej Kębelskiej z XV w., koronowana w 1978 r.); Chodlu, kościół Trójcy Przenajświętszej (obraz Matki Bożej Loretańskiej z XVII w.); Tomaszowie Lubelskim, kościół Zwiastowania NMP (obraz Matki Bożej z XVII w.); Krasnobrodzie, kościół Nawiedzenia NMP (wizerunek Matki Bożej z XVII w., koronowany w 1965 r.). Ponadto w Radecznicy, w zespole kościelnym oo. Bernardynów z XVII w. kultem otoczony jest wizerunek św. Antoniego Padewskiego, zaś we Włodawie w kościele oo. Paulinów obraz św. Ludwika, zaś w Piotrowinie obraz św. Stanisława Bpa od XV w.

Ośrodki kultu greckokatolickiego funkcjonują w kilku miejscowościach, w tym – w świątyniach obecnie przejętych przez rzymskich katolików. Do najbardziej znanych centrów kultu należą: – Kostomłoty, jako miejsce przechowywania części relikwii błogosławionych męczenników unickich z Pratulina; jest to zarazem Centrum Ekumeniczne chrześcijaństwa wschodniego; – Pratulina jako sanktuarium męczeństwa unitów podlaskich; – Drelów jako miejsce męczeństwa unitów podlaskich upamiętnione salą pamięci.

Na terenie Lubelszczyzny znajduje się ważny ośrodek pątniczy w Jabłecznej, gromadzący wiernych obrządku prawosławnego. Prawosławni, tak jak rzymscy katolicy, pielgrzymują również do Matki Bożej Chełmskiej w bazylice Narodzenia NMP na tzw. „Górze Chełmskiej”. Każdemu z ośrodków pątniczych towarzyszy zwyczaj dorocznych pielgrzymek, podczas których wierni podejmują zobowiązania lub też ofiarują swoje pielgrzymowanie w różnych intencjach np. zdrowia, czasem są to intencje dziękczynne lub ekspiacyjne. Pielgrzymowanie to zbiega się zazwyczaj z odpustem, któremu towarzyszą kramy i handlarze pamiątek (obrazów, różańców, książeczek, ale także słodyczy, upominków, serc z pierników, szczyb itp.). Uroczystości odpustowe posiadają bogatą oprawę obrzędową (noszenie feretronów, nocne czuwania ze świecami, procesje). Części ośrodków pątniczych towarzyszą „cudowne” źródła, których woda w świadomości i przekonaniu pielgrzymujących przynosi ulgę w wielu schorzeniach czy wręcz ma moc uzdrawiającą (kaplica św. Rocha koło Krasnobrodu, Krasnobród, Wąwolnica, kaplica św. Otylii w Urzędowie i in.). Nadal bardzo żywym zwyczajem na wsiach lubelskich jest strojenie krzyży i kapliczek przydrożnych, a w maju śpiewanie „majówek”, które gromadzą całe rodziny.

Współczesność wsi i miasteczek Lubelszczyzny cechuje niezwykła różnorodność postaw, dążeń i zachowań wyrażająca się w stałej konfrontacji tradycji i nowoczesności. Dążenie do unifikacji warunków bytu, zacierania granic między miastem a wsią jest naturalną tendencją, lansowaną przez media wszechobecne, opiniotwórcze, zacierające granice także kulturowe. Jakby na drugim biegunie codzienności jest potrzeba wspólnego tworzenia, bycia razem, poszukiwania korzeni, źródeł, „inności”, wyróżnika własnego, regionalnego dziedzictwa kulturowego.

6. Analiza mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim (SWOT)

Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • Bogaty i zróżnicowany regionalny krajobraz kulturowy. • Duża liczba czytelnych historycznych układów przestrzennych nasyconych obiektami zabytkowymi. • Duża liczba wartościowych obiektów architektonicznych i budowlanych. • Wyjątkowo duży w skali kraju zasób zabytków drewnianych: obiektów sakralnych i budownictwa. • Obecność zabytków będących świadectwem polskości i wielokulturowości. • Nasycenie obszaru województwa miejscami pamięci, w tym związanymi ze zbrodniami totalitaryzmów II wojny światowej. • Znacząca liczba stanowisk archeologicznych o znaczeniu ogólnopolskim i europejskim. • Bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach. • Bogate i zróżnicowane dziedzictwo niematerialne wciąż kultywowane przez społeczność i przekazywane jako tradycja wśród mieszkańców Lubelszczyzny. • Zachowane poczucie więzi kulturowej grup etnograficznych. • Korzystne warunki rozwoju turystyki oparte na dużym potencjale naturalnym i kulturowym. • Odremontowana i zmodernizowana infrastruktura kultury dzięki wysokonakładowym inwestycjom prowadzonym ze środków unijnych i krajowych. • Środowisko naukowe zainteresowane badaniem dziedzictwa niematerialnego. • Wzrost działań podejmowanych przez jednostki samorządu terytorialnego w zakresie opieki nad zabytkami. • Wzrost zaangażowania społecznego w opiekę nad zabytkami. 	<ul style="list-style-type: none"> • Przekształcenia w obrębie układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek i wprowadzanie nowej, nieodpowiedniej zabudowy. • Brak zainteresowania prawną ochroną krajobrazu kulturowego. • Zły stan techniczny części obiektów zabytkowych. • Nieuregulowany stan prawno - własnościowy części obiektów zabytkowych. • Brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, a także środków finansowych pozostających w gestii LWKZ, co przekłada się na brak skutecznych sposobów egzekwowania właściwej ochrony i konserwacji zabytkowych obiektów. • Niewystarczające wśród mieszkańców Lubelszczyzny poczucie regionalnej więzi kulturowej i tożsamości z regionem. • Słaby rozwój przemysłów kultury w regionie. • Niezadawalająca ilość gminnych ewidencji zabytków. • Niezadawalająca ilość gminnych programów opieki nad zabytkami.

Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • Uwzględnianie zagadnień z zakresu ochrony środowiska kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. • Rozległy i zróżnicowany zasób obiektów zabytkowych, składających się na tożsamość krajobrazu kulturowego - charakterystyczne zjawisko przenikania kultur. • Coraz powszechniejsze uwzględnianie problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach programowych jednostek samorządu terytorialnego. • Rozszerzająca się lista źródeł finansowania ochrony zabytków. • Coraz większa świadomość społeczna w zakresie oddziaływania pomiędzy posiadanym dziedzictwem kulturowym a rozwojem gospodarczym. • Integracja społeczna regionu wokół tradycji kulturowych i historycznych. • Wśród młodzieży wzrost postaw patriotycznych skłaniających do zainteresowania dziedzictwem. • Coraz powszechniejsze obecność elementów dziedzictwa materialnego i niematerialnego w działaniach edukacyjnych i promocyjnych w regionie. • Eksponowanie zbiorów muzealnych w nowoczesnych aranżacjach budzących zainteresowanie turystów i sprzyjające edukacji. • Budzące się coraz bardziej powszechne zainteresowanie inscenizacjami wydarzeń historycznych mających miejsce na terenie naszego regionu. • Pojawiające się elementy przemysłów kultury wpływające na wzrost gospodarczy. 	<ul style="list-style-type: none"> • Spadek ilości środków finansowych przeznaczanych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. • Zmniejszenie ilości źródeł finansowania. • Niewystarczająca promocja ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, wartości parków kulturowych. • Niedostateczna edukacja na rzecz wykorzystania dziedzictwa kulturowego i naturalnego dla korzyści ekonomicznych. • Brak możliwości skutecznego egzekwowania prawa dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami ze strony organów administracyjnych. • Rozwój inwestycyjny na obszarach miast, osad wiejskich (d. miasteczek) i wsi ingerujący w otoczenie historycznych układów urbanistycznych. • Brak zainteresowania młodego pokolenia kultywowaniem tradycji dziedzictwa niematerialnego. • Brak zainteresowania opieką nad zabytkami w regionie. • Zakłócenia współpracy transgranicznej związane z konfliktami międzynarodowymi. • Zawężenie zainteresowania przedstawicieli przemysłów kultury lub turystów tylko do wybranych miejsc, czy obszarów regionu. • Niewystarczające poczucie świadomości wartości tradycji i dziedzictwa niematerialnego obecnego w regionie.

III. Cele Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2019 – 2022

Cel strategiczny I. Wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno – gospodarczego regionu.

Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.

Działanie 1 Działania podnoszące świadomość społeczeństwa o wartościach krajobrazu kulturowego i jego wpływie na budowę wspólnoty społecznej i tożsamości regionu, w szczególności poprzez wprowadzanie nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego.

Konwencja paryska¹⁵ w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku wprowadziła nową w tym czasie zasadę ochrony zarówno dziedzictwa kulturalnego, jak i dziedzictwa naturalnego. Stwierdzono wówczas, że przeobrażenia społeczno – gospodarcze powodują nieodwracalne zubożenie dziedzictwa wszystkich narodów świata. Od tego czasu zaczęto wdrażać na arenie międzynarodowej politykę ogólną zmierzającą do wyznaczenia dziedzictwu kulturowemu i naturalnemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączać ochronę do programów planowania ogólnego.

Jednym z elementów realizacji zintegrowanej ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego jest ochrona krajobrazu kulturowego. Przez taki krajobraz rozumiana jest postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka¹⁶. Łączy on elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego, przechowuje świadectwo działalności jego dawnych mieszkańców.

Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. podkreśla, iż krajobraz pełni ważną rolę w publicznych zainteresowaniach dziedzinami kultury, ekologii i sprawami społecznymi oraz stanowi on zasób sprzyjający działalności gospodarczej i że jego ochrona, a także gospodarka i planowanie mogą przyczynić się do tworzenia zatrudnienia. W konwencji tej "krajobraz" jest to obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich. „Ochronę krajobrazu” definiuje jako działania na rzecz zachowania i utrzymywania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych, natomiast planowanie krajobrazu” jako skuteczne działanie perspektywiczne mające na celu powiększenie, odtworzenie lub utworzenie krajobrazów.

Wydźwięk tej filozofii odnajdujemy w polskich przepisach prawa związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami.

W Polsce dopiero przemiany społeczno – gospodarcze lat 90-tych XX w. szczególnie uwypukliły potrzebę położenia nacisku na realizację tej idei, obok idei zrównoważonego rozwoju. Dlatego też ważne jest, aby podejmować działania na rzecz uświadamiania jak ważne dla społeczności lokalnych jest utrzymanie takiego krajobrazu kulturowego. Dodatkowo taki zadbany krajobraz może w sposób wymierny wpłynąć na polepszenie

---

¹⁵ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konwencją Generalną ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji ratyfikowana przez Polskę i obowiązująca od dnia 29 września 1976 r. (Dz. U. 1976 Nr 32, poz. 190).

¹⁶ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

jakości życia mieszkańców danego terenu poprzez umiejętne wykorzystywanie jego niepowtarzalnych walorów, kreowanie produktu turystycznego, itp.

Zadbany krajobraz kulturowy, który odzwierciedla historię i współistnienie ludzi z przyrodą, przyczynia się do poczucia wspólnoty w społeczeństwie i wykształcenia tożsamości lokalnej i regionalnej. Człowiek, który identyfikuje elementy otoczenia, utożsamia się z nimi emocjonalnie, dba o nie i jest z nich dumny, jednoczy się z innymi w swoich działaniach. Na tej podstawie budowane jest poczucie wspólnoty. Pożądanym byłoby, aby obserwowane już mechanizmy na poziomie społeczności lokalnych odnieść do obszaru całego województwa. Społeczeństwo uświadomione o wartości i nasyceniu dobrami naturalnymi i kulturowymi (materialnymi i niematerialnymi) wykazuje poczucie dumy z przynależności do danej wspólnoty i dba o przynależące do nich dobra.

Dla przykładu, popularyzacja może i powinna odbywać się poprzez badania prowadzone przez środowisko naukowe. Wyniki mogą wykorzystywać administracja rządowa i samorządowa oraz media popularyzując je na dostępnych nośnikach, także elektronicznych. Rezultaty prac naukowych powinny być wprowadzane do planów zagospodarowania przestrzennego i dokumentów im równoważnych, zapisy te zaś konsekwentnie realizowane. Dobrym propagatorem są organizacje pozarządowe. Każdy z tych podmiotów może prowadzić akcje informacyjne, konferencje, konsultacje.

Jednym z ważnych instrumentów ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego jest planowanie przestrzenne. Plany zagospodarowania przestrzennego i dokumenty im równoważne są doskonałym narzędziem pozwalającym na zarządzanie ładem przestrzennym, dają możliwość wyznaczenia kierunku zmian w otoczeniu w sposób odpowiadający wybranej polityce ochronnej.

Art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadza możliwość m.in. utworzenie parku kulturowego lub *ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego* jako formy ochrony zabytków. Art. 16 i 17 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa zasady utworzenia przez Radę gminy parku kulturowego oraz jego organizację.

Forma ochrony obszarowej jaką jest park kulturowy może odpowiadać zawartej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego strefie ochrony konserwatorskiej, wyodrębnionej ze względu na stopień nasycenia substancją zabytkową oraz walorami krajobrazu naturalnego. Jednak, pomimo integralności krajobrazu kulturowego i naturalnego w strefach ochrony konserwatorskiej o zachowanych walorach krajobrazu kulturowego obowiązuje nadrzędność wartości kulturowych. Środowisko przyrodnicze chronione jest poprzez własne formy określone Ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 142, 10).

Na obszarze parku kulturowego podstawowe działania obejmują konserwację i restaurację jego historycznych składników, takich jak: układy urbanistyczne i ruralistyczne (z uwzględnieniem pasmowych rozlogów pól), architekturę i budownictwo, komponowane układy wodne i ogrodowe, miejsca pamięci, obiekty archeologiczne, fortyfikacje, sieć dróg historycznych oraz niematerialne wartości kulturowe. Należy egzekwować ochronę i rekonstrukcję historycznych powiązań funkcjonalno – przestrzennych, osi widokowych oraz sylwet i dominant przestrzennych. Dopuszcza się kreację nowych walorów krajobrazowych, pod warunkiem zachowania lub adaptacji wartości objętych ochroną. Jakikolwiek ingerencje trwale zmieniające zagospodarowanie terenów, powinny odbywać się w oparciu o studia widokowe, uwzględniające chronione cechy krajobrazu.

Wyznaczenie strefy ochrony konserwatorskiej na obszarze potencjalnie możliwym do ustanowienia parku kulturowego, może być pierwszym etapem wskazującym mieszkańcom kierunek wyznaczonej przez władze strategii rozwoju danego terenu, opartej na nowoczesnym zarządzaniu posiadanym dziedzictwem kulturalnym i naturalnym w celu rozwoju ekonomicznego. Jest to ważnym aspektem życia publicznego, w szczególności w kontekście podnoszenia jakości życia mieszkańców oraz osiągnięcia wymiernych korzyści materialnych. Zarówno ważne, jak i trudne jest, w okresie wzmożonych inwestycji,

zachowanie dla przyszłych pokoleń w odpowiednim stanie obiektów zabytkowych i krajobrazu kulturowego, przy jednoczesnym nadawaniu przestrzeni publicznej wyższych standardów. Ma to znaczenie zarówno w obszarach staromiejskich, jak i podmiejskich.

Kolejnym narzędziem ochrony krajobrazu jest ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1073, 1566). Art. 38a ustawy wprowadza dla samorządu województwa obowiązek sporządzania raz na 20 lat audyt krajobrazowy dla obszaru całego województwa. Jego zadaniem ma być m.in. identyfikacja krajobrazów występujących na obszarze danego województwa oraz ustalenie lokalizacji krajobrazów priorytetowych. Celem audytu ma być m.in. wskazanie zagrożeń dla możliwości zachowania ww. obszarów i obiektów, jak i przygotowanie rekomendacji i wniosków mających przysłużyć się ich ochronie. Dla obszarów priorytetowych sejmik województwa ma mieć możliwość ustalania norm dotyczących wysokości, kształtu budynków i ewentualnego stosowania materiałów miejscowych lub tradycyjnej architektury.

Podjęcie działań (np. udział w konferencjach, spotkaniach) mających na celu zachęcenie władz jednostek samorządu terytorialnego do inicjowania parków kulturowych na obszarach o dużym nasyceniu wartościową substancją zabytkową i naturalną powinno mieć znaczenie w kontekście podnoszenia jakości życia mieszkańców. W szczególności na obszarach o niskim potencjale gospodarczym założenie parku kulturowego może być szansą dla wzmocnienia kondycji ekonomicznej jego mieszkańców.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 2 Działania na rzecz opracowania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami w oparciu o aktualne uregulowania prawne w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 2187 ze zm.) zobowiązuje organy zarządzające jednostek samorządu terytorialnego do sporządzania na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkich, powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami. Celem sporządzania programów jest m.in. włączenie zagadnień ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego do obiegu społecznego i gospodarczego. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego może w istotny sposób przyczynić się do rozwoju społeczno – gospodarczego danego terenu, a tym samym do poprawy jakości życia jego mieszkańców. Ma też istotny walor edukacyjny i popularyzatorski.

Programy mają na celu w szczególności:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Jak wynika z informacji uzyskanych z ankiet zebranych w gminach województwa lubelskiego do *Sprawozdania z realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Lubelskim na lata 2015 - 2018 za lata 2015 – 2016* tylko 25 gmin miało obowiązujący gminny program opieki nad zabytkami, co stanowi 11,74%. W porównaniu do lat 2013 – 2014 jest to spadek z wartości 13,61%.

Nadrzędnym celem realizowanej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego winno być założenie, że jest ono ważnym czynnikiem rozwoju lokalnego i spójności społecznej. Dziedzictwo jest wspólnym, ponadczasowym dobrem, źródłem poznania wspólnej przeszłości i fundamentem, na którym buduje się tożsamość. Należy przewrócić dziedzictwu właściwą rolę w życiu społecznym zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, jak to ma miejsce we współczesnych systemach zarządzania dziedzictwem na świecie. Idealem jest odejście od dotychczasowego pasywnego modelu administrowania zabytkami na rzecz aktywnego zarządzania dziedzictwem. Ważne jest angażowanie w proces ochrony dziedzictwa wszystkich grup społecznych w przeciwieństwie do dotychczasowego ograniczenia do wąskiego grona specjalistów, propagowanie postawy współodpowiedzialności za zabytki.

Ważnym instrumentem zrównoważonego zarządzania dziedzictwem kulturowym są przede wszystkim dokumenty strategiczne jednostki samorządu terytorialnego, programy opieki nad zabytkami oraz dokumenty planistyczne związane z zagospodarowaniem przestrzennym, w tym obowiązkowy audyt krajobrazowy.

Drugim ważnym aspektem konieczności posiadania przez powiaty i gminy programów opieki nad zabytkami jest ochrona prawna zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków a nie wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków i nie włączonych w obręb parku kulturowego. W świetle art. 19 cytowanej ustawy ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Dla zabytków znajdujących się jedynie w ewidencji gminnej strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mają na celu ochronę zabytków znajdujących się na tym obszarze.

Stały monitoring przepisów prawa oraz idei w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozwala na wykorzystywanie doświadczeń ośrodków, które od dłuższego czasu czerpią wymierne korzyści z aktywnego zarządzania posiadanym dziedzictwem kulturowym. Wprowadzanie nowoczesnych mechanizmów do strategii rozwoju może przyczynić się do poprawy jakości życia mieszkańców i mieć wpływ na rozwój gospodarczy danego terenu, w szczególności w obrębie województwa lubelskiego. Czerpanie z dorobku innych podmiotów i wymiana doświadczeń pozwalają zapobiegać również niekorzystnym procesom towarzyszącym aktywnemu zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w celu pozyskiwania wymiernych korzyści ekonomicznych.

Podjęcie planowych działań w zakresie, zarówno ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego, jak i zarządzania tym dziedzictwem ma wyjątkowe znaczenie, w szczególności w przypadku obszarów o dużym nasyceniu wartościową substancją a przynależnych do wielu jednostek administracyjnych. Wówczas powinna być podejmowana współpraca ponadlokalna.

Od 2003 r. obowiązuje również kategoria „dóbr kultury współczesnej¹⁷”, które mogą zostać wpisane na specjalną listę jako zasługujące na ochronę z uwagi na uznaną ich wartość kultury. Oceny wartości tych obiektów są dokonywane m.in. w procesie planowania przestrzennego. W ustawie o ochronie zabytków jest wyrażone wymaganie, aby zarządy gmin prowadziły ewidencję dóbr kultury nie umieszczonych w rejestrze zabytków, a znajdujących się na terenie ich działania. Inny przepis tej ustawy jednoznacznie wskazuje, że obowiązkiem wojewodów i organów jednostek samorządu terytorialnego jest dbałość

¹⁷ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2015 r. poz. 199, z późn zm.).

o dobra kultury i podejmowanie działań ochronnych oraz uwzględnianie zadań ochrony zabytków, m.in. w wojewódzkich i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, w budżetach i w prawie miejscowym. Plany te są uzgadniane z właściwym konserwatorem zabytków, także w odniesieniu do dóbr kultury niewykazanych w rejestrze zabytków. W planie zagospodarowania przestrzennego województwa określa się w szczególności system obszarów chronionych, zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Planowanie przestrzenne w gminie obejmuje sporządzanie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz sporządzanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W ustaleniach studium określa się m.in. ochronę dóbr kultury współczesnej. W planie miejscowym określa się obowiązkowo m.in. zasady ochrony dziedzictwa kulturowego, zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

W rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2004 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu planu zagospodarowania przestrzennego sformułowano następujące wymaganie: ustalenia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej powinny zawierać określenie obiektów i terenów chronionych ustaleniami miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, w tym określenie nakazów, zakazów, dopuszczeń i ograniczeń w zagospodarowaniu terenów. Ustalenia te wyrażone w formie rysunku i tekstu planu, po stwierdzeniu jego zgodności z ustaleniami studium - uchwałą rady gminy.

Wprowadzanie rozwiązań polityki zintegrowanej ochrony zabytków może stać się elementem przewagi konkurencyjności regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 3 Prowadzenie gminnych lub powiatowych ewidencji zabytków.

Art. 22 ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz. U. 2017 poz. 2187 ze zm.) obliuguje wójtów (burmistrzów, prezydentów miast) do prowadzenia gminnej ewidencji zabytków. Gminna ewidencja zabytków ma służyć wypełnieniu jednego z obowiązków nałożonych przez ustawodawcę na gminę jakim jest „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

Ważne jest zakończenie ewidencjonowania zabytków na poziomie gminy, ponieważ ewidencja ta jest podstawą do sporządzania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami oraz pozwala na prawną ochronę zabytków wraz z ich otoczeniem nie wpisanych do rejestru zabytków oraz nie ujętych w planie ochrony parku kulturowego.

Jak wynika z ankiet zebranych do *Sprawozdania z realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Lubelskim na lata 2015 - 2018 za lata 2015 – 2016* 109 gmin i 5 powiatów posiada odpowiednio gminną lub powiatową ewidencję zabytków, co stanowi odpowiednio 51,17% oraz 25% w stosunku do całości.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie 4 Działania zmierzające do poprawy stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, w tym stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych, powojkowych oraz obiektów archeologicznych.

Ważnym dla podnoszenia jakości życia mieszkańców jest podnoszenie standardów przestrzeni publicznej. W ostatnich latach wiąże się to ściśle z gwałtownymi procesami urbanizacyjnymi, a w konsekwencji nowymi inwestycjami. W przypadku przestrzeni

zabytkowej, o wartościach historyczno – estetycznych, wymaga wnikliwej uwagi powiązanie nowych jakości ze starymi wartościami. Konieczne jest wówczas uwzględnianie wytycznych konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy. W celu odtworzenia ładu urbanistycznego niezbędne jest planowanie i zapisy w studiach uwarunkować i kierunków zagospodarowania oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Zgodnie z przepisami prawa na każdym etapie planowania przestrzennego należy uwzględniać dobra kultury współczesnej zdefiniowane jako „niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna” w przepisach ustawy z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1073 ze zm.).

W celu ochrony wartościowych układów przestrzennych w województwie lubelskim należy kontynuować działania na rzecz rewitalizacji centrów zabytkowych miast i miasteczek wraz z rekompozycją urbanistyczną prowadzącą do nadania im nowej funkcjonalności.

Przedmiotem i celem procesu ochrony miast historycznych jest nie tylko ochrona, konserwacja, rewaloryzacja i rewitalizacja historycznej substancji i struktury zabytkowej, ale animacja zespołu staromiejskiego i jego trwałe włączenie w obszar funkcjonalnego śródmieścia – jako najatrakcyjniejszej części, a także jego ekspozycja oraz celowe wykorzystanie i społeczne udostępnienie jego elementów.

Generalnym założeniem, które winno przyświecać podejmowanym działaniom jest kreowanie zespołu zabytkowego jako żywego elementu składowego współczesnego, rozwijającego się miasta lub wsi. Jest to właściwa droga do uzyskania optymalnych warunków jego ochrony, którą w województwie lubelskim należy realizować poprzez dążenie do usuwania przekształceń w obrębie układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek oraz wyeliminowanie samowoli inwestorskich w obrębie chronionych układów urbanistycznych, dążenie do ograniczania wprowadzania nowej, niezharmonizowanej zabudowy (inwestycji) z lokalną tradycją, zapobieganie przekształceniom zabudowy oraz układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek. Wskazane jest opracowywanie planów rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów staromiejskich i wartościowych obszarów krajobrazowych.

Z uwagi na niewystarczający poziom opieki i ochrony należy zwracać szczególną uwagę na zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego i studiach uwarunkowań, ze szczególnym uwzględnieniem układów ruralistycznych, konsekwentne nawiązywanie w nowej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów (budownictwo regionalne).

W ramach zarządzania zabytkowymi zespołami, w szczególności podworskimi należy przeciwdziałać wtórnym podziałom parcel i budynków współtworzących te zespoły, pozostawianiu ich bez użytkowania oraz wprowadzaniu niewłaściwych programów użytkowych.

W województwie lubelskim ważnym działaniem priorytetowym, obok ochrony miast historycznych, jest ochrona budownictwa drewnianego. Zakładana jest ochrona w różnych aspektach: 1. Podejmowanie działań w celu ochrony zabytków drewnianych w miejscu ich pierwotnego posadowienia, zarówno poprzez eksponowanie ich w otoczeniu, jak i nadawanie im nowych programów użytkowych. 2. Zachowanie regionalnej architektury i zabudowy poprzez właściwe odnawianie starych budynków, zgodnie z regionalnymi wzorami, z zachowaniem oryginalnego wyglądu bryły i elewacji.

Należy kontynuować akcję instalacji w obiektach zabytkowych systemów zabezpieczających przez kradzież, zniszczeniem lub pożarem.

W stosunku do architektury i budownictwa wskazane są działania zmierzające do powstrzymania dewastacji otoczenia obiektów zabytkowych, wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego, przeciwdziałanie opuszczaniu obiektów i poszukiwanie nowych użytkowników. Dużą trudnością w podejmowaniu opieki nad zabytkami jest nieuregulowany status prawny części tych obiektów.

Problematyka obszarów i obiektów powojсковych wiąże się ze zjawiskiem opuszczania (przekazywania) zabytkowych obiektów obronnych i garnizonowych przez

wojsko. Jest to zjawisko niepokojące, albowiem obiekty opuszczone ulegają szybkiej degradacji poddane niekorzystnym skutkom oddziaływania środowiska przyrodniczego.

W ramach ochrony wysokiej klasy zabytkowej architektury i budownictwa wojskowego o cechach tożsamości regionalnej, a zarazem wyróżniającej region w skali europejskiej należy dążyć do sporządzenia pełnych inwentaryzacji, kontroli nad przekazywaniem nowym użytkownikom (rodzaj użytkowania, opiniowanie projektów adaptacyjnych i nadzór nad wykonawstwem). Przestrzeganie generalnej zasady nie rozdrabniania pierwotnych działek pod obiektami i zespołami wojskowymi. Popularyzacja architektury budownictwa obronnego poprzez przygotowanie specjalistycznych tras zwiedzania, m.in. monumentalnych XIX w. twierdz rosyjskich: Twierdzy Dęblin i Twierdzy Brześć.

Już w 2004 r. powstał raport o turystyce industrialnej, na podstawie którego wytypowano obiekty do zwiedzania oraz tematyczną trasę turystyczną. Do zasadniczych działań zmierzających do opieki należą: przeciwdziałanie wtórnym podziałom parcel i budynków współtworzących zespoły zabytkowego budownictwa przemysłowego, inicjowanie działań mających na celu rewaloryzację zniszczonych obiektów przemysłowych, przeciwdziałanie opuszczaniu obiektów poprzemysłowych i w konsekwencji popadania ich w ruinę, co niejednokrotnie jest spowodowane brakiem pomysłu na odpowiednie zagospodarowanie tychże obiektów, popularyzowanie form wykorzystania zachowanych budynków przemysłowych, z dopuszczeniem innych programów użytkowych niż pierwotne; z podkreśleniem, iż nadrzędnym celem jest zachowanie bryły budynku i detalu w niezmienionej formie, popularyzacja zabytków budownictwa przemysłowego przez uwzględnienie np. w przebiegu szlaków turystycznych.

Restrukturyzacja kolei wiąże się z wyłączeniem z użytkowania obiektów kolejowych, w szczególności historycznych dworców. Istnieje potrzeba znalezienia nowych funkcji dla obiektów pozbawionych użytkowania, w celu ich zachowania.

Wspieranie działań na rzecz zachowania archeologicznej substancji zabytkowej, w tym tworzenie warunków do prowadzenia badań naukowych. W ramach ochrony dziedzictwa archeologicznego, w związku z pozyskiwaniem w wyniku badań i nadzorów licznych zabytków ruchomych, oraz brakiem możliwości gromadzenia tak licznych materiałów w muzeach, rozwiązania wymaga kwestia składowiska zabytków archeologicznych.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 5 Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki.

Art. 81 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz. U. 2017 poz. 2187 ze zm.) upoważnia organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego do udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru oraz określa tryb w jakim ma się to odbyć.

W celu polepszenia stanu zabytków na terenie gmin konieczne jest współfinansowanie prac z różnych źródeł, w tym również samorządów lokalnych, które w efekcie winny czerpać wymierne korzyści z coraz atrakcyjniejszego środowiska kulturowego na swoim terenie. Mając na względzie uaktywnienie administracji w kwestii możliwości wynikających z ustawy należy podjąć działania zmierzające do wskazywania tychże możliwości, a w konsekwencji ujmowania w budżetach jednostek samorządu terytorialnego środków finansowych przeznaczonych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie skierowane do gmin i powiatów oraz właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych.

Działanie 6 Podejmowanie planowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego.

Jednostki samorządu terytorialnego oraz jednostki organizacyjne jednostek samorządu terytorialnego posiadają w swoim mieniu obiekty zabytkowe wpisane do rejestru, bądź będące w tzw. zainteresowaniu konserwatorskim. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki. W celu wypełnienia ustawowego obowiązku wskazane jest, aby opracować kompleksowy plan działań skierowanych na utrzymanie własnych obiektów zabytkowych we właściwym stanie technicznym i użytkowym. W efekcie poprawa stanu zachowania zabytków może przyczynić się do wymiernych korzyści gospodarczych dla danego obszaru. Pomocne byłoby opracowanie raportu dot. stanu obiektów zabytkowych zarządzanych przez samorząd, ze wskazaniem potrzeb w zakresie remontów, modernizacji, a w konsekwencji stworzenie listy planowania środków finansowych.

Dla przykładu Województwo Lubelskie systematycznie wspiera prace konserwatorskie w obiektach zabytkowych należących do wojewódzkich samorządowych instytucji kultury, a w szczególności Muzeum Lubelskiego w Lublinie, Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, czy Ośrodka Praktyk Teatralnych „Gardzienice”.

W chwili obecnej trwają dalsze prace w obiektach zabytkowych użytkowanych przez Muzeum Lubelskie w Lublinie, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie. (patrz. str. 17 i nn.)

Wojewódzkie samorządowe instytucje kultury oraz zakłady opieki zdrowotnej posiadają osobowość prawną. Dyrektorzy tych jednostek odpowiadają za ich „codzienne” funkcjonowanie, w tym również za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami powierzonymi instytucjom do użytkowania i posiadania. W związku z powyższym planowanie i dokumentowanie przeglądów stanu technicznego, opracowanie dokumentacji przedprojektowej i projektowej należy do obowiązków dyrektora instytucji. Podmioty planują takie czynności zgodnie z harmonogramem wynikającym z przepisów prawa np. budowlanego bądź przeciwpożarowego, w ramach planów pracy na dany rok i są finansowane z dotacji bieżących przekazywanych na ich utrzymanie w trakcie roku.

Z drugiej zaś strony organy uprawnione do dokonywania kontroli w zakresie ochrony przeciwpożarowej, budowlanej itp. tj. Państwowa Straż Pożarna, Policja, Inspektor Nadzoru Budowlanego, Wojewódzki Konserwator Zabytków wykonują czynności kontrolne w ramach własnych planów pracy, bez konieczności dokonywania uzgodnień z Urzędem Marszałkowskim Województwa Lubelskiego w Lublinie. O potrzebach wynikających z takich kontroli dyrektorzy instytucji informują organ nadrzędny.

W przypadku nieprzewidzianych sytuacji dyrektorzy jednostek podległych informują o tym fakcie zarząd województwa, który podejmuje odpowiednie działania w danej sytuacji. W związku z powyższym Samorząd Województwa Lubelskiego nie prowadzi bezpośredniego planowania pracy, gdyż należy to do bezpośrednich obowiązków dyrektorów. Natomiast Samorząd Województwa Lubelskiego egzekwuje przestrzeganie przepisów prawa podczas kontroli kompleksowych jednostek podległych.

Odnotować należy prowadzone w latach ubiegłych i toczące się aktualnie liczne postępowania administracyjne dotyczące stwierdzenia zgodności z art. 2 ust. 1 lit. e dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej - w stosunku do obiektów i zespołów będących zabytkami, w szczególności zespołów pałacowych i dworskich. Orzeczenia kończące postępowania w części skutkują zmianami stanu prawnego na rzecz osób fizycznych. Powyższe wpływa na stan zasobu nieruchomości samorządów i rodzi konieczność poszukiwania nowych obiektów dla instytucji mających siedziby w takich zabytkach (np. muzeum dotychczas zlokalizowane w synagodze w Łęcznej, magazyny Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie znajdujące się

dotychczas w pałacu w Bronicach). Sytuacja ta wymaga diagnozy, przemyślanej strategii i zaangażowania środków finansowych.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego posiadających zabytki.

Działanie 7 Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami. Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.

Muzeum jest instytucją, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów.

Muzeum było przez wiele lat uważane w powszechnej świadomości jako miejsce skostniałe, przepojone powagą i uczonością. Wynikało to z traktowania przez społeczeństwo zabytków jako sacrum oraz z zadań nałożonych na instytucję muzealną. Wspieranie działań na rzecz zmiany świadomości społecznej w tym zakresie i wprowadzenia wizji muzeum – miejsca przyjaznego do edukacji i spędzania czasu wolnego jest coraz bardziej widoczne.

Podjęcie działań marketingowych w celu kreowania potrzeby uczestniczenia w kulturze oraz obcowania z dziedzictwem kulturowym także sprzyja tym tendencjom.

Instytucja muzealna, z definicji swej miejsce badania i przechowywania pamiątek przeszłości dla przyszłych pokoleń, musi odejść od sposobu prezentowania swoich zbiorów i wyników analiz. W celu zainteresowania i przyciągnięcia odbiorcy konieczne jest włączanie do swej oferty zajęć interdyscyplinarnych z zastosowaniem nowoczesnych narzędzi, prowadzenie badań i popularyzacja ich wyników przy zastosowaniu nowoczesnych technik multimedialnych do prezentacji zbiorów. Podjęcie próby przekształcenia muzeów w instytucje coraz bardziej kreatywne.

Należy podkreślić, że w okresie obowiązywania kolejnych wojewódzkich programów opieki nad zabytkami wiele instytucji kultury podjęło już konkretne działania przyciągające odbiorców, w tym w szczególności młodych, do uczestnictwa w wydarzeniach muzealnych. Dla przykładu można podać aranżację wystaw w Muzeum Lubelskim w Lublinie wykorzystującą multimedia do prezentacji zbiorów i historii „Śladami przeszłości. Najdawniejsze dzieje Ziemi Lubelskiej”. Muzeum włącza się również w realizację projektów mających na celu cyfryzację lub digitalizację zbiorów oraz ich upowszechnienie: Projekt e-muzea, Projekt www.muzeach. Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym również w ostatnim czasie wprowadziło wiele nowoczesnych form umożliwiających zwiedzanie rozszerzającym się kręgom odbiorców czego dowodem jest rosnąca frekwencja odwiedzających te instytucje.

Działanie skierowane do muzeów i organizacji o charakterze para muzealnym, odbiorców oferty kulturalnej tych instytucji.

Cel operacyjny 2. Ochrona **niematerialnego** dziedzictwa kulturowego.

Działanie 1 Poszerzanie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych, w tym określanie wyróżnika autentyczności poszczególnych grup etnograficznych Lubelszczyzny.

Lubelszczyzna, położona między Wisłą a Bugiem, jest wyrazista i bogata kulturowo. Tradycje kulturowe tych ziem mają nieprzerwany rodowód historyczny, własną specyfikę i dynamikę. To bogactwo kulturowe jest obiektem badań środowiska naukowego, w efekcie których ustalany jest wyróżnik autentyczności poszczególnych grup etnograficznych.

Wyróżnikiem autentyczności jest naturalny przekaz pokoleniowy, który indywidualni artyści przekazują następnie zespołom śpiewaczym, grupom obrzędowym. Cechami świadczącymi o autentyczności repertuaru takich zespołów jest genetyczna ludowość repertuaru osadzona w tradycji danego obszaru, tj. melodia, zachowanie konwencji, (gatunkowych i regionalnych) manier wykonawczych. Twórczość autentyczna, w przeciwieństwie do stylizowanej, nakierowana jest na międzypokoleniową transmisję podstawowych wartości kulturowych oraz pełni funkcję identyfikacji tożsamościowej. Zjawisko to najbardziej obserwowane jest w zespołach śpiewaczych i grupach obrzędowych.

Gminy we współpracy z naukowcami mogą podjąć działania zmierzające do określenia wyróżnika autentyczności. W działaniu tym ważne jest pogłębianie form współpracy, mającej na celu kontynuowanie prac badawczych ustalających autentyczne wartości kulturowe grup etnograficznych. Działania takie prowadzone są przez lubelskie środowisko naukowe w formie badań terenowych, a następnie upowszechniane podczas konferencji lub opracowywanie publikacji. Realizowane jest to zwykle na zlecenie i przy współpracy samorządów powiatowych i gminnych.

Jest działaniem ukierunkowanym na zbadanie potencjału grup etnograficznych, co doprowadzić ma w długofalowej perspektywie do ubogacenia i wzmocnienia tożsamości regionalnej i poczucia wspólnoty.

Działanie skierowane do środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego.

Działanie 2 Podejmowanie starań o umieszczenie wybranych przejawów dziedzictwa niematerialnego na Krajowej Liście Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego.

Regulację prawną w tym zakresie wprowadza Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyjęta przez Konferencję Generalną ONZ w Paryżu w dniu 17 października 2003 r. oraz ratyfikowana przez Polskę 16 sierpnia 2011 r. (podana do publicznej wiadomości: Dz. U. Nr 172, poz. 1018). Jako realizację wymogu inwentaryzacji przejawów dziedzictwa niematerialnego tworzona jest krajowa lista najcenniejszych zabytków niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W założeniu spośród jej wpisów wyłanianie będą polskie kandydaty do wpisu na europejską i światową listę dziedzictwa kulturowego.

W ciągu ostatnich czterech lat z terenu województwa lubelskiego na Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego zostały wpisane: Perebory - nadbużańskie tradycje tkackie¹⁸.

¹⁸ Perebor to pas ornamentu na tkaninie płóciennej, kolorowy wątek na białej osnowie. Służy do zdobienia koszul, spódnic, rękawów. Jest to element charakterystyczny dla regionu nadbużańskiego. Trudno dokładnie określić kiedy ten element zdobniczy powstał na obszarze Południowego Podlasia i Wschodniej Lubelszczyzny. Region pogranicza administracyjnego, religijnego i kulturowego stanowił teren ścierania się i łączenia różnych wpływów i tradycji. Ta właśnie „pograniczność” stała się cechą tego obszaru, w którym spajały się różnorodne oddziaływania Polski, Rusi, Litwy oraz innych mniejszości zamieszkanych na tym terenie. Zdobioną w ten sposób odzież nosiła większość mieszkańców tych terenów, a samo słowo „perebory” pochodzi z języka Rusinów – rdzennych gospodarzy tych okolic.

Nazwa „perebor”, nawiązuje do przebiegania nici osnowy płaską deseczką. Mozolną czynność trzeba powtarzać raz po raz. Technika ta jest wyjątkowo czasochłonna i trudna, dlatego perebory traktowano jak skarb. Pasy z wytkanymi rombami, gwiazdami i kwadratami naszywano na białe lniane koszule, a gdy ubranie zniszczyło się, ornament odpruwano i ozdabiano nim kolejny rękaw czy stójkę. Charakterystyczne pasowe wzory na ziemiach polskich zaczęły zanikać już na przełomie XIX i XX wieku. Proces ten nabrał tempa w latach 20. i 30, zaś II wojna światowa mocno przyspieszyła ten proces. Jednakże dzięki zapałowi i motywacji osób chcących ocalić ten wzór od zapomnienia powstało szereg pracowni w których na nowo zaczęto kultywować te tradycje tkackie. Współcześnie perebor wykorzystywany jest jako inspiracja do poznawania przeszłości, czerpania z niej wiedzy i przekazywania przyszłym pokoleniom umiejętności, które nie były powszechne, a

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, środków masowego przekazu, grup, wspólnot oraz organizacji pozarządowych.

Działanie 3 Wspieranie aktywności regionalnej mającej na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania tożsamości oraz prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne, poprzez tworzenie różnych programów edukacyjnych umożliwiających przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu.

Ustalenia dotyczące zachowanego niematerialnego dziedzictwa kulturowego winny być upowszechniane ogółowi mieszkańców województwa. Istotne jest wspieranie inicjatyw w działaniach zachowujących i propagujących niematerialne dziedzictwo. Widoczna jest tu rola samorządów każdego szczebla, ale także stowarzyszeń regionalnych, amatorskich zespołów artystycznych, bezpośrednio działających w tym zakresie. Ważne jest wspieranie tworzenia i rozbudowywania zbiorów muzeów regionalnych, chronienia pomników, świadków przeszłości, ale także mobilizowania regionalistów i twórców kultury, także amatorskiej, do popularyzowania własnych tradycji regionalnych oraz odziedziczonych zasobów kulturowych. Działania takie pozwalają na zachowanie wyrazistej tożsamości kulturowej, budowanie dumy z korzeni, a tym samym ogólnoregionalnych kulturowych więzi społecznych.

Wskazane jest prowadzenie planowych działań wspierających edukację w zakresie regionalnego niematerialnego dziedzictwa kultury. Opieka nad zabytkami i ochrona dziedzictwa winna być realizowana m.in. przez stworzenie programów edukacyjnych skierowanych do młodzieży, dających możliwość poznania i docenienia regionalnego przekazu kulturowego. Działanie takie pogłębia w mieszkańcach Lubelszczyzny poczucie dumy ze swoich tradycji kulturowych, ułatwia dostęp do tego dziedzictwa.

Realizacji celów edukacyjnych służy także upowszechnianie publikacji dokumentujących i promujących dziedzictwo kulturowe. Zapisane na nośnikach elektronicznych, bądź w formie drukowanych zbiorów pieśni, melodie i obrzędy zaczerpnięte z tradycji regionu, stanowią bezcenne źródło w tym zakresie. Ważne by stały się także materiałem wykorzystywanym w edukacji młodego pokolenia. Istotną rolę w przybliżaniu i upowszechnianiu wiedzy o korzeniach kulturowych regionu odgrywają popularne wśród młodego pokolenia zespoły folkowe, przetwarzające artystycznie materiały źródłowe, ale wprowadzające je na nowo w obieg kulturowy.

Rolą samorządów lokalnych oraz placówek oświatowych i kulturalnych jest stworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu. Działanie to w wielu regionach realizowane jest poprzez m.in. opracowanie systemów wspierania finansowego twórców i ich uczniów, pisanie programów umożliwiających organizację warsztatów, pokazów prezentujących lokalnych twórców kultury, ich umiejętności i dorobek artystyczny. Istotne jest wpisanie w programy edukacyjne zajęć obejmujących tradycje historyczne i kulturowe regionu.

We wrześniu 2017 r. Województwo Lubelskie wraz z podległymi instytucjami kultury: Wojewódzkim Ośrodkiem Kultury w Lublinie oraz Centrum Spotkania Kultur w Lublinie oraz Wojewódzką Radą Towarzystw Regionalnych, było organizatorem I Kongresu Kultury Województwa Lubelskiego. W dniach 6 – 7 września w obradach udział wzięło 820 osób z terenu całego województwa reprezentujących samorządy i instytucje kultury, organizacje pozarządowe, twórców kultury i sztuki, animatorów, członków nieformalnych grup artystycznych.

---

wykonywały je kobiety mające dobrą pamięć i zdolności manualne. Obecny proces edukacji, żmudny i pracochłonny odbywa się przez obserwację i pomaganie osobom starszym w ich pracy.

I Kongres Kultury Województwa Lubelskiego w Lublinie obradował pod hasłem „Kultura i gospodarka”. Podjęto zagadnienia związku pomiędzy kulturą a ekonomią. Jak wynika z ustaleń zebranych przez prof. dr hab. Sławomira Partyckiego¹⁹ w takim przypadku istotny jest kapitał kulturowy, który żeby oddziaływał musi być dostępny w odpowiednio wysokiej skali. W województwie lubelskim kapitał kulturowy jest rozproszony. W związku z powyższym kapitał kulturowy musi w najbliższym czasie ulec koncentracji, co w konsekwencji wzmocni potencjał twórczy, decydujący o zdolności do tworzenia nowych idei i dzieł, inicjowania zmian społecznych, ekonomicznych i technicznych.

Na podstawie doświadczeń współczesnego świata stwierdzono, że inwestycje w kulturę powinny stać się pierwszym krokiem do ożywienia i rozwoju gospodarczego. W przypadku województwa lubelskiego zaobserwowano już wiele pozytywnych zmian w postaci zwiększonych nakładów na kulturę i infrastrukturę kultury. Jednak nie wszędzie. W związku z tym ambitne cele polityki kulturowej województwa lubelskiego potrzebują inwestorów, a nie tylko sponsorów i mecenasów, bo sektor kultury i sztuki jest branżą gospodarki, która zatrudnia tysiące pracowników i generuje znaczącą część dochodów państwa.

Kolejnym zagadnieniem jest potrzeba otwarcia się na etos chrześcijaństwa, bez czego nie jest możliwy rozwój kultury.

Budowa kapitału kulturowego województwa lubelskiego musi odbywać się na efektywnym wykorzystaniu i pomnażaniu własnych zasobów, z jednoczesnym selektywnym pozyskiwaniem zasobów zewnętrznych. ...

Z uwagi na graniczne położenie województwa lubelskiego do zadań polityki kulturowej województwa należy prowadzenie dialogu międzykulturowego przełamującego istniejące obszary nieufności z jednoczesnym uwzględnieniem wymogów bezpieczeństwa kulturowego Polski.

W województwie lubelskim należy zbudować mechanizmy systemowe, które umożliwią prezentację wizerunku kulturowego województwa lubelskiego w cyberprzestrzeni.

Uczestnicy Kongresu zaapelowali o podejmowanie działań przez instytucje i ludzi kultury w sferze kultury społecznej mające na celu zahamowanie negatywnych zjawisk wynikających z rozwijającej się dynamicznie kultury bytu bazującej na konsumeryzacji. Propagowanie wzorów zachowań i norm regulujących relacje społeczne, szerokie społeczne odwołania się do kultury symbolicznej reprezentowanej przez wartości i idee. Wzrost kapitału kulturowego wymaga harmonizacji kultury bytu, społecznej i symbolicznej.

Kolejny postulat dotyczył budowania kapitału kulturowego poprzez umasowienie uczestnictwa w kulturze osiąganego poprzez system grantów, wspieranie asocjacji skupiających małe organizacje kultury, tworzenie klastrów działań w kulturze.

Postulowano powołanie specjalistycznej komórki ds. listy produktów i ochrony dziedzictwa niematerialnego.

Opracowanie programów i systemu edukacji kulturalnej w województwie lubelskim.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu.

Działanie 4 Propagowanie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności poprzez kultywujące je wydarzenia.

Rolą stowarzyszeń regionalnych, ale także muzeów regionalnych, bibliotek i innych instytucji kultury jest zabieganie o odtworzenie, zachowanie i promowanie lokalnych tradycji kultury. Ważne jest by odpowiednie służby i organy samorządowe świadome były potrzeby inicjowania działań w zakresie opieki nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym i ochrony

---

¹⁹ Wszystkie postulaty I Kongresu Kultury Województwa Lubelskiego wymienione w Programie lub cytowane pochodzą z tekstu: prof. dr hab. Sławomira Partyckiego, Postulaty Kongresu Kultury Województwa Lubelskiego, {wrzesień 2017}.

niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Podejmowanie przedsięwzięć w celu wzmocnienia instytucji i autorytetu osób zaangażowanych w ochronę niematerialnego dziedzictwa kultury.

W działaniu tym istotne jest motywowanie i inspirowanie organizatorów przedsięwzięć przybliżających mieszkańcom Lubelszczyzny, bądź odwiedzającym ją turystom, tradycje i dziedzictwo kultury dworskiej, mieszczańskiej, ludowej. Pozytywnym wzorem jest popularyzacja kultury ludowej poprzez wspieranie różnego typu imprez folklorystycznych, w tym najbardziej znanych o zasięgu ogólnopolskim – Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu Dolnym, Sejmiku Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie. Na Lubelszczyźnie rolę inspirującą i uświadamiającą bogactwo dziedzictwa pokoleń odgrywają także imprezy angażujące wiele środowisk twórców i animatorów: Jarmark Jagielloński w Lublinie, Festiwal Trzech Kultur we Włodawie, festiwale filmowe w Kazimierzu i Zwierzyńcu i szereg innych lokalnych i regionalnych działań.

I Kongres Kultury Województwa Lubelskiego we wrześniu 2017 r. postulował powołanie specjalistycznej komórki, która opracuje listę produktów i ochronę dziedzictwa kultury niematerialnej województwa lubelskiego.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, zespołów artystycznych, animatorów i twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 5 Upowszechnianie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa, w szczególności poprzez wspieranie usług turystycznych na terenach wiejskich.

Wykorzystanie niematerialnych zasobów dziedzictwa kulturowego w ofercie promocyjnej i turystycznej województwa. Kreowanie markowych produktów, w tym także turystycznych, bazujących na tradycjach regionalnych. Promowanie i rozwijanie Listy Lubelskich Produktów Tradycyjnych. Rozbudziły te inicjatywy zainteresowanie powszechnymi niegdyś na tych ziemiach tradycyjnymi produktami żywieniowymi z ziemniaków, kaszy, mąki. Pojawiły się więc promocyjne imprezy w stylu: „Festiwalu Kaszy” w Janowie Lubelskim, promocji produktu lokalnego pn. „Pierogi” w Bychawie i Kąkolewnicy, lansowanie „piroga biłgorajskiego”, czy domowych nalewek.

Propagowanie rozwoju agroturystyki oraz wspieranie organizatorów aktywnego wypoczynku w celu zainteresowania turystów atrakcyjnością czystych ekologicznie, unikalnych krajobrazowo regionów Lubelszczyzny.

Przygotowanie kompleksowych programów turystyczno – edukacyjnych promujących tradycje kultury ludowej, w tym: przygotowanie folderów, przewodników, opracowanie i promowanie szlaków kulturowych, organizowanie konkursów stałych i czasowych, imprez promujących miejscowe tradycje, pokazów „ginących zawodów” i in.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, organizacji turystycznych, twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 6 Wspieranie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny jako elementu przyczyniającego się do wzmocnienia poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Celom promocyjnym szczególnie służą wydawnictwa o charakterze albumowym prezentujące niematerialne dziedzictwo regionu wpisane w nieskażony krajobraz. Lubelszczyznę cechuje różnorodność kultur, tradycji, obyczajów i religii zamieszkujących tu nacji. Współistniejąc przez wieki przenikały się wzajemnie i ubogaczyły.

Na mapie kulturowej Lubelszczyzny szczególnie widoczne są społecznikowskie działania pasjonatów skupionych w ponad 120 zarejestrowanych stowarzyszeniach regionalnych. Od lat zajmują się one poznawaniem przeszłości. Takie stowarzyszenia jak:

Nałęczowskie Towarzystwo Regionalne, Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie, Lubartowskie Towarzystwo Regionalne, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim, „Koło Białczan” są wydawcami periodyków regionalnych dokumentujących i propagujących wiedzę o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości miejscowości i ich mieszkańców.

Ważne są także wydawnictwa prezentujące wartościowy repertuar artystyczny zespołów folklorystycznych, w które szczególnie bogate jest województwo lubelskie.

Kolportaż takich publikacji pomiędzy odległymi miejscami w województwie lubelskim pomagać może w poznaniu odrębności kulturowych każdego miejsca, a zarazem przybliżyć je, porównywać i tworzyć więzi regionalne.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, twórców kultury.

Cel strategiczny II. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny w działaniach promocyjnych i edukacyjnych wpływających na rozwój społeczno – ekonomiczny.

Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.

Działanie 1 Poszerzanie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i opiece nad nim przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej.

Podniesienie poziomu wiedzy i zwiększenie świadomości społecznej w zakresie wartości i znaczenia dziedzictwa kulturowego dla pokoleń, jest istotą jego zachowania w dobrym stanie. Ważnym zadaniem jest więc poszerzanie działalności edukacyjnej w zakresie pogłębiania wiedzy o autentycznych wartościach dziedzictwa kulturowego i popularyzowaniu idei jego zachowania. Należy wypracować zrozumienie potrzeby opieki nad zabytkami w świadomości społecznej mieszkańców, dlatego obecność treści związanej z dziedzictwem kulturowym materialnym i niematerialnym jest niezbędna już w edukacji młodego pokolenia. Istotne jest poszerzanie działań edukacyjnych kierowanych do różnych grup odbiorców.

Kierowane do młodego odbiorcy (środowisko szkolne), muszą spełniać oczekiwania tej grupy. Powinny być atrakcyjne w formie, wykorzystujące nowoczesne środki masowego przekazu. Zajęcia interdyscyplinarne, warsztaty, konkursy, czy lekcje prowadzone w bezpośrednim kontakcie z zabytkiem lub współprowadzone przez instytucje kultury wzbogacają ofertę edukacyjną kierowaną do młodego człowieka. Rozszerzeniem form edukacyjnych może być wykorzystanie ścieżek edukacyjnych czy warsztatów środowiskowych - szlaków turystyczno – kulturowych.

Kierowane do dorosłej części społeczeństwa mogą one polegać na: rozpowszechnianiu wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego w różnorodnych wydawnictwach również wykorzystując nowoczesne i atrakcyjne środki przekazu, popularyzowaniu wiedzy z zakresu osiągnięć konserwatorskich przy zabytkach w środkach masowego przekazu. Istotne jest też budowanie emocjonalnej więzi społeczeństwa z obiektami zabytkowymi, gdyż tylko wówczas można oczekiwać zaangażowania ze strony mieszkańców w opiekę na rzecz zabytków. Organizowanie imprez kulturalnych o charakterze edukacyjnym np. festynów, pokazów, pikników rodzinnych, wystaw, wzbogaca ofertę i jest ważnym czynnikiem aktywizującym społeczeństwo na rzecz dziedzictwa kulturowego.

Należy również rozszerzać działania, programy i projekty edukacyjne kierowane zarówno do młodego odbiorcy, jak i do starszej grupy wiekowej, wzbudzające poszanowanie dla tradycji regionu, pobudzające do aktywnego uczestnictwa w kulturze m.in. poprzez wspieranie amatorskich ruchów artystycznych, zespołów działających w różnych dziedzinach sztuki, pokazujących w swojej działalności bogactwo wielokulturowe regionu, jego tradycje i kulturę.

We wrześniu 2017 r. odbył się I Kongres Kultury Województwa Lubelskiego. Organizatorami byli: Samorząd Województwa Lubelskiego wraz z podległymi instytucjami kultury, w szczególności Wojewódzkim Ośrodkiem Kultury w Lublinie oraz Centrum Spotkania Kultur w Lublinie oraz Wojewódzka Rada Towarzystw Regionalnych. Dwudniowe obrady zgromadziły 820 osób. W jesieni 2018 r. odbyła się II edycja Kongresu.

Jedną z ogólnoeuropejskich akcji upowszechniających kontakt z zabytkiem na poziomie lokalnym są Europejskie Dni Dziedzictwa organizowane na terenie państw członkowskich Unii w jeden z weekendów września. U podstaw tego programu była idea popularyzacji tematyki opieki nad zabytkami poprzez udostępnianie zainteresowanym zabytków zamkniętych na co dzień. W Polsce celem tego działania jest przede wszystkim edukacja poprzez wystawy, wycieczki, prelekcje, gry i konkursy przybliżające lokalnym społecznościom historię ich ziem, szczególnie trudną, dziedzictwo i jego wartości. Dzięki obcowaniu z zabytkiem, wydarzenia z przeszłości stają się mniej odległe i bardziej zrozumiałe.

Popularyzacja wydawnictw konserwatorskich i zabytkoznawczych oraz wspieranie publikacji popularyzujących historię, kulturę i dziedzictwo Lubelszczyzny to istotna forma edukacji na rzecz dziedzictwa. Poprzez propagowanie wiedzy tematycznej w sposób popularnonaukowy można zainteresować różne grupy odbiorców, trudną i skomplikowaną dziedziną, jaką jest konserwacja zabytków. Należy przybliżyć cały proces opieki i konserwacji zabytku, budując u czytelnika poczucie emocjonalnej więzi z zabytkiem i jego istotnej wartości dla całego dziedzictwa. Poprzez popularyzowanie zagadnień z historii i kultury Lubelszczyzny buduje się silne poczucie tożsamości w mieszkańcach i identyfikację z daną przestrzenią, wzrasta poszanowanie dla zabytków, historii i tradycji regionu.

Działanie skierowane do instytucji kultury, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, środków masowego przekazu, szkół, instytucji oświatowych, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie 2 Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmocnienia społecznej świadomości (poczucia wspólnoty regionalnej) mieszkańców Lubelszczyzny.

Szkoły mogą wykorzystać możliwości włączania treści lokalnych i regionalnych w proces dydaktyczno - wychowawczy. Niebagatelną rolę odgrywają tu również instytucje kultury i organizacje pozarządowe oraz własna inicjatywa samorządów lokalnych. Edukacja o ojczyźnie lokalnej jako szczególnie bliskiej, daje młodym ludziom informację o szeroko pojętej problematyce: ekologicznej, gospodarczej, społecznej, politycznej, historycznej i kulturalnej środowiska, w którym żyją - pełni istotną rolę w kształtowaniu patriotyzmu, poczucia tożsamości z wartościami własnego dziedzictwa. Kreuje postawy prospołeczne i pobudza zachowania obywatelskie. Akcje edukacyjne są prowadzone np. w formie konkursów między gminami, gdzie uczestnicy i widzowie mogą poznać podobieństwa i różnice w gwarze, którą posługują się mieszkańcy oraz mają możliwość poznania innej kultury, tradycji, jak również znalezienia podobieństw. Inną formą są akcje edukacyjne prowadzone w formie konkursu gawędziarzy i instrumentalistów oraz imprez towarzyszących - występy zespołów regionalnych i prezentacji przedstawień teatralnych. Ważna w edukacji regionalnej jest w tych spotkaniach wymiana międzypokoleniowa. Szkoły mogą prowadzić międzyprzedmiotową ścieżkę edukacyjną lub w oparciu o własny program autorski nauczyciela przybliżyć młodzieży niematerialne dziedzictwo kulturowe w regionie wykorzystując funkcje edukacyjne muzeów skansenowskich (np. lekcje umożliwiające poznanie przeszłości m.in. ginących zawodów, zanikających upraw rolniczych). Formy akcji edukacyjnych mogą rozszerzać się o spotkania z najstarszymi mieszkańcami danej miejscowości, którzy w autentyczny sposób przekażą żywe wartości niematerialne.

W województwie lubelskim znajduje się wiele miejsc pamięci ponieważ Lubelszczyzna była miejscem wielkich wydarzeń takich jak: zawarcie Unii Horodelskiej (1413 r.) i Unii Lubelskiej (1569 r.) oraz bitew powstań narodowych (1794 r. i 1863 r.), wojen:

I światowej, polsko - bolszewickiej (1920 r.), polsko - niemieckiej, polsko - sowieckiej (1939 r.) oraz licznych bitew partyzanckich z okresu II wojny światowej. W wielu miejscowościach organizowane są w ostatnich latach rekonstrukcje bitew przyciągające liczne rzesze widzów, również dzieci i młodzieży, poznających w ten sposób historię i dziedzictwo. Te starannie przygotowane widowiska, uczą poprzez zabawę, budują poczucie wspólnoty i tożsamość regionalną.

Działanie skierowane do instytucji kultury, szkół, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie 3 Edukacja właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w zakresie zasad opieki nad nimi i ich ochrony.

Niezwykle istotna jest edukacja właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w zakresie podstawowych zasad konserwatorskich aby zabytek przez nich użytkowany lub pozostający w ich własności należycie zabezpieczyć i otoczyć troskliwą opieką. Mogą temu służyć różnorodne formy edukacji od wykładów, kursów po konkursy; jak choćby „Laur Konserwatorski” będący nagrodą przyznawaną corocznie przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie za wyróżniające się realizacje konserwatorskie przy obiektach zabytkowych, które charakteryzuje wysoka jakość prac i dbałość o przywrócenie wartości zabytku. Celem nagrody jest uhonorowanie i wyróżnienie wzorowych gospodarzy obiektów oraz wykonawców prac konserwatorskich. Innym przykładem może być coroczny konkurs „Zabytek Zadbane”, ogłaszany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Konkurs posiada charakter edukacyjny bowiem popularyzuje wiedzę dotyczącą właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów. Ofertę edukacyjną można również wzbogacić o wykłady otwarte bądź kursy doszkalające kierowane do właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych. Mogą one polegać na: popularyzowaniu wiedzy z zakresu pozyskiwania środków z funduszy krajowych i zagranicznych na konserwację zabytków, zwiększeniu odpowiedzialności za stan ich zachowania, organizowaniu wykładów, sesji, konferencji naukowych, które pozwalają na wielokierunkowe i interdyscyplinarne spojrzenie na problemy związane z opieką nad zabytkami i ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie skierowane do instytucji kultury, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie 4 Realizowanie studiów naukowych, wspieranie programów badawczych i dokumentacyjnych oraz organizowanie praktyk studenckich i staży, zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów dziedzictwa kulturowego niematerialnych i materialnego, zwłaszcza zagrożonego.

Bogactwo zasobów dziedzictwa kulturowego województwa wymaga często głębszego rozpoznania i zbadania. Edukacja poprzez dokumentowanie umożliwia rozeznanie, co i jak należy chronić, ułatwia identyfikację zagrożeń. Rzetelne opracowanie dokumentacji każdego obiektu zabytkowego umożliwia podejmowanie odpowiedzialnych decyzji, dotyczących prac przy nim i przedłuża trwanie naszego dziedzictwa, a w przypadku zniszczenia zabytku może posłużyć do jego rekonstrukcji. Dokumentowanie zasobów kulturowych jest działaniem, które poszerza wiedzę o dziedzictwie.

Ważnym czynnikiem motywującym do zainteresowania młodego pokolenia dziedzictwem kulturowym regionu jest realizowanie studiów naukowych dotyczących ochrony

dziedzictwa niematerialnego, zwłaszcza zagrożonego, oraz zlecenie prac naukowych, dokumentujących i opracowujących zasoby kulturowe regionu.

Wspieranie praktyk i staży jest ofertą edukacyjną, którą można wzmacniać o szerszy udział studentów z uczelni europejskich i poza europejskich dając im szansę lepszego poznania naszej kultury.

Znaczącą rolę spełnia tu środowisko naukowe, świadome potrzeb w tej mierze, ukierunkowujące studentów i młodą kadrę naukową do podejmowania prac badawczych obejmujących dzieje, tradycję, zasoby i kulturę grup etnograficznych Lubelszczyzny. Prace takie powstają z inicjatywy samorządów i stowarzyszeń regionalnych ogłaszających konkursy, stypendia naukowe, ułatwiających badania, a następnie publikację i popularyzację prac badawczych. Te czynniki mobilizujące i zachęcające do podejmowania prac badawczych o tematyce regionalnej sprzyjają zainteresowaniu młodego pokolenia niematerialnym dziedzictwem kulturowym regionu.

Rolą uczelni wyższych i środowiska naukowego, merytorycznej kadry placówek kultury i stowarzyszeń kulturalnych jest opracowanie, udostępnianie i realizowanie programów badawczych dotyczących dziedzictwa, zapewniających właściwe metody badawcze oraz archiwizację zebranych materiałów. Istotne jest także opracowanie efektów badań umożliwiające udostępnienie ich zainteresowanym mieszkańcom miejscowości i regionu oraz przybywającym na Lubelszczyznę turystom. Ważnym czynnikiem jest tu promowanie przewodnictwa wyposażonego w pełną wiedzę o wartościach kulturowych, oryginalności i atrakcyjności regionu.

Koniecznością jest kontynuowanie prac badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do aktualizowania i pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Komputerowa baza danych w tym zakresie stworzona została na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego przez Zarząd Krajowy Stowarzyszenia Twórców Ludowych w Lublinie. Badaniem w skali kraju objęci zostali: twórcy ludowi, autentyczne zespoły śpiewacze, kapele ludowe, chóry, zespoły opracowujące tradycyjne obrzędy i zwyczaje. Aktualizowanie tej bazy wiąże się z kosztami finansowymi. Badania naukowe prowadzone są przez UMCS i KUL przy zainteresowaniu i zaangażowaniu samorządów lokalnych. Twórcy kultury także amatorskiej, regionaliści oczekują wymiernych znaków opieki ze strony władz i powołanych do tego instytucji samorządowych. Ważnym zadaniem dowartościowującym i nobileitującym uzdolnionych artystycznie twórców amatorów jest propagowanie statusu twórcy ludowego. Zadanie to realizuje Stowarzyszenie Twórców Ludowych przy współdziałaniu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W Wojewódzkim Ośrodku Kultury w Lublinie ma siedzibę Wojewódzka Rada Towarzystw Regionalnych, która skupia w swym gronie ponad setkę towarzystw regionalnych z terenu województwa oraz osoby pielęgnujące kulturę „małych ojczyzn”.

Działanie skierowane do ośrodków naukowych i uczelni, jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, środków masowego przekazu.

Działanie 5 Edukacja na rzecz poznawania istniejących na przestrzeni dziejów relacji kultury polskiej z kulturami innych społeczności na terenie Lubelszczyzny.

Ważnym zagadnieniem jest edukacja przygotowująca człowieka do spotkań z innością. Należy wskazywać dzieciom, młodzieży i dorosłym cechy, tradycje kultury polskiej dominującej na tych ziemiach. A na tej bazie pokazywać cechy kultur innych narodów.

Do najważniejszych jej zadań należy m.in. szerzenie potrzeby prowadzenia dialogu międzykulturowego, propagowanie postawy aktywnej tolerancji, traktującej odmienność jako wartość w dialogu i upowszechnianie wiedzy o wartościach w różnych grupach kulturowych. Jednym z jej ważnych efektów jest umiejętność przekształcania sytuacji konfliktowych w sytuacje współpracy i współdziałania jednostek czy grup reprezentujących różne tradycje kulturowe. Dialog międzykulturowy jest przedmiotem licznych debat i refleksji z zakresu

kultury, filozofii, teologii, nauk społecznych, politycznych, jest cennym źródłem wiedzy o wartościach akceptowanych w innych kulturach, jak również i o sobie samym i własnej tradycji kulturowej. Pozwala zrozumieć i dostrzec to, co wcześniej pojmowaliśmy inaczej. Należy wzbogacać formy wymiany międzykulturowej i wzajemnego uczenia się od siebie. Istotne w edukacji są działania przybliżające ideę dialogu międzykulturowego oraz sprzyjające integracji i współdziałaniu środowisk wielokulturowych poprzez prowadzenie strony internetowej o tematyce wielokulturowej, oferującej szeroką informację na temat dialogu międzykulturowego, bazę tzw. "dobrych praktyk".

Współistnienie w określonej przestrzeni społecznej grup reprezentujących różne tradycje kulturowe jest bogactwem naszego regionu, które należy wykorzystać w edukacji na rzecz wielokulturowego i wielowyznaniowego dziedzictwa, a także oprzeć na tych różnicach poczucie wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, środowiska naukowego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, szkół, środków masowego przekazu.

Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.

Działanie 1 Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno – ekonomicznego i budowania poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Województwo Lubelskie posiada ogromny potencjał kulturowy, który stanowi jeden z podstawowych kierunków promocji i rozwoju przemysłów kultury. Atrakcyjność i spójność przestrzeni regionu, bogate i zróżnicowane środowisko kulturowe, unikalny w skali europejskiej krajobraz kulturowy, którego fragmentem są lubelskie małe miasteczka, wielowiekowy i wielokulturowy charakter tego dziedzictwa, stanowi jeden z podstawowych elementów atrakcji turystycznych Lubelszczyzny, która oferuje również bogatą ofertę kulturalną.

Te elementy są wykorzystywane w promocji województwa w coraz większym zakresie. Wzrósł ich profesjonalizm i różnorodność oraz przekonanie, że promocja w oparciu o to dziedzictwo, wiąże się z efektywnym dotarciem z przekazem do odbiorcy. Wymaga wyboru mediów akceptowanych przez grupę docelową i takich kategorii reklamy, które wpływają pozytywnie na wizerunek województwa i na decyzje o chęci odwiedzenia właśnie tego regionu. Ekspansywna promocja najcenniejszych zabytków województwa, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice, takie jak lubelskie kościoły renesansu lubelskiego: np. kościoły klasztorne brygidek, dominikanów, bernardynów), założenia klasztorne, zamki, grodziska wczesnośredniowieczne oraz obiekty budownictwa drewnianego, jak również promocja zasobów dziedzictwa niematerialnego ukazująca Lubelszczyznę jako zagłębienie bogactwa folkloru i obrzędowości z pewnością wpłynie na wzrost konkurencyjności regionu względem innych obszarów Polski. Zabytek czy grupa zabytków danego miasta lub gminy może stać się jego marką. Aby była ona jak najsilniejsza i dobrze rozpoznawana wśród odbiorców, należy promocję oprzeć o budowanie strategii wizerunku.

Atutem miejsca może być produkt: zabytek, gwara, krajobraz, zaś atutem produktu może być sam jego charakter. Maksymalnie uwypuklone cechy produktu w komunikacji z klientem, są istotnym bodźcem zachęcającym go do dotarcia do danej miejscowości czy w dane miejsce. Nie bez znaczenia jest tu również dobra infrastruktura. Aby była sprawna dystrybucja produktów konieczna jest sprawna komunikacja miejska, system informacji wizualnej i dobra dostępność lokalnych atrakcji. W promocji miejsca istotni są również mieszkańcy danej miejscowości. Musi zaistnieć pełna identyfikacja mieszkańca z miejscem. Dlatego duża część działań promocyjnych powinna być skierowana do wewnątrz po to aby mieszkańcy poczuli więź z miejscem zamieszkania i czuli się za nie odpowiedzialni.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, instytucji kultury, środowiska naukowego, środków masowego przekazu, organizacji turystycznych.

Działanie 2 Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu.

Promocja szlaków kulturowych jako sektora turystyki, gałęzi przemysłu turystycznego pod względem innowacyjności rozwiązań przyczynia się do zróżnicowania oferty turystycznej, która odpowiada na rosnące wśród turystów zainteresowanie poznawaniem nowych miejsc i innych kultur. Szlaki kulturowe są autentycznym produktem turystycznym. Na bazie szlaków kulturowych, można tworzyć całościowe oferty, które przyniosą korzyści zarówno przemysłowi turystycznemu, jak i zwykłym mieszkańcom Lubelszczyzny, przyczyniając się do zrównoważonego rozwoju ruchu turystycznego i stanowiąc atrakcyjny jego cel. Zaproponowanie nowego modelu turystyki, jakim są szlaki kulturowe, wzmacnia poczucie przynależności kulturowej i służy odkrywaniu naszego wspólnego regionalnego dziedzictwa.

Dla przykładu można podać tematyczny „szlak renesansu lubelskiego” promujący dziedzictwo Lubelszczyzny. Działania, we współpracy z Lubelskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, prowadziła Lokalna Organizacja Turystyczna. Efektem jest oznakowanie obiektów na szlaku (tablice informacyjne) oraz informatory turystyczne. W program ten wpisały się liczne konferencje tematyczne oraz publikacje „Renesans Lubelski” pod red. L. Dulika, „Renesans Lubelski” A. i M. Bujaków, i in.. W planach jest dalsza część projektu.

Przez teren województwa lubelskiego biegnie 400 km odcinek Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej.

Lubelska Regionalna Organizacja Turystyczna (we współpracy z LWKZ) przystąpiła w 2018 r. do realizacji pierwszego etapu szlaku architektury drewnianej.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, środków masowego przekazu, instytucji kultury.

Działanie 3 Wzmacnianie współpracy międzyregionalnej - krajowej i zagranicznej, województwa lubelskiego w zakresie wspólnej promocji dziedzictwa kulturowego, w tym promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych.

Dynamika działań kulturalnych w ciągu całego roku, która odbywa się dzięki niewyczerpanemu potencjałowi społeczności mieszkańców oraz coraz bardziej zawiązywanej sieci relacji z miastami i regionami europejskimi powoduje, że Lublin tętni życiem artystycznym. Przykładem mogą być chociażby takie wydarzenia kulturalne jak: Międzynarodowy Festiwal Filmów Dokumentalnych Rozstaje Europy, Festiwal Tradycji i Awangardy Muzycznej Kody, Jarmark Jagielloński, Noc Kultury, Festiwal Teatrów Europy Środkowej Sąsiedzi. Dzięki takim wydarzeniom turystyka kulturalna może się rozwijać i wzmacniać rozwój społeczno – ekonomiczny regionu. Sprzyja temu nowa instytucja kultury – Centrum Spotkania Kultur w Lublinie, która znacząco wpływa na dynamiczny rozwój kulturalny i budowanie efektywnej sieci partnerskiej. W pierwszym okresie funkcjonowania z inicjatywy CSK odbyło się wiele międzynarodowych wydarzeń skierowanych do różnych kręgów odbiorców z terenu nie tylko województwa, ale i całej Polski. Dla przykładu można podać Międzynarodowy Konkurs Wokalny im. Antoniny Campi z Mikłaszewiczów „Antonina Campi Opera Masterclass”,

Wśród instytucji kultury dla przykładu:

Muzeum Lubelskie w Lublinie zorganizowało i prezentowało wystawę „Pablo Picasso. Wizerunek wielokrotny”.

Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym prezentowało wystawę „Bardiejov. Światowe dziedzictwo UNESCO” zorganizowana przez Urząd Miasta Bardziejow i Muzeum Szariszkie w Bardejowie oraz Konsula Generalnego Republiki Słowackiej w Krakowie i Instytut Słowacki w Warszawie.

Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym uzyskało patronat Europejskiego Roku Dziedzictwa Kulturowego 2018 w związku z realizacją w dn. 12 - 14 kwietnia wydarzenia pn. "Daleko od stolic – kolonie artystyczne jako pomosty nowej wspólnoty w Europie?". Zainicjowało ono oficjalne uroczystości powitania miasteczka Kazimierz Dolny w Europejskiej Federacji Kolonii Artystycznych. Ceremonii towarzyszyła dyskusja panelowa, dotycząca kolonii artystycznych jako czynnika integrującego i promującego środowiska artystyczne w Europie. Wzięli w niej udział przedstawiciele kolonii z Francji i Niemiec.

W 2017 r. odbył się VII Festiwal Teatrów Błędzących zorganizowany w ramach Festiwalu 40-lecia Ośrodka Praktyk Teatralnych „Gardzienice”. W jego trakcie zaprezentowano premierowe spektakle projektu „Gardzienice - Generator Nadziei” w wykonaniu i opracowaniu artystów z kraju i ze świata, wystawy związane z 40-letnią historią „Gardzienic”, treningi warsztaty dla studentów, prezentacja filmów o teatrze Gardzienice. Odnotowano obecność osób z Wielkiej Brytanii, USA, Turcji Iranu, Norwegii, Szwajcarii.

W ostatnim czasie znaczącym wydarzeniem kulturalnym dla województwa lubelskiego była prezentowana w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, zorganizowana we współpracy z Prowincją Henan (Chiny), największa w Polsce wystawa trójbarwnie szklonej ceramiki czasów dynastii Tang Luoyang – figur sprzed 1500 lat.

Województwo Lubelskiej jako jednostka samorządu terytorialnego współpracuje z wieloma regionami głównie z terenu Europy (Prowincja Flandria Zachodnie w Belgii, Region Murcji w Hiszpanii, Veneto we Włoszech, Kraj Związkowy Styria w Austrii, Obwód Brzeski na Białorusi, czy Obwody Lwowski, Ługański, Odeski, Rówieński, Wołyński na Ukrainie), a nawet Azji (Prowincja Henan w Chińskiej Republice Ludowej). W wielu przypadkach uzgodnione obszary współpracy obejmują turystykę i kulturę.

Położenie geograficzne regionu na wschodnim krańcu Unii Europejskiej oraz bliskość Ukrainy i Białorusi powoduje, że odgrywa kluczową rolę w realizacji programu Partnerstwa Wschodniego w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Wiele regionalnych i lokalnych organizacji kulturalnych jest zaangażowanych w szeroką współpracę ze wschodnimi sąsiadami.

Uczestnicy I Kongresu Kultury Województwa Lubelskiego postulowali, że graniczne położenie województwa w Unii Europejskiej, jak i bezpośrednie granice z Ukrainą i Białorusią wyznaczają zadania w dziedzinie kulturowej, uwzględniające zarówno politykę Polski i zjednoczonej Europy w zetknięciu z inną cywilizacją. Jak czytamy: zderzenie cywilizacji jest źródłem wnikliwego spojrzenia w wartości stanowiące fundament cywilizacji zachodniej, a z drugiej strony wymaga budowania mostów. Zadaniem polityki kulturalnej województwa lubelskiego w tym zakresie jest dialog międzykulturowy, przełamujący nieufności z jednoczesnym uwzględnieniem wymogów bezpieczeństwa kulturowego Polski., ukazywaniem w sposób zorganizowany i atrakcyjny polskiej kultury społeczeństwu Ukrainy i Białorusi.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu.

Działanie 4 Poszerzenie wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno – ekonomicznego.

Definicja przemysłu kultury, którego jednym z kryteriów jest nastawienie na zysk, została wypracowana w 1982 roku na konferencji UNESCO w Montrealu - mówi, iż jest to:

"działalność w zakresie produkcji, reprodukcji, magazynowania i dystrybucji na dużą skalę dóbr i usług kultury. Przemysły kultury, mają źródło w indywidualnej kreacji i potencjale tworzenia dobrobytu, m.in. miejsc pracy, poprzez produkcję i eksploatację własności intelektualnej. Przemysły kultury obejmują przemysł filmowy, video i produkcję audiowizualną, przemysł muzyczny, przemysł wydawniczy, przemysł medialny (telewizja, radio, prasa, internet itp.), przemysł reklamy, projektowanie graficzne i wzornictwo przemysłowe, projektowanie ubioru, architekturę, galerie i handel sztuką, sztuki sceniczne (performatywne), działalność artystów i rzemiosło artystyczne, konserwację zabytków i dzieł sztuki, gry komputerowe i oprogramowanie. W Deklaracji Esseńskiej (dotyczy przemysłu kultury w Europie) sformułowano 10 postulatów - wskazówek dla tych, których interesuje tworzenie i wspieranie przemysłów kultury oraz ich integrowanie z resztą gospodarki.

W Polsce istotna rola przemysłów kultury jest zapisana w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury 2004-2020. Przemysł kultury pozytywnie wpływa na trwałą i zrównoważony rozwój ekonomiczny, wzmacnia gospodarkę i stabilizuje sytuację socjalną przez tworzenie nowych miejsc pracy, szczególnie w małych i średnich przedsiębiorstwach, ma również pośredni wpływ na funkcjonowanie handlu, administracji, edukacji, usług, wpływając na poprawienie jakości życia mieszkańców. Stworzone przez niego produkty wpływają na zwiększenie atrakcyjności turystycznej i biznesowej miast i gmin. Sektor kultury przyczynia się również do rozwoju nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych, wspiera turystykę, pomaga w wyrównywaniu różnic między obszarami województwa i sprzyja większej spójności społecznej.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu, instytucji naukowych.

Działanie 5 Promocja i stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury jako czynnika stymulującego wzrost gospodarczy.

We współczesnych społeczeństwach przemysły kultury są najszybciej rozwijającym się segmentem rynku dóbr i usług społecznych.

Na podstawie literatury przedmiotu przyjęto zasadę, że przemysły kultury obejmują wytwarzanie dóbr i usług konsumpcyjnych kultury, sektor kultury zaś jest pojęciem szerszym i obejmuje też działalność nieprodukcyjną (na przykład muzea, biblioteki). Przemysły kreatywne z kolei obejmują sektor kultury, ale i produkcję dóbr i usług pośrednich, wykorzystywanych w dalszych procesach produkcyjnych oraz takie rodzaje aktywności, które wykorzystują dobra kultury jako istotny czynnik produkcji (na przykład tworzenie reklam, design, architektura). Co ważne, w obu przypadkach istnieje własność intelektualna, którą można przypisać osobie lub grupie, która wytworzyła dane dobro (dzieło, produkt).

Pierwsza definicja przystającą do realiów polskich określa przemysły kultury jako „branże przemysłowe nastawione na wytwarzanie różnych dóbr i usług kulturalnych, oraz branże, których produkcja opiera się na przemysłowym powielaniu oryginalnych dzieł twórców. Wśród nich na polskim rynku kultury należy wyróżnić przede wszystkim: przemysł audiowizualny i filmowy, przemysł wydawniczy i prasowy, przemysł fonograficzny. W mniejszym stopniu trzeba uwzględnić – dopiero rozwijające się – przemysł związany ze sztuką użytkową, wzornictwem, oprogramowaniem czy przemysł turystyczny związany z dziedzictwem kulturowym.

W latach 90 XX w. pojawiło się kolejne pojęcie: „przemysły kreatywne”. Ocenia się, że jest to najszybciej rozwijająca się gałąź gospodarki Europy, jest jednym z największych pracodawców, a jego obroty przewyższają obroty sektora motoryzacyjnego. Pierwsza definicja powstała w Wielkiej Brytanii po 1997 r. i brzmi: „działania, które biorą się z indywidualnej kreatywności i talentu, i które mają zarazem potencjał kreowania bogactwa oraz zatrudnienia poprzez wytwarzanie i wykorzystywanie praw własności intelektualnej”.

Tematykę wpływu kultury na społeczno – ekonomiczne aspekty życia podjęła również Komisja Europejska, która powołała Kern European Affairs (KEA). W efekcie działań tej

organizacji powstały statystyki dotyczące wpływu sektora kultury na gospodarkę europejską oraz na wzrost, konkurencyjność, zatrudnienie, zrównoważony rozwój i innowacyjność.

Dla przykładu, w województwie lubelskim zaistniał już przemysł filmowy. W kilku produkcjach telewizyjnych akcja rozgrywa się w województwie lubelskim. W wyniku czego województwo lubelskie i miejscowości pojawiły się w obiegu społecznym co daje długoterminowy efekt promocyjny, możliwość dalszego rozwoju. Z drugiej zaś strony nastąpił natychmiastowy efekt ekonomiczny poprzez bezpośrednią obsługę ekip filmowych, które korzystały z noclegów, wyżywienia, itp.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, organizacji turystycznych, twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 6 Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej i przemysłów czasu wolnego.

Bogactwo dziedzictwa kulturowego oraz doskonałe walory krajobrazowe czynią Lubelszczyznę doskonałą bazą dla szerokich gałęzi przemysłu filmowego. Należy szeroko promować te walory i wskazywać na potencjał w nich tkwiący. Wprowadzenie przemysłu filmowego, wykorzystującego nie tylko walory krajobrazowe czy bogactwo obiektów zabytkowych, ale angażującego przede wszystkim mieszkańców Lubelszczyzny do korzystania z realizacji filmowych może przyczynić się do wzrostu społeczno – ekonomicznego regionu.

Termin „przemysły czasu wolnego” obejmuje swoim znaczeniem gałęzie gospodarki związane z rozrywką, rekreacją, turystyką i tzw. stylami życia, a opisuje podejście do kultury w aspekcie ekonomicznym, komercyjnym (dziedzictwo jako zasób dla gospodarki), kreatywnym (kompetencje kulturalne jako zasoby dla innowacyjnej pracy i przedsięwzięć kultury). Zatem kultura ma być kapitałem, który ma procentować, ma być sektorem racjonalnie zarządzanym. Ludzi w tym systemie traktuje się jako klientów (odbiorców) kultury, którzy cenią się jako płatnicy – kiedy są turystami, odbiorcami oferty kulturalnej, klientami hoteli, restauracji, parków rozrywki, itp.

Upowszechnianie wizerunku Lubelszczyzny jako miejsca atrakcyjnego dla inwestorów poprzez wspieranie dobrych praktyk zagospodarowania obiektów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, rozwijaniem i promowaniem produktu turystycznego opartego na unikalnych wartościach regionu, w tym krajobrazu kulturowego. Ponadto upowszechnianie gospodarczej wartości krajobrazu kulturowego wśród osób kreujących rozwój przemysłów czasu wolnego, jak i ich odbiorców. Wykorzystanie posiadanych zasobów kulturowych i naturalnych do wyszukiwania przewag konkurencyjnych i możliwości ich rozwoju.

Województwo lubelskie jest miejscem, które posiada bogatą ofertę pozwalającą w atrakcyjny sposób spędzić czas wolny. Do ciekawych wydarzeń kulturalnych należą Letnia Akademia filmu w Zwierzyńcu, Noc Kultury, Jarmark Jagielloński, Festiwal Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu Dolnym,

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w przestrzeni kultury, właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych, odbiorców produktów kulturalnych.

Działanie 7 Tworzenie mechanizmów włączających materialne dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury, w tym promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno – ekonomicznych.

Wspierania działań mających na celu włączenie dziedzictwa materialnego w obieg życia społecznego poprzez podnoszenie świadomości jego wartości, potrzeby porządkowania i chronienia oraz wykorzystania dla celów rozwoju ekonomicznego społeczeństwa. Mechanizmy ukierunkowane winny być na działania zmiany świadomości społeczeństwa w kierunku uporządkowania przestrzeni publicznej, a w konsekwencji umożliwienie czerpania wymiernych korzyści z aktywnego zarządzania dziedzictwem kulturowym włączonym w zakres oferty przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

Jednym z elementów pozwalających na wypracowanie nowych mechanizmów może być wprowadzanie nowych funkcji do obiektów zabytkowych, przy równoczesnym zachowaniu ich wartości zabytkowych.

Podejmowanie współpracy z właścicielami i zarządcami zabytków na rzecz właściwego zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju oraz promowanie zasad opieki nad zabytkami. Wymiana doświadczeń oraz propagowanie najlepszych rozwiązań współpracy publiczno – prywatnej prowadzonej w celu zachowania i wykorzystywania dziedzictwa kulturowego do rozwoju społeczno – ekonomicznego.

Na terenie województwa lubelskiego jest wiele obiektów zabytkowych, które nie są w pełni wykorzystywane, często pozostają zaniedbane i opuszczone. Wśród nich są obiekty archeologiczne o wyjątkowej wartości historycznej i potencjale badawczym i poznawczym. Są nimi wczesnośredniowieczne grody nadwiślańskie, wśród których znane jest grodzisko w Kłodnicy, podlegające niszczeniu. Dlatego promocja tych obiektów powinna skupić się na ich walorach i wartościach wskazując właścicielom i użytkownikom oraz przedstawicielom administracji lokalnych i samorządowych województwa wielorakie możliwości ich wykorzystania, poprzez nadanie im funkcji społecznych czy ekonomicznych (np. małe muzea, hotele, gastronomia itp.).

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, środki masowego przekazu, instytucji kultury, podmiotów gospodarczych działających w przestrzeni kultury, właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych, odbiorców produktów kulturalnych.

Cel strategiczny I. Wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno – gospodarczego regionu.	
Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.	Cel operacyjny 2. Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego.
Działanie 1 Działania podnoszące świadomość społeczeństwa o wartościach krajobrazu kulturowego i jego wpływie na budowę wspólnoty społecznej i tożsamości regionu, w szczególności poprzez wprowadzanie nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego.	Działanie 1 Poszerzanie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych, w tym określanie wyróżnika autentyczności poszczególnych grup etnograficznych Lubelszczyzny.
Działanie 2 Działania na rzecz opracowania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami w oparciu o aktualne uregulowania prawne w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	Działanie 2 Podejmowanie starań o umieszczenie wybranych przejawów dziedzictwa niematerialnego na Krajowej Liście Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego.
Działanie 3 Prowadzenie gminnych lub powiatowych ewidencji zabytków.	Działanie 3 Wspieranie aktywności regionalnej mającej na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania tożsamości oraz prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne, poprzez tworzenie różnych programów edukacyjnych umożliwiających przekazywanie przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu.
Działanie 4 Działania zmierzające do poprawy stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, w tym stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych, powojaskowych oraz obiektów archeologicznych.	Działanie 4 Propagowanie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności poprzez kultywujące je wydarzenia.
Działanie 5 Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki.	Działanie 5 Upowszechnianie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa, w szczególności poprzez wspieranie usług turystycznych na terenach wiejskich.
Działanie 6 Podejmowanie planowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego.	Działanie 6 Wspieranie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny jako elementu przyczyniającego się do wzmocnienia poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.
Działanie 7 Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami. Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.	

Cel strategiczny II. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny w działaniach promocyjnych i edukacyjnych wpływających na rozwój społeczno – ekonomiczny.	
Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.	Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.
Działanie 1 Poszerzanie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i opiece nad nim przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej.	Działanie 1 Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno – ekonomicznego i budowania poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.
Działanie 2 Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmocnienia społecznej świadomości (poczucia wspólnoty regionalnej) mieszkańców Lubelszczyzny.	Działanie 2 Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu.
Działanie 3 Edukacja właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w zakresie zasad opieki nad nimi i ich ochrony.	Działanie 3 Wzmacnianie współpracy międzyregionalnej - krajowej i zagranicznej, województwa lubelskiego w zakresie wspólnej promocji dziedzictwa kulturowego, w tym promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych.
Działanie 4 Realizowanie studiów naukowych, wspieranie programów badawczych i dokumentacyjnych oraz organizowanie praktyk studenckich i staży, zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów dziedzictwa kulturowego niematerialnych i materialnego, zwłaszcza zagrożonego.	Działanie 4 Poszerzenie wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno – ekonomicznego.
Działanie 5 Edukacja na rzecz poznawania istniejących na przestrzeni dziejów relacji kultury polskiej z kulturami innych społeczności na terenie Lubelszczyzny.	Działanie 5 Promocja i stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury jako czynnika stymulującego wzrost gospodarczy.
	Działanie 6 Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej i przemysłów czasu wolnego.
	Działanie 7 Tworzenie mechanizmów włączających materialne dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury, w tym promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno – ekonomicznych.